

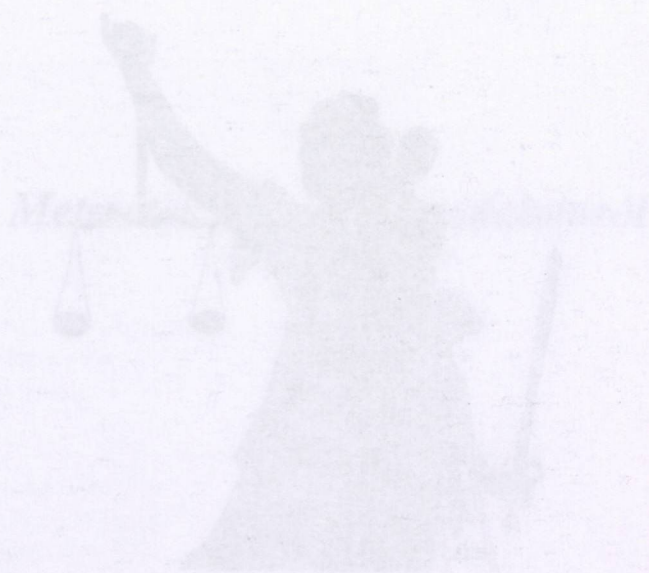
A Pólay Elemér Alapítvány
kuratóriuma

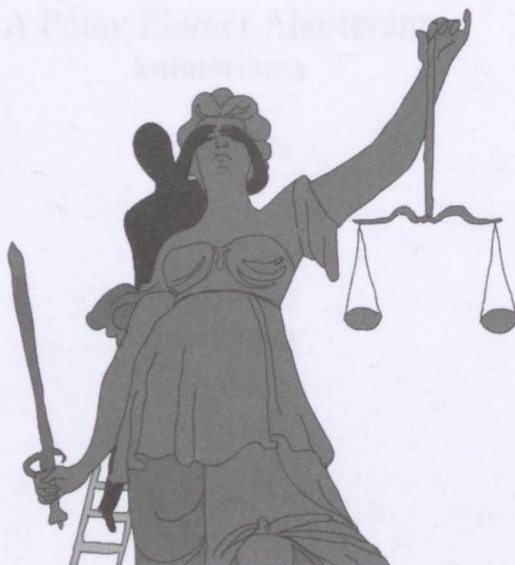
Szabó Imre
elnök

Gellén Klára
Nagy Ferenc
Kertész József
Tóth Lajos

A Pólay Elemér Alapítvány kiadványai megrendelhetők:
jik@juris.u-szeged.hu
és megvásárolhatók a Szegedi Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Karának
Jogi és Információs Kabinetjében
(Szeged, Tisza Lajos körút 54. fszt.),
valamint a fővárosban
a Ráday Könyvesházban (1092 Bp., Ráday u. 27.)
és a Gondolat Könyvesházban (1053 Bp., Károlyi Mihály u. 16.)

Nagy Zsolt
Metszetek a jogásztársadalomról

*Készült
a Szegedi Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Kara
Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszékén.*

*Tanszékvezető:
Pokol Béla
egyetemi tanár*

725066-1

Nagy Zsolt

Metszetek a jogásztársadalomról

Pólay Elemér Alapítvány
Szeged, 2012

A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára

Sorozatszerkesztő:

Balogh Elemér

egyetemi tanár

© Nagy Zsolt, 2012

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001318182

X

298661

Felelős kiadó:

a Pólay Elemér Alapítvány kuratóriumának elnöke

Műszaki szerkesztés:

Sigillum 2000 Bt.

Nyomdai munkák:

„Norma” Nyomdász Kft. – Hódmezővásárhely

ISSN 1786-352X

ISBN ISBN 978-963-9650-92-3

TARTALOM

I. Bevezetés	7
II. A jogászság szemléletének eredete	17
1. Az európai jogtudomány és jogi gyakorlat	18
2. A common law jogászsága	42
2.1. A kezdetek, avagy a szigetország...	42
2.2. ... és a folytatás?: a tengerentúli jogtudomány és praxis.	49
3. A jogászság, mint professzió hagyománya	55
III. Az autoritás könyvei és a jogászság	57
1. Módszertani előzmények	58
2. A jogászság és a szokásjogi gyűjtemények	60
IV. A jogászság felemelkedése: állam- és jogegységesítés.	71
1. A jog és a jogászság presztízsének növekedése	72
2. Egy különösen fontos jogászti tevékenység: a jogegységesítés.	75
V. Az egyetemi jogtudomány és a jogi praxis közötti kapcsolat	83
1. A jogtudomány és joggyakorlat intellektuális viszonya	84
2. A jogi oktatói és a praktikus szféra kapcsolatának struktúrája.	92
VI. A modern pozitivistá jogszemlélet elleni „reakciós” elméleti kísérletek.	97
1. A jog „szociologizálása”	98
2. A szociológiai jellegű jogelméletek társadalmi háttere	102
3. A jog- és társadalomelméletek kapcsolatának hatása a tengerentúlon	104
VII. A jogászság jövője, avagy a globalizáció hatása a jogi professzióra.	111
1. A „globalizáció” társadalmi	111
2. ... és jogi kérdései.	115
3. A jogásztársadalmat érintő kihívások és változások	120
Irodalom	137
Felhasznált bírósági döntések	147

NAGY ZSOLT

Metszetek a jogásztársadalomról

I. Bevezetés

A jogbölcseleti irodalomban, illetve azok számára, kik a számos jogtudományi diszciplína közül éppen ezzel az elméleti tudományterülettel foglalkoznak szinte már „örök életűnek” mondható kérdésként aposztrofálható a „Mi a jog?”; ehhez a kérdéshez pedig szorosan kapcsolódik a jogszociológia tudományterülete, ami – anélkül, hogy itt erre részletesen kitérnénk – adott társadalmi szituáció terméke volt, mégis kimondható, hogy a jogelméletből, mint „anyatudományból” nőtt ki magát, és bír több-kevesebb önállósággal.¹ A társadalom és a jog fejlődésének sok tekintetben elváló útjai, a társadalmi gyakorlatnak, esetleg joggyakorlatnak és a normatív szabályozásnak sokszor hosszú időn keresztül tartó diszkrepanciája – amit *Eugen Ehrlich* oly találóan megfogalmazott – felhívja figyelmünket egy-egy társadalmi intézmény, jogintézmény, a jogásztársadalom bizonyos szegmensének, vagy gyakorlatának anomáliáira, vagy éppen más hasonló társadalmi tényekkel való kapcsolatára, annak problémáira. Noha első pillantásra a könyv témája, ami szintén egy a jogtudományhoz kapcsolódó intézmény elemzésére vállalkozik – az előbbi kérdésektől (jog mibenléte, a jog és társadalom viszonya, etc.) elég távol esőnek tűnik, azonban ha alaposabban megvizsgáljuk a területet, elég könnyen eljuthatunk akár ezekhez a „fő” problémakörökhöz is. Mégis a jogszociológia eme területének behatóbb elemzése indokául az a könnyen belátható tény szolgált, hogy a magyar jogtudományi irodalom szűkölködik a jogászság tudományos igényű elemzése tekintetében. Ugyan ez önmagában még semmiféle okot nem adna egy ilyen típusú kutatás elvégzésére (hiszen a jogi életnek annyi és annyi területe van, ami szintén nincs részletesen elemzve, vagy kevésbé feldolgozott), ám ha figyelembe vesszük a tradicionálisan, a praktikumtól különállóan intézményesült kontinentális és tengeren túli jogászságot, annak szemléletét,

¹ A jogszociológia kialakulására ld.: Kulcsár Kálmán: *Jogszociológia*. Kulturtrade Kiadó. Budapest. 1997. Különösen 41-43. p.

szerkezetét, etc., megfigyelhető, hogy a jogéletre sokkal komolyabb hatást gyakorol(t), vagy gyakorolni próbál, mint az a tudományos irodalom mennyiségből következne. S mindez érvényes a gyakorlati jogász szférára éppúgy, mint a tudományos területen tevékenykedőkre, vagy esetleg a jogélet mindkét szegmensében egyszerre megjelenőkre. A német egyetemi jogtudománynak a gyakorlatra történő kiemelkedő - különösen a *Codex Criminalis Carolina* után explicitté váló - hatására Pokol Béla is rámutatott,² vagy az európai jogászképzésnek és tudományos életnek a kontinens jogászságára, és ezen keresztül a joggyakorlatra kifejtett hatásának átfogó jogtörténeti vizsgálatát Bónis György végezte el. Hazai aspektusból pedig nem hagyható figyelemn kívül Eckhart Ferenc kartörténeti munkája, mely oly színesen és részletesen mutatta be a magyar egyetemi jogtudomány és oktatás, illetve a magyar jogászság kapcsolatát. Az Egyesült Államok jogi karainak oktatóiról Pierre Schlagot idézve Nagy Tamás a következőket írja: „A tudományként való önmeghatározás ugyanis csak eszközként szolgál annak érdekében, hogy ad1. a jogászképzésben meghatározó szerepet betölteni kívánó „law school”-okat az egyetemi világ is „komolyan vegye”; ad2. az amerikai egyetemi jogászság pedig a német jogtudomány pozícióihoz hasonlóan meghatározó szerepre tegyen szert a joganyag formálásában”.³ E mondatból több minden kiderül: egyrészt a már említett európai (különösen német) jogtudomány befolyásának ténye, másrészt, hogy az USA-ban szintén komoly hatásgyakorlásról, vagy legalábbis annak kísérleteiről beszélhetünk. Az is igaz, hogy Schlag elméleti erőfeszítései – kit álláspontja miatt igen sok támadás ért – az akadémiai szféra kritikáját hivatottak elvégezni, mégis a jogászképzés szempontjából értékes megállapításokat tartalmaznak, mint például azt, hogy a jogi oktatók „belső perspektívából – nevezetesen a jogi gyakorlat perspektívájából” önmagukat a bíró figurájával azonosítják, aminek következtében az amerikai jogi oktatók úgy tesznek, mintha nem tanulmányoznák, hanem teremtenék a jogot.⁴ A kritikai észrevételek jogosságának, vagy jogtalanságának megítélését mellőzve elemzése esszenciálisan megmutatja, hogy a jogtudomány mennyire nem mellékes; s ez az állítás nemcsak az észak-amerikai régióra igaz, hiszen közismert „az egyetemek jogát Európa szerte

² Vö.: Pokol Béla: A jog szerkezete. Gondolat. Felsőoktatási Koordináció iroda. Budapest. 1991. 131-134. p. A német jog és az egyetemek kapcsolatáról lásd még Nigel G. Foster and Satish Sule: German Legal System and Laws. Third Edition. Oxford University Press. New York. 2002. 13-21. p.

³ Nagy Tamás: Bevezetés avagy „az elbeszélés nehézségei”. Kézirat. 3. p.

⁴ Pierre Schlag állítása szerint a jogi gondolkodásmód ezzel egyfelől leegyszerűsödik, másfelől egyfajta anti-intellektualizmusként a törvénykezéssel azonosul, kirekesztve az eljárások bírakon kívüli szereplőinek látásmódját, illetve a jogot autoritásra, módszerre és technikára szűkítik. Pierre Schlag: Law and The Postmodern Mind: Intellectualism. 16. Cardozo Law Review. 1111. 1995.

alkalmazó doktorok” történeti példája. Ez persze fordítva is igaz lehet: az európai alkalmazási és alkotási joggyakorlat sokszor figyelmen kívül hagyja az egyébként adekvát tudományos eredményeket és munkákat; mintha csupán a praxis lehetne a jog egyedüli letéteményese. Ugyanakkor nem mellékes az – az egyébként később részletesebben elemzett tényező is – hogy miképpen elemzi a tudomány a gyakorlati jogi élet produktumait (különböző hatósági, bírósági vagy éppen jogalkotói döntéseket) vagyis miképpen szolgáltat „alapanyagot” a praxis, továbbá hogy erre a tevékenységre milyen – történetileg és földrajzilag elkülönült - mód-szerek állnak/álltak rendelkezésre. Továbbá milyen annak az adott jogászságnak a gyakorlata és ez honnan eredeztethető, mivel magyarázható, s esetlegesen milyen változásokra lehetne szükség.

Mindezek után koncentráljunk a fő kérdésre, nevezetesen magára a jogászságra: mit is jelent ez a kifejezés, hogyan definiálható, definiálható-e egyáltalán az, amelyre az egész vizsgálódás irányul; más szavakkal az elemzés tárgyát képező problémakör *konceptualizálásával*, a kutatás tárgyának meghatározásával állunk szemben. A hétköznapi (laikus) kommunikáció alapján - mint, ahogy ez más fogalmak esetében is - a szó jelentése kapcsán feltételezhetően közmegegyezés létezik. A kifejezés értelme a jogásztársadalomban sem képezheti első pillanatra vita tárgyát, minthogy mind a praxisban, mind az elméleti tudományokban jártas jogászok saját maguk megtapasztalhatták „gyakorlatilag önmagukat”, mintegy a „résztevő megfigyelő” pozíciójából ismerik azt, vagyis a jogászság bármely tagjának a fogalom hallatán többé-kevésbé ugyanazok a képzetársításai lehetnek: olyan társadalmi intézmény, ahol jogi ismeretek útján jogi szabályok alapján döntéseket hoznak, illetve ebben a döntéshozatalban közreműködnek. Mégis ha kifejezésünket alaposabb elemzés alá vesszük, elemeire bontjuk, szembetűnik, hogy a kérdés némikébb komplikáltabb. Először is felmerül a kérdés, hogy mi is amivel az adott szakma képviselői foglalkoznak: természetese a jog. A jog esetében – ha lehet ezt a kifejezést használni – talán a legnehezebb a helyzet, hiszen közismert az a *kanti* kritika, miszerint a „mi a jog?” felvetésekor a jogtudós „alkalmasint ugyanúgy zavarba jön a kérdéstől, mint a logikus, amikor felszólítják arra, mondja meg: mi az igazság?”,⁵ s kétségkívül ez a kritikai megjegyzés a mai napig helytállóan tűnik.

Minthogy a jog áll a tevékenységi folyamat középpontjában, annak fogalmi meghatározására tehetünk kísérleteket, azonban ha valaki járatosabb a jogelméleti irodalomban, akkor tudja, hogy ez a vállalkozás – ha nincs is eleve kudarcra ítélve – semmiképpen sem kivitelezhető

⁵ Immanuel Kant: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája. Ford.: Berényi Gábor. Gondolat. Budapest. 1991. 324. p.

egy egészen más kérdéskörre irányuló elemzés keretei között, hiszen önmagában nemcsak külön tanulmány, hanem akár külön életmunka szükségeltethetik hozzá. Ha csupán a mai magyar jogelméletet nézzük, a kérdést illetően rendkívül színes, sokféle álláspont bontakozik ki előttünk; csak néhány példát említve: *Pokol Béla* a funkcionalista rendszerelmélet keretei között a jogot professzionális intézményrendszerként fogja fel, s annak fogalmát az egyes jogrétegek kiemelésében és a jog rétegeinek komplexitásában ragadja meg. Pokol elmélete szerint a jogelméletek egy meghatározott része egy-egy rétegre szűkíti a jog vizsgálatát, míg néhány esetben találhatóak több réteget kiemelő elméletek is. Korábban *Bódig Máttyás* elméletében a jog immanens pluralitása miatt a jog fogalmára irányuló célkitűzések dekonstruálása fogalmazódott meg;⁶ munkásságának későbbi szakaszában mégis használ egyfajta jogfogalmat: a jogot a politikai nyilvánosság szférájában működő társadalmi gyakorlatként fogja fel, a jog kötelezettségeket, igazolható autoritásigénye alapján írhat elő, mely az adott politikai közösség „politikai erkölcsén” nyugszik, s a kérdés további vizsgálatát a politikai filozófia segítségével látja kivitelezhetőnek. A jogrendszerek osztályozása kapcsán, illetve azzal összefüggésben *Varga Csaba* a jogot a következőképpen definiálja: „Eltérő emberi közösségekben, egymástól nagyrészt függetlenül fejlődött civilizációkban, más és más kulturális közegben formálódtak, semmiképpen sem azonos vagy egymással közösségre hozható elvek mentén - vagyis olyan változatosságban, amelyben bármiféle közös nevező kizárólag egy fogalmiasított emberi absztrakció, például az *ordo* (vagyis egy társadalmi rend-eszmény) vágyának és szervező erejének kívülről és utólag rájuk alkalmazott *genus proximuma* lehet; amiknek roppant tág (a legkülönbözőbb emberi szerveződések különböző vallási, erkölcsi, gazdasági, politikai stb. eszközökkel rendezett) halmazából *differentia specificaként* például - saját fogalmiasítási javaslatommal élve - (a) az adott társadalom egészét átfogó globalitása, valamint (b) az alapvetőként felmerülő érdekkonfliktusokat (c) legfőbb szabályozó és befolyásoló hatással rendező ereje választja ki azt, amit emberi tudásunk ma ismert konvencionalitása jognak nevez.”⁷

Csak ebből a néhány, korántsem teljes körű, s talán némely esetben „vulgárisan” összefoglalt jogkoncepcióból is kitűnik, hogy jelen munka - még a konceptualizáció során sem vállalkozhat egy átfogó, teljes körű, esetleg megszorításokkal elfogadható, vagy konvencionálisan megfelelőnek tartható jogfogalom kidolgozására; noha többször is érinteni kell a kérdést.

⁶ Vö.: Bódig Máttyás: Az elméletalkotás és a megismerés problémája a kortárs jogelméletben: *Hart és Dworkin* jogelméletének tapasztalatai. Ph.D. értekezés. Miskolc. 1999.; illetve Bódig Máttyás: Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Jogelméleti módszertani vizsgálódások. *Prudentia iuris*. Miskolc. 2004. 423-553. p., különösen 525-553. p.

⁷ Varga Csaba: *Theatrum legale mundi*, avagy a jogrendszerek osztályozása. 15. p.

Végső soron pedig a konceptualizáció elsődleges célja nem egy mindenre érvényes, abszolút fogalom meghatározása (jelen esetben legyen itt szó a jogról, jogásztársadalomról vagy akár a jogászképzésről), hanem az, hogy meghatározzuk mit fogunk érteni a tanulmány során az egyes kifejezéseken.⁸ A jogásztársadalmi rendszerek vizsgálatakor ráadásul szembeötlő, hogy ahány különféle struktúrát, jogrendszert, társadalmi rendszert vagy akár oktatási rendszert találunk, szinte annyiféleképpen fogható fel az, amit általában a képzésben *a jog* fogalma alatt érthetünk. Ezért talán nincs is szükség e tanulmány során meghatározni magát *a jog lényegét*, sokkal inkább adekvát úgy kezelni ezt a kérdést, hogy a rendkívüli diverzabilitást mutató társadalmi rendszerekben, a szabályok, esetek, szokások, tradíciók, dogmák, doktrínák, létrejöttére, alkalmazására gondolkodásmódjainak ismertetésére kialakított speciális diszkurzív közegekben, amit maguk az egyes társadalmak és azok intézményei, az említett közegek, jog, jogismeret alatt értenek, azt annak fogadhatjuk el; tesszük ezt függetlenül attól, hogy az az egyes kultúrkörök függvényében oly változatosságot mutathat, ami miatt talán a konceptualizálandó fogalom alatt értett társadalmi intézmény inkommenzurábilisnak látható. Ez hasonlatosnak, mintegy analógiának tűnhet a jogi antropológiából ismert jogi tevékenység/erre a tevékenységre szakosodott társadalmi kategória (*law job/law staff*) elmélettel,⁹ azonban valójában ez ettől kissé eltérő. Hiszen olyan jogi kultúrákhoz tartozó vagy annak ellenére, hogy bizonyos tradicionális kultúrák hatása nem elhanyagolható, de olyan jogi kultúrák dominanciájához tartozó jogásztársadalmi rendszerek vizsgálatáról van szó, ahol ez a jogász szféra minden esetben kizárólag vagy részben erre szakosodott személyi állománnyal rendelkező, erre a tevékenységre szerveződött, meghatározott struktúrával rendelkező, állandó jellegű formális szervezet keretei között olyan jogi tudás alkalmazása, szabályok meghozatala, „textualizálása”, továbbá átadása-megszerzése történik, ami a jogi gyakorlat műveléséhez elengedhetetlenül szükséges, annak – nemcsak formális értelemben - lényegi feltételül szolgál. Szociológiai szempontból pedig egy olyan folyamat eredményeként (oktatás) válik valaki a jogásztársadalom tagjává, ami szaktudásáról mindenképpen formális elismerést biztosít (diploma).¹⁰

⁸ A konceptualizáció módszertani lényegéről és további kérdéseiről ld.: Earl Babbie: A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Balassi. Budapest. 1999. 141-152. p.

⁹ Ennek az antropológiai elméletnek részletes kifejtését ld.: H. Szilágyi István: A jogi antropológia főbb irányai. Történeti és elméleti vázlat. Jogfilozófiák. Varga Csaba szerk. Budapest. 2000.

¹⁰ Az oktatási intézmények formalizáltságára (és az informális kérdések fontosságára) ld.: Kozma Tamás: Tudásgyár? Az iskola, mint társadalmi szervezet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1985. 69-79. p. Közgazdasági szempontból a munkamegosztásban való elhelyezkedés lenne hangsúlyozható. Vö.: Uo. 129. p.

A kutatások elvégzése sohasem nélkülözheti a módszertani problémákra való utalást, ami annál is fontosabb, mivel a vizsgálatok módszere nemcsak hogy befolyásol(hat)ja a végeredményt, de bizonyos esetekben azt akár – más-más módszerek alkalmazásával ellentétes következtetéseket produkálva – determinálhatja is. Jelen mink esetében, ha ragaszkodunk valamely diszciplínához tartozó módszer kizárólagosságához, könnyen beláthatjuk, hogy egyfelől elzárjuk magunkat a megismerés más lehetőségeitől, limitáljuk a megismerhetőség spektrumát, másfelől – s talán ez jelentené a fogósabb problémát – kérdéses lehet, hogy milyen módszertani kereteket, vagy melyik tudományterület módszertanát preferáljuk; ez azért is kérdéses, hiszen itt nem vagy csak nehezen lehetne egyetlen tudományterületet kijelölni, ahová a dolgozat tárgya tartozik. (A kérdéssel foglalkozó irodalom tárgyköreiből csak néhány példát említenék: tételes jogtudományok különböző módszertana, pedagógiája; jogászságra vonatkozó pszichológiai kutatások; jogtörténeti tárgyú munkák; eszmetörténet; filozófiatörténet; jogfilozófiatörténet és természetesen a jogszociológiai kutatások hatalmas mennyisége.) Mindez a komplexitás visszavezet bennünket a megismerhetőség kérdéséhez: éppen a komplexitás okozza, hogy *Bencze Mátyás* szavaival „a módszertisztaság követelménye egy ilyen jellegű megközelítés mellett nem lehet mértékadó, mivel csupán egy irányba engedné folyni a megismerést”¹¹, vagyis leginkább „megfelelőnek”, „produktívnak” a többféle módszer együttes, egymás melletti használata tűnik. Ilyen alapon például konkrét történeti tények exponálásával lehetővé válik, hogy ne csupán teoretikus spekulációkra, hipotézisekre alapozzuk következtetéseinket, hanem azokat, „biztosabb lábakon állva”, konkrét történeti-társadalmi szituáció leírása, esetleg magyarázata támassza alá. Emellett a szociológiai, jogszociológiai szemléletmód lehetővé teszi, hogy a konkrét tényeket tágabb összefüggésekben elemezzük, s így megvilágíthatóvá válnak a jogász szféra alakulásának, jelenlegi helyzetének mélyebb társadalmi összefüggései, a társadalmi és jogásztársadalmi - sokszor egymással is összefüggő – okai, a kulturális és jogi kulturális változók hatásai és a felmerülő problémák esetleges megoldási lehetőségei is. Fetehetően az interdiszciplináris diskurzus keretei között alkalmazott metodikák nem fognak egyfajta parttalan eklektikusságba torkolni, sem pedig valamiféle el-

Többek között *Deborah Schedemann* markáns kijelentését lehet ehhez idézni: „mi (jogi oktatók) kötve vagyunk a jogász professzióhoz...” *Do Best Practice in Legal Education Include an Obligation to the Legal Profession to Integrate Theory, Skills, and Doctrine in the Law School Curriculum?* In: Pamela Lysaght, Amy E. Sloan, Bradley G. Clary ed.: *Erasing Lines. Integrating Law School Curriculum*. Association of Legal Writing Directors. West. 2002. 127-129. p.

¹¹ Bencze Mátyás: *Vizsgálódások a jogérvényesség jogelméleti problémáinak köréből*. PhD disszertáció. 2003. Debrecen. 14. p.

méleti, módszertan nélküli „vákuumot” okozni, hanem ellenkezőleg, a leginkább „gyümölcsöző” elemzés zálogául szolgálhatnak.

Azonban ez nem jelentheti azt, hogy az exponált elemzés és értékelés az *egyetlen igaz* leírás és magyarázat lenne, hiszen ebben az esetben nem számolnánk a „történet hatalmával”, a narráció problémáival, amivel például egy egész jogelméleti irányzat foglalkozik. Elképzelhető ugyanarra a konkrét szituációra más és más történet, ami más és más következtetéseket produkál, és legyen bármennyire alapos is a történeti elemzés, vagy bármennyire körültekintő az értékelés egy ilyen vállalkozás eredménye megkérdőjelezhető marad. Ezért hát „szembe-sülnünk kell annak tapasztalatával ..., hogy minden történet szükségképpen átfedésekkel, ismétlésekkel, kihagyásokkal és elhallgatásokkal terhes, és nincs omnipotens elbeszélő, aki akár csak az egyes történetek összes cselekményszálát képes lenne a kezében tartani”.¹² Pontosán ennek figyelembevétele okán, a források tanulmányozása során szükséges az implicit, vagy explicit előfeltevéseket a szövegekben található tényekkel, történetekkel, érvelésekkel ütköztetni, sőt, mi több a különböző források elemzésénél azokat egymással is összevetni, hogy a lehető legnagyobb pontosságra törekedjünk.

Ehhez közvetlenül kapcsolódik egy talán „közismert” mind az elméleti, mind az empirikus kutatásokra vonatkozó alapprobléma: A vizsgálat kezdődhet egy jól explikált, markánsnak mondható előfeltevéssel, hipotézissel, és a kutató az elemzése során vagy végig kitart és érvel eredeti álláspontja mellett vagy esetleg a vizsgálat végeredménye maga is egy hipotézis lehet.¹³ De egy vizsgálat kezdődhet „tárgyközpontú módszerrel” úgy is, hogy csupán annak tárgya, az alapprobléma, a problémafelvetés adott, s a kutató erről próbál minél több információt gyűjteni, következtetéseket levonni, összefüggéseket megállapítani.¹⁴ Ebben az esetben valószínűbb, hogy az elemzés során változnak a koncepciók, az esetlegesen létező implicit feltevések, sőt előfordulhat, hogy az egyik kutatás, mintegy átmegy egy másikba; vagyis „kockázatosabbnak mondható ez az út”. A jogásztársadalom vizsgálatánál mégis több okból ez utóbbi módszert választottuk. Először is, ha ragaszkodnánk egyfajta előzetes spekulációhoz, kizárhatnánk a vizsgálat tárgyához kapcsolódó olyan jelenségeket (okokat, következményeket, esetleg első látásra mellékkörülményeket), és amelyek valójában komoly befolyást gyakorolnak a kutatási problémára. Másodszor, az előzetes feltevés többnyire implicál egy

¹² Nagy Tamás i.m. 8. p.

¹³ Claire Selltitz – Marie Jahoda – Morton Deutsch – Stuart W. Cock: Research Methods in Social Relations. Holt, Reinhart and Winston Inc. New York. 1963. In: Ferge Zsuzsa – Cseh-Szombathy László: A szociológiai felvétel módszerei. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó. Budapest. 1975. 21-30. 27. p.

¹⁴ Bencze Mátyás i.m. 16. p.

adott diszciplínához tartozó metodikát, s ez ismét – már az előzőekben kifejtettek szerint – behatárolja, túlzottan leszűkíti a vizsgálat kereteit.

A kutatásokban „a probléma megfogalmazása gyakran lényegesebb, mint a megoldás”,¹⁵ s ez a kijelentés kétségtől igaznak mondható; bár az is igaz, hogy a probléma felvetésével még nem jutottunk el a megoldáshoz, ennek ellenére a problémafelvetés elengedhetetlen része a vizsgálatoknak. Ezt fogalmazták meg metasociológiai aspektusból *M. Cohen* és *E. Nagel*, mikor felületes felfogásnak bélyegezték a tények pusztá tanulmányozását, mert álláspontjuk szerint addig, míg nem merült fel egy elméleti, vagy gyakorlati probléma, nincs mi irányítsa a kutatást, s nem lehet rendet teremteni a felderített tények között.¹⁶ Azonban a „megfelelő” kérdés megfogalmazása egyáltalán nem oly könnyű feladat: „Az a képesség, hogy valamilyen nyers tapasztalatban felfedezzük egy probléma lehetőségét, kivált olyan problémaét, amelynek megoldása jelentős más problémák megoldása szempontjából, nem mindennapi tehetséget igényel. A tudományos génusz jele, ha valaki érzékeny bizonyos nehézségekre, amelyek mellett kevésbé tehetséges emberek zavar és kétely nélkül haladnak el.”¹⁷ A jogászsággal kapcsolatosan bizonyosan sokféle kérdés fogalmazható meg, a résztvevők mindennapi tapasztalatuk során lépten-nyomon számos általánosnak mondható nehézséggel találják szemben magukat; noha ezekre többnyire nem vagy csak meglehetősen sommás, sokszor félrevezető válaszok születnek. A következőkben megnézzünk néhány „közkeletűnek” tekintett kérdést, meghatározzuk azok vizsgálatainkkal kapcsolatos relevanciáját, majd rámutatunk a kutatásaink során meghatározott fő problémakörökre.

Ha egy terület kutatását megkezdjük, talán minden esetben legszembetűnőbbek az adott területet ért kritikai megjegyzések, tanulmányok, s ez különösen igaz, ha az adott vizsgálati téma egy olyan régi, mondhatni ódon intézmény, mint a jog, mely diszciplína történeti szempontból az első egyetemek fakultásai között található, szociológiai szempontból pedig az elsőként létrejött szaktudások egyikeként tartható számon. A jogelméleti és jogszociológiai irodalom történetileg a jogászságot elsőként a *szociológiai jellegű jogelméletek*, illetve magának a *jogszociológiának* a kibontakozása során kritizálta. Nevezetesen az európai, később amerikai muinkák fokozatosan egyfajta társadalomtudományos szemlélettel „itatódtak át”, minek eredményeképpen rámutattak arra, hogy a korabeli (és m,ellesleg a későbbi) jogászság mennyire öncélúan végzi tevékenységét, s ez az öncélúság fokozatosan eltávolította a jogot a tár-

¹⁵ Claire Sellitz – Marie Jahoda – Morton Deutsch – Stuart W. Cock. i.m. 21. p.

¹⁶ Uo. 23. p.

¹⁷ Uo.

sadalmi valóságtól vagy, ha tetszik a mindennapi élettől; azoktól a hétköznapiaktól amit végső soron a jog rendezni kívánt, illetve aminek rendezésére „létrejött”. Így a „szociológizált” elméletek még inkább csupán a jog mögötti társadalmi folyamatok figyelembevételét, a szabályok társadalmi célját hangsúlyozták, illetve azok figyelembevételének hiányát, a jogszociológiai már kifejezetten a hagyományos értelemben vett jog érvényesülésének és hatékonyságának problémáira hívta fel a figyelmet.

A másik hasonlóan éles kritika a *jogi realista mozgalom* részéről fogalmazódott meg; továbbá a legújabb hasonló jogelméleti törekvésnek tekinthető a *kritikai jogi tanulmányok mozgalma* is. Mindkét elméleti irány „szegényesnek” tartotta a jog formalista megközelítését a jogalkalmazásban, a tudományban pedig a fellebbviteli bírósági esetek elemzését, s a bírói eljárásban a progresszív megközelítés a különböző szociális, politikai, etc. attitűdök jelentőségét hangsúlyozta, a realizmus az individuális, pszichológiai okok befolyását emelte ki; hangsúlyozván a bírói diszkréciót, illetve a bírák jogteremtő funkcióját.¹⁸ A realisták már nemcsak az oktatás társadalomtudományos alapjait követelték, hanem fő célkitűzésükként jelent meg a *jog reformja érdekében* a jog, a politika, és a társadalom közti kapcsolatok érzékeltetése is; a jog és a társadalomtudományok integrációja, és (elsősorban az elsőfokú) bírói eljárások közvetlen tapasztalás útján történő ismertetése, ennek fényében történő megalkotása és alkalmazása. A részleges reformok mellett az elméleti szociológiai jellegű, továbbá a realista kritika, mind az európai, mind a tengerentúli területeken is, ha más formában, de talán napjainkig él, és a dolgozatban megpróbáljuk ezt az alapvető, „konzervatívnak” tekinthető jogszemléletet ért „támadást”, elsősorban nem elméleti módszerekkel elemezni, annak helytállóságát, illetve hibáit kimutatni.

Végül ki kell térni az utóbbi másfél, Nyugat-Európában inkább két, három évtizedben lejátszódó a jogi oktatás ún. „*demokratizálódásának*” folyamatára, ami egyszerűen kifejezve a felsőoktatásban, és különösen a jogi felsőoktatásban résztvevők számának hatalmas léptékű növekedését jelentette, s jelenti a mai napig is, továbbá ami komoly feszültségeket eredményez mind a fakultások szintjén, mind oktatáspolitikai szinten. Ezzel természetesen összefüggésben van az adott szakma korábban viszonylagos „céhes” jellegének demokratizálódása is, vagyis a különböző jogász testületekbe (ügyvédség, közigazgatás, etc.) való bekerülési felté-

¹⁸ Elméleteik középpontjában a jog gyakorlati funkcionalitásának vizsgálata állt; a realisták pszichológiai irányultságát leginkább explicit módon (a bírói döntésekre is igaznak tekintett) a döntés dominanciájának (*the dominance of the conclusions*) hívott, a konklúzióhoz keresett premisszákkal történő érvelés melletti állásfoglalás mutatja. Vö.: Jerome Frank: *Law and the Modern Mind*. Anchor Books Edition. New York. 1961.; Jerome Frank: *Courts on Trial*. Princeton University Press. New Jersey. 1949.

telek explicit vagy implicit megkönnyítése, ami megint csak profán módon kifejezve a jogászság létszámának drasztikus emelkedését hozta magával. A piacracionalitás terjedése, annak a különböző társadalmi szférákban való térhódítása, a mezőgazdasági termelést felváltó ipari termelési mód, később pedig a szolgáltatói-társadalom egyre erőteljesebb térnyerése, ezzel párhuzamosan az individualizációs értékek és a személytelen kapcsolatok elterjedése, mind elvezet a jog iránti bizalom növekedéséhez.¹⁹ Kelet-Közép Európában ráadásul az állandósult *hiány* jelenségéből adódóan - a jog helyettesítő funkcióként szolgálva - folyamatos állami-jogi beavatkozások igénye lépett fel, s ez kialakította a jog, és a jogászok iránti bizalmat, és magas presztízszt, végső soron a magasabb jogászlétszám, és joghallgatói létszám is erre vezethető vissza.²⁰ Minden valószínűség szerint – amennyiben a centrum-periféria viszony is megváltozik – Európának ezen régiójában is a centrumországokéhoz hasonlatossá válik a fakultások helyzete; továbbá összeurópai szinten is különféle kiútkeresési mechanizmusok indultak meg, melyek feltehetően egészséges mederbe terelik a korábban „elitista” professzionális szférát és az abba való bekerülést, oktatást.²¹

A jogászság „fő” problémaköreinek meghatározásakor mindenképpen a leginkább aktuális szituációra szükséges koncentrálni, s ha az ezzel kapcsolatos tudományos irodalmat tanulmányozzuk, már csupán kvantitatív szempontok alapján is a következő kérdések merülnek fel: Ad1. A jogászság, mint társadalmi intézmény kialakulásának folyamata, változása, illetve ehhez szorosan kapcsolódóan szemléletének alakulása. Ad2. Szükséges megnézni a különféle jogrendszerek kialakulásának mikéntjét, illetve ennek hatását a differenciált struktúrák jogászai attitűdjére. Ad 3. A különféle jogászai szemléletmód létrejöttében milyen járulékos okok játszottak közre. Ad3. A jogi oktatói-tudományos szféra és a praxis, a gyakorló jogászok kap-

¹⁹ A jogásztársadalom bővülésének okait részletesebben kifejtve ld.: Pokol Béla: Jogszociológiai vizsgálódások. A jog és a jogászság expanziója. Rejtjel Kiadó. Budapest. 2003. 25-40. p.

²⁰ Kulcsár Kálmán: Gazdaság – társadalom – jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1982. 21. p. A jog magas presztízsének indikátoraként is felfogható, egyúttal a probléma nem új keletűségét is megmutatja, hogy a magyar felsőoktatásban részt vevő hallgatók 1865-ben 69%-a, 1895-ben 60%-a volt joghallgató. Pető Ernő: A jogakadémiák a 20. században. Kézirat. Hasonló helyzet alakult ki a már korábban EU tag, de hosszú időn át a félperifériához tartozó Görögországban, ahol a diplomások 25-35%-át a jogi diplomával rendelkezők tették, és teszik ki, melynek elsődleges oka a közhivatalnoki szektor túlméretezettsége, s ezt többek között bizonyítja, hogy a jogászvégzettségűek a kormányhivataloknak otthont adó városokban 85-92%-os arányban koncentrálnak. Lubos Vasilis: Túlképzés felsőfokon. A görög felsőoktatás történeti-szociológiai elemzése. www.magyarfelsőoktatás.hu/97.7/29a.html 2003. 10. 15.

²¹ A probléma részletesebb elemzését ld.: Nagy Zsolt: Hallgatói létszámadatok a jogászképzésben. Jogelméleti Szemle 2003/4.

csolata, viszonya, s ennek következményei mindkét rétegre, illetve tevékenységükre, mely kérdésbe éppúgy beletartozik a jogi oktatásban már az előzőekben jelzett változások praxisra gyakorolt hatása, mint a gyakorlat fejlődésének (például a multidiszciplinaritás megjelenése) oktatási vonzata. Ad 4. Mind a különféle jogász pályák közötti kapcsolat mind az egyes külső tényezők és a jogászság viszonyában milyen változások tapasztalhatók a közelmúltban, napjainkban, esetleg mi várható a jövőben. Ad5. Beszélhetünk a különféle jogrendszerek – mintegy a jogi folyamatoktól akár függetlenül is – bizonyos mértékű egymáshoz való közelítéséről, annak mikéntjéről, ami hazánk szempontjából éppen az Európai Unióhoz való csatlakozás függvényében értelmezhető.

A különböző közismert, vagy kevésbé ismert kérdések, jelenségek leírása, magyarázása okán mindenekelőtt szükséges áttekinteni magának a társadalmi intézménynek a történeti fejlődését, úgy, hogy - különös figyelmet fordítva a jogász tevékenységet végzők professzionális attitűdjére - nem nélkülözzük a sokszor máig élő hagyományok szociológiai, és jogszociológiai szempontú elemzését; s az említett szociológiai-történeti elemzésekből már önmagában nagyon sok - az előbbieken feltett - alapkérdésre választ kaphatunk. Mindezután még mindig történetiségében szemlélve áttekintjük azon jogrendszerek jogászságát, ahol a szokásjogi gyűjtemények különleges szerephez jutottak. Majd a jogászság egy nagyon kiemelkedő szerepét vesszük górcső alá, ami a rivalizáló jogrendszerek és szokásrendszerek megszüntetését jelentette, nevezetesen az állami egység, illetve ezzel párhuzamosan a jogi egység megteremtését. Ezt követően - elsősorban a jogtudomány és a joggyakorlat kérdéseire koncentrálva - a különféle jogász pályák, illetve az azok közötti konnekció problémáit kerülnek feltárássra. A továbbiakban bizonyos, meghatározott szempontok szerint – elsősorban a globális világ tükrében - a jogásztársadalom jövőjképét nezzük meg, akképpen, hogy szándékunk szerint érzékelhető legyen a jelenkor dinamikája, illetve jövőbeni fejlődési trend, illetve ismertetjük az ezekhez kapcsolódó elméleteket. Végül pedig rövid kritikai megjegyzésekkel tarkítottan betekintést adunk azokba a jogelméletekbe, elméleti irányzatokba, ahol a jogász attitűd explicit módon megjelenik, és megnézzük azokat az elméleti kitöréseket, melyek a múlt hagyatékának problémáira reagáltak.

II. A jogászság szemléletének eredete

Jogászi hivatás, jogászság, s ehhez kapcsolódóan jogi gyakorlat, jogtudás, jogismeret mind olyan szavak, melyek mindennapjainkban használatosak, sőt gyakoriak, és melyeket a tudományos irodalom, a jogtudomány is gyakorta emleget. Ugyanakkor felmerülhet a kérdés: vajon pontosan mit takarnak ezek a kifejezések, lehetséges-e őket definiálni,²² illetve ha ez megtörtént, akkor további problémák merülhetnek fel, nevezetesen: a jogászság milyen szerepet töltött és tölt be a társadalomban, illetve a kifejezéseket takaró társadalmi rétegek között milyen kapcsolat fedezhető fel. Ez a kontaktus persze azért is fontos kérdés, mivel a már említett „hozzá kapcsolódó” többi fogalom tartalma ettől a viszonytól függ, vagy másképpen: a jogászság differenciált szegmenseinek kontextusából ered. Ezt legtalálósabban *Bónis György* fogalmazta meg a következőképpen: „Eszerint egy adott jogrendszerre erősen rányomja bélyegét az a mód, ahogyan az alakításában hivatásszerűen részt vevő emberek képzik.”²³ S a következő mondat már jelen tanulmány témáját is plasztikusan megragadja: „*Weber* két ellentétes típust különböztet meg: vagy gyakorlati emberek tanítják a jogot a praxisban, tehát empirikus „kézműipari” módon, vagy speciális jogi iskolák oktatnak racionális-rendszeres feloldozásban, tehát „tudományos” módon.”²⁴ Vagyis - amellett, hogy a kontinentális és a *common law* jogrendszerekben a jog kvalitását elsősorban, ha nem is kizárólagosan, minden-

²² Hogy mennyire nem lehetnek sem kizárólagosak, sem abszolút értékűek a fogalmak, illetve kimunkált osztályozási elvek, arra legjobban *Tárkány Szűcs Ernő* hívja fel a figyelmet: „nem lehetünk az elméletek, fogalmak túlzott rabjai, könnyedebben, hajlékonyabban szabad a sok szempontból érzékeny anyaghoz, adatokhoz nyúlnunk”. *Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások. Gondolat. 1981. 28-29. p.* Vagyis nem feltétlenül lehetséges egy mindenre kiterjedő, tökéletes definíciót adni: sok esetben olyan kifejezésekkel szükséges operálni, melyek nem adnak és sokszor nem is adhatnak teljes képet a mögötte álló tartalomról; talán sokkal lényegesebb a fogalmak kezelhetősége, vagyis, hogy használatukkal lehetséges a kívánt vizsgálat véghezvitele, az értelmi összefüggések feltárása.

²³ *Bónis György: A jogtudó értelmisége a középkori Nyugat- és Közép-Európában. i.m. 168. p.*

²⁴ Uo. 168. p. Ennek markáns explikálását az angolszász világban is megtalálhatjuk: Mivel az oktatók képzik a jövő ügyvédeit, bírait, üzletembereit, közigazgatási szakembereit, a társadalom egy igen jelentékeny részének pozícióihoz való közreműködésük vitathatatlan, az oktatói szféra a jog és a társadalom ideáinak legjelentősebb formálói, hatásuk „nemcsak a jogi oktatásra, de magára a jogra is a legkomolyabbnak mondható”. *Bruce D. Fisher és Paul Bowen* szavait idézi *Richard E. Redding*: „Where Did You Go to Law School?” Gatekeeping for the Professoriate and Its Implications for Legal Education. 53. *Journal of Legal Education.* 594. 2003. 596. p.

képpen a jogászság határozza meg – a jogászság képzése ezáltal áttételesen a jog alakításának „kulcsa”, s ez a kulcs a hivatásszerűen a joggal foglalkozó intézmények kapui előtt hever, – ám nem gazdátlanul, hanem azok kezében, akik megfelelő tudással vértetik fel a leendő jogászságot, hogy segítségével átjuthassanak az említett intézmények kapuin. A nevezett „kulcs őrzői” pedig kétféleképpen képzik a leendő jogismerőket, s ez a kétféleség markáns meghatározója lesz jogrendünknek, ugyanakkor pont ebben a kétféleségben rejlik a gyakorlati és elmélet jogászok vagy, ha úgy tetszik, „jogtudomány” és a praktikus jogismeret közti kapcsolat minősége, talán bizonyos esetekben annak léte; s éppen ez a kontaktus a meghatározó.

Sokkal meghatározóbb lehet, mint maga az egyes jogtudó alakja, vagy akár a szegmentált rétegek önmagukban, hiszen éppen a „viszony” lesz az, ami majd a hozzá tapadó személyeket vagy rétegeket alakítja,²⁵ következésképpen – jelen esetben – tehát magát a jogot, az adott társadalom jogrendszerét. A viszony pedig elsősorban egyfajta szemléletet idéz elő, illetve hordoz, és a szemlélet meghatározza a szakma attitűdjét, vagyis a kimondott, kihirdetett szabályok minőségét, továbbá – s ez nem feltétlenül esik egybe, de - azok alkalmazásának minőségét is.

A következő munka pedig éppen ezt a viszonyt szeretné tisztázni, ezzel a kapcsolattal foglalkozik, s megpróbál rávilágítani a jogásztársadalom képzését kézben tartó – akár a jogi iskolákra épülő, akár a praxisban található – jogi pálya és a gyakorlati testületek tagjai közti kontaktus minőségére, annak történeti-szociológiai okaira, mivel hipotézisünk szerint a történeti adalékok és a hozzá kapcsolható „általánosítások” talán olyan ismereteket szolgáltatnak, amelyek napjaink problémáit, ha megoldani természetesen nem is fogja, mégis közelebb visz annak „*solutiojához*”. Továbbá - a kontinensen mindenképpen, de sok esetben más (*common law*, vagy akár a tradicionális) jogrendszerekre vonatkoztatottan is - szükséges áttekinteni az előbbi ismeretátadási folyamatok és a jogi pályák, ha tetszik a joggyakorlat közötti átfedéseket, különbségeket, illetve kapcsolódási pontokat, valamint azok minőségét, vagy akár az

²⁵ A „viszornak”, vagyis a kölcsönhatásnak társadalmi szerepéről és fontosságáról lásd.: Jean Piaget: Szociológiai Tanulmányok. Osiris Kiadó. Budapest. 2005. 27-39. p. „Minden társas viszony önmagában is teljes egész, amely új tulajdonságokat képes kialakítani, és megváltoztatja az egyén mentális tartalmait. Folytonosság áll fenn tehát két egyén kölcsönhatása és az egy társadalomban élő egyének kölcsönhatásának összessége között, s az így felfogott sokaság se nem az egyének összessége, sem pedig az egyének felett álló valóság, hanem kölcsönhatások rendszere, amely struktúrájukban változtatja meg az egyéneket.” 31. p.

előbbiek közti távolság okainak felderítése is nélkülözhetetlen.²⁶ Vagyis a szemlélet okainak kiderítéséhez, ahogy már annyiszor kimondatott: *vissza a gyökerekhez*.

²⁶ Minden előzetes bizonyítás nélküli evidenciákként történő megállapításnak vagy „prejudikálásnak” tűnik a distancia kimondása, ám mindezeket már több terjedelmes tanulmány elemezte; bővebben ld.: Pokol Béla: A jogelmélet diszciplináris önreflexiója.; továbbá Nagy Zsolt: Jogelmélet és joggyakorlat. In: Nagy Tamás – Nagy Zsolt: Jogelmélet és önreflexió. A Pólay Elemér Könyvtára. Szeged. 2007. Általánosságban pedig ld.: Nagy Zsolt: A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései. Ph.D. disszertáció. Szeged. 2005.

1. Az európai jogtudomány és jogi gyakorlat

„Két nagy ajándék van az emberek között, amelyet Isten emberszeretetében a Mennyből ajándékba adott; a papság és a császári méltóság. Az első az isteni dolgokat szolgálja, míg a második az emberi ügyeket irányítja és intézi, azonban mindkettő ugyanattól az elvtől származik, és az emberiség életét ékesíti.”

(I. Justinianos)²⁷

„A tudomány az iskolákban érlelődik”. Ez a talán közhelyesen hangzó mondat mégis tartalmaz némi igazságot; s különösen igaz lehet ez a jogtudományra, hiszen a praxis is a jogtudomány eredményeit használja, azok alapján döntenek, ítéleznek, még akkor is, ha ennek esetleg nincsenek a tudatában. Hiszen bárhová is tekintünk, és ez a kitekintés lehet földrajzi vagy történelmi, a tudás felhalmozásának folyamata valahogy mindig összefüggött annak megismertetésével. Más szavakkal – szociológiai szempontból – előbb-utóbb kialakult egy olyan intézmény, ami az adott professzió tagjaként való elismerést valamilyen formális oktatásban való részvételhez kötötte. Mert egyébként az ismeretek megszerzése szempontjából különös jelentősége van az átadás *intézményes*, vagy *mindennapi* formájának: amennyiben az információt intézményes keretek között, formális elismerés közbeiktatásával adják át, úgy az ismeret meghatározó lesz az egyén társadalmi szerepét, struktúrában elfoglalt helyét illetően, míg informális, nem intézményes információszerzés során létrejött „profán” tudás esetén ilyen hatásokkal nem lehet számolni; vagyis „a végzettség szintje fontosabb annál, amit valaki tud”.²⁸ S a megismertetés folyamata, ezzel összefüggésben a szaktudás szférájához való tarto-

²⁷ Novella 6. praefatio: Corpus Iuris Civilis. III. 35-36. In.: Baán István.: Justinianus császár teológiája. Bizantinológiai Intézet Alapítvány. Budapest. 1997. 20. p.

²⁸ S. M. Miller – Pamela Roby: The Credentials Trap. In: S. M. Miller – Frank Riesman: Social Class and Social Policy. Basic Book. 1968. In: Ferge Zsuzsa – Háber Judit (szek.) Az iskola szociológiai problémái. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1974. 109-121. 110. p. Talán túlzónak mondható álláspontjuk szerint a magasabb kvalifikáció általános teljesítményromlással jár, mégis az ún. „marsallbot-jelenség” fenntartja a kiválóság látszatát.

zás a különféle társadalmi formációkban kialakult tudásbirtoklás esetén is többé-kevésbé formalizálódott. Ahol a tudás „szent jellegűvé” vált, szintén szükség volt a kiválasztottak számára annak átadására, reprodukciójára, ahol profán jellegű maradt, ott ez a reprodukció széles jelleget öltött, de akárhogy is történt, akármelyik társadalmi rendszerről van is szó, az intézményesülés folyamata elengedhetetlennek bizonyult. És ez éppúgy igaz az elméleti és a gyakorlati ismeretekre is: a teória és a praxis éles különválasztása, dualizmusa történeti szempontból visszavezethető az ókori Közel-Keletre, ami - mint „magasabb” és „alacsonyabb” szintű tudás - szoros korrelációban volt a társadalmi státusszal. A tudásformák közti distinkciót az ókori görögök örökítették tovább, kik, a tudomány tisztaságának beszennyezését megakadályozandó, a gyakorlati ismereteket a kereskedő és kézműves rétegekre korlátozták, s ezzel másfél évezredre determinálták a dualista ismeretátadási formát,²⁹ mígnem a középkori *universitas* keretei között ismét létrejött a kettő közti interakció, ám a történelem hatása máig érezhető.

A jogászképzésnek (továbbá a teológiának és az orvoslásnak mindenképpen) sajátja a „felülről lefelé” kiépült oktatási rendszer, melynek fő jellemzője, hogy annak korai szakaszában szinte teljesen hiányzott az alsó fokú képzés, más oldalról tekintve az egyetemek „merítési bázisa” nem szervezeti, és meritokratikus alapon, hanem a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíció alapján mintegy „exkluzív” jelleget öltve alakult ki. Ez alól csak az alsóbb rétegek számára némi mobilitási lehetőséget kínáló egyházi intézmények jelentettek kivételt, de a szervezeti fokozatok itt sem épültek ki teljes mértékben.³⁰ Különösen a jogtudományt tekintve az egyetemi intézmények a középkorból származnak, ami nem azt jelenti, hogy középkoriak lennének, csak azt, hogy gyökereik abba a korszakba nyúlnak vissza, s az alapok meghatározóak maradtak.³¹ Az oktatási szerkezet kiépítését és a társadalmi viszonyok kapcsolatát *Roger Gal* a következőképpen írja le: „Ami egészen egyedi, különös, és ami jelenlegi oktatási rendszerünk problémáit és hiányosságait is magyarázza, az iskolai rendszer felépítésében rejlik; ti. azt a felsőoktatásból kiindulva kezdték és a többi szintet a már meglévőkhöz igazították. A középkorban nem hoztak létre a jobbágyok számára iskolákat, mint ahogyan az ókorban sem hoztak létre iskolákat a rabszolgáknak”.³² Az „elitstruktúra” a középkortól kezdve a magasabb

²⁹ John Dewey: *Logic: The Theory of Inquiry*. Holt, Reinhart and Winston. New York. 1938. 74. p.

³⁰ Roger Gal: *Histoire de l'éducation*. Presses Universitaires de France (P.U.F.) Paris. 1948. 46-47. p.

³¹ Ld.: John Dewey: *Waste in Education*. Dewey on Education c. kötetből. Bureau of Publication. Columbia University Press. New York. 1959. In: Ferge Zsuzsa – Háber Judit (szerk.) i.m. 35-61.

³² Roger Gal i.m. 45-46. p.; illetve Ferge Zsuzsa: *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1984. 29. p.

szintű objektivációk – elsősorban művészeti termékek ismeretének és értékelési képességének - átadását helyezte előtérbe, amivel párhuzamosan a magasabb szintű hétköznapi tudást - a társasági élethez elengedhetetlen magas szintű viselkedési kultúra alapvető formáit - is oktatták.³³ A tudásformák háttérében a feudális különbségek ily módon történő érvényesítése állt, s a szaktudás csak a differenciáció magasabb fokának elérése után a jog, teológia és orvosi szakmák esetében került az oktatás fókuszpontjába.

Végző soron az iskolák – bár szorosan kapcsolódnak a szocialitás struktúrájához - mindenhol és minden tekintetben kötődtek a fennálló politikai, hatalmi rendszerhez. Így például Európa keleti felében az egyetemeket (főiskolákat) már eleve a császár (*augustus, caesar, vagy basileios*) akaratából hozták létre. A kontinens nyugati részén pedig a XIV. századra a korai, a tudásátadás okán létrejött, városi, „kommunális” (*per consuetudinem*) egyetemet - részben átalakítás, részben új egyetemek alapítása útján - felváltotta egy újfajta, funkcionalitásában néhány száz év alatt megváltozott egyetemtípus: a hatalom abszolutizálására és centralizálására törekvő uralkodók *ex privilegio* született intézményei, melyek a pápaságtól vagy a világi uralkodóktól szereztek alapító okiratukat.³⁴ Az egyetemek, kezdetekben kollégiumok formájában többnyire maguk realizálták rekrutációs bázisukat biztosító intézményeiket,³⁵ később az oktatási szerkezetben a közép- vagy (még mindig) felsőfokú pozíciót betöltő szervezetek más elnevezések alatt, némileg módosult jelleggel ugyanezt a funkciót betöltve működtek tovább.³⁶ De a történetiség miatt is – utalva a fentiekre – immáron tényleg visszamegyünk a kezdetekhez.

³³ Talán egyik legjobb példát erre az ún. lovagi iskola (*education de la chevalerie*) szolgáltatja: a leendő lovagok számára a lovagi erényeket, viselkedést és művészeti termékek ismeretét „szolgáltatták”. Roger Gal i.m. 45. p.

³⁴ Bónis György: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. i.m. A „felülről” kialakult jelleg szűkebb értelmezés szerint a mindenkori uralkodók akaratából, egyúttal annak kiszolgálására történő megalakítást, tágabban – és a jogászképzés tekintetében ebben az értelemben használatos – az exkluzív, a társadalmi struktúra felső pozícióiban lévők számára kialakított intézményt jelenti.

³⁵ Ezért létezik a mai napig is az angol „*grammar school*” elnevezés, ami utal az így létrejött „gimnáziumokban” oktatott tárgyak jellegére, ugyanis a latin, görög nyelvoktatás élvezett mindenek felett primátust. John Dewey i.m. 38. p.

³⁶ Franciaországban a második császárság idején vált leginkább explicitté a középiskola elitjellege is. Ld.: Viviane Isambert-Jamati: *Conclusions. Crises de la société crises de l’enseignement*. P.U.F. Párizs. 1970. In: Ferge Zsuzsa – Háber Judit (szerk.) i.m. 365-376.

„Kezdetben voltak a városok ... itt futnak össze az utak, nemcsak az árucseré, de az eszmecsere központjai is itt jönnek létre.”³⁷ A középkori egyetem a városiasodás egyértelmű terméke volt, ahol az értelmiség - noha mesterségük a gondolkodás, a „*septem artes liberales*” mégis közel állt a kézművesség formáihoz (*artes mechanicae*) - céhek mintájára korporatív testületeket hozott létre, melyek diákok és tanárok közösségévé formálódtak (*universitas*). Az általuk kialakított egyes szervezetek fokozatosan erősödtek, egyre több diákot vonzottak, befolyásuk elsősorban a székhelyül szolgáló városokban növekedett, a XII-XIII. századra már az uralkodói és pápai autoritással is összekapcsolódott,³⁸ kialakultak a tanárok és diákok szabályalkotási autonómiával, tisztviselők megválasztásának jogával, az „*artes*” mellett legalább egy másik (jog, teológia, orvoslás) fakultással rendelkező intézmények.³⁹ A korabeli értelmiséget (klerikusok, kik inkább a privilégiumok megtartása érdekében, semmint vallási meggyőződésből kötődtek a klérushoz) más rétegektől elsősorban a latin írás-olvasás ismerete különböztette meg, és a birtokukban lévő irodalmi tudás magába foglalta a könyvírást (*litteratura*), a hétköznapi-használati írást (*nota*), továbbá az írott, jogi relevanciával bíró formulák szerkesztésének ismeretét.⁴⁰ Történeti szempontból nézve, bár kissé leegyszerűsítve, ám mégis kimondható, hogy a korai írott formulák ismertetése, illetve a levélírás formájának szokássá, - nyomatékosabban mondva szokásjoggá – válása és annak tudása keletkeztette a jogászi hivatást, mely a kezdetekben nem volt más, mint a *dictator* jogi formulákkal tarkított, csiszolt kifejezéseinek ismerete (*ars dictandi*).⁴¹ Tehát „a grammatikát a szabad művészetek úrnőjének, de a két jog növendékének”⁴² (civil jog és kánonjog) mondták; vagyis egyfajta - a

³⁷ Jacques Le Goff: Az értelmiség a középkorban. Magvető. Budapest. 1979. 11. p.

³⁸ Ferencz Sándor: A középkori egyetem. Egyetem – Universitas – Studium Generale. In: Tóth Tamás (szerk.): A modern európai egyetemek funkcióváltozásai. Felsőoktatás-történeti tanulmányok. Professzorok Háza. Budapest. 2001. Budapest. 2001. 33-46. Az egyetemeket jelölő *studium generale* fogalmának első fele a tanulásra alkalmas helyet jelölte, míg második része azt jelentette, hogy az egyetem vonzáskörzete túlnőtt az adott régióon. A *studium generale*hez különböző privilégiumok kapcsolódtak: nem helyben lakó klerikus oktatókat arra az időre is megillette a javadalom, mikor nem tartózkodtak a stúdiumban, illetve ilyen volt a *ius ubique docendi*, mely szerint a tudományos fokozattal rendelkező oktatónak az adott diszciplínában joga volt tanítani – a *studium particulare*val ellentétben - más egyetemeken is.

³⁹ Ferencz Sándor: A középkori egyetem. In: Tóth Tamás (szerk.) i.m. 38. p. A jogászképzés szempontjából a *trivium*, az irodalmi kifejezés eszközei, s ezen belül a retorika volt fontosabb. Bolognában a XII. században oktatta Hugo kanonok *Rationes dictandi prosaice* c. művét, a diktálás elméleti és formulákat tartalmazó tananyagát; később az iratszerkesztés vált az *artes* alapjává.

⁴⁰ Vö.: Bónis György i.m.

⁴¹ Uo. 22. p.

⁴² Uo. 22. p.

legnemesebb értelemben vett – művészet, mely a későbbiekben a tételes jog (római jog), illetve a jogi fogalmak használatához segítette hozzá a tanulni vágyókat, s a „jogászság” tudása lépcsőről-lépésre bővült. A tipikus jogi formulák összegyűjtése, majd általános érvényűvé tétele, a lényegi mozzanatok kiemelése, s mindennek egy meghatározott írásos jelleg kölcsönzése jelentette az *ars notariát*,⁴³ mely megalapozta a későbbi – elméleti fejtegetésekkel felvértezett – talán már a mai értelemben vett tudós jogász alakját.

Természetesen a hét szabad művészet közül a „*grammatica*” (írás, olvasás) tanítása szükségképpen elsődleges volt, és az alapozó tanulmányok közé soroltatott, hiszen csupán ennek ismeretében lehetett elsajátítani a magasabb szintű jogi tudást, s az *artes* alaptanulmányok oly fontossá váltak a korabeli tudományos viszonyok között, hogy később még a glosszátorok munkái, sőt az oktatási metodikák is magukon viselik nyomait.

Párhuzamosan az arisztotelészi filozófia is az alaptanulmányok közé került, mivel nem sorolhatták egy „pogány” filozófus műveit a „magasabb rendű” keresztény teológia kategóriájába. *Arisztotelész* munkái a legmagasabb szintű elméleti tudás szintézisei voltak,⁴⁴ s teljes filozófiai rendszerének megismerése ellenállhatatlanul vonzotta a „tudásvágytól hajtott diákságot”;⁴⁵ miután oktatása elől minden akadály elhárult, az *artes* szak valójában filozófia fakultássá vált: már a XIII. század végétől a „*filozófia vagy artes*”⁴⁶ kifejezést használták az alaptanulmányok művelésére hivatott szak elnevezésekor. A kialakult struktúra ellenérzéseket szült a „magasabb” fakultások oktatói körében,⁴⁷ azonban a többszöri elítélő határozatok kihirdeté-

⁴³ Uo. 28. p.

⁴⁴ Ld.: Rédl Károly: A fakultások vitájának előtörténetéhez. In: Tóth Tamás (szerk.) i.m. 57-72. 58. p.

⁴⁵ Az egyetemek még alapításuk kezdetén szorosan összefonódtak a kolostorokkal, a hittudománnyal és az ahhoz kapcsolódó filozófiával, különösen a dialektikával, mely hatással volt még a praktikus orvoslásra is, a kolostori tudás zártságát fokozatosan felváltotta a tudomány mobilitása és kisugárzása. A kialakult intézmények a létező szakmák szerint specializálódtak és szereztek hírnevet maguknak, így *Salerno* orvosi fakultása vált Európa-szerte ismertté, *Bologna* a jogi tanulmányok fellelőjévé lett, melynek jogi fakultását *Guarnerius* alapította, Párizs a filozófia, és teológia oktatás centrumaként működött. Anglia szellemi központja: *Oxford* kiemelkedő jelentőségűnek volt mondható, és már a XII. században *studium generalé*vá vált, azonban (a kánonjogot leszámítva) inkább a természettudomány fellelőjévé volt tekinthető, s csak száz év múlva vált a jog és teológia bástyájává, addig Angliában a jogtudomány oktatása az *Exeter*-i egyetemen szerzett hírnevet.

⁴⁶ Uo. 58. p.

⁴⁷ Az *artes* és a „magasabb” fakultások közti – különösen a rektorválasztások idején felélénkülő – ellentétekre részletesebben ld.: Gabriel Astrik: The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy. Interuniversity Exchange between the German, Cracow and Louvain Universities and that of Paris in the Late Medieval and Humanistic Period. Selected Studies. A Parisian Heritage: Opposition between the Faculty of Arts

sén túl tehetetlenek voltak; különösen zavaró tényezőnek tartották, hogy a filozófiai fakultás bármely tan igazságát vizsgálat alá vonhatja, és a magasabb szakok kénytelenek tétlenül nézni a nyilvános ellenvetéseket, a tanok iránt támasztott kételyeket.⁴⁸ A filozófia mint tudomány előretörésével összefüggésben az intellektuális elit előtérbe kerülése is megtörtént, így a tudás és képviselői társadalmi pozíciójának erőssége – a meglévő *Gelasius*-féle két kard mellé - az államhatalom egyik fontos pillérévé emelte a „*studium litterarumot*” (a bölcsesség és tudomány forrását).⁴⁹ A kor (és a későbbi korok) szellemi elitjeinek körében egyértelművé vált az álláspont, hogy a tudományos haladás és oktatás nem „az állam rendelte hivatalos jogtudósoknak”, hanem a jog tudorainak, azaz a filozófusoknak rendeltetett;⁵⁰ más szavakkal az értelmiség és tudás előtérbe kerülésében a filozófia és elméleti jelleg primátusa mutatkozott meg.

Európa egy másik felében, nevezetesen a Bizánci Birodalomban azonban már sokkal korábban létezett egy manapság ismert, mi több, közismert szemléletet hordozó jogászság, mely megtalálható volt mind a bizánci törvényalkotást, mind a jogalkalmazást illetően. Talán a kezdetekhez tartozik a 438-ban kiadott - még igazán az egész Rómát képviselő - *Codex Theodosianus*. De nem kevesebb jelentőségűnek mondható a Bizánci Birodalom legfőbb kulturális központját jelentő *konstantinápolyi egyetemalapítás*; ahol tíz görög és három latin professzor adta elő a grammatikát, öt görög és három latin professzor pedig a retorikát, utóbbiak közül egy filozófus, kettő jogász volt,⁵¹ s ez önmagában mutatja az említett ismereteknek, művészeteknek: *a filozófiának, retorikának, az írás művészetének és a jognak a kapcsolatát*;

and the Theologians. University of Notre Dame. Notre Dame. Indiana. Verlag Joseph Knecht. Frankfurt am Main. 1992. 252-253. p.

⁴⁸ Immanuel Kant: Történetfilozófiai írások. A fakultások vitája három szakaszban (1794-98). (Mesterházy Miklós ford.) Ictus. 1995-97. 360. p.; 335-507. p.

⁴⁹ A VI. századtól *Gelasius* pápának a bizánci császárhoz írt levele alapján a hatalmat a két kard (*regnum* és *sacerdotium*) elmélete szerint írták le. Ennek megváltozására lásd például IX. Gergely pápa IX. Lajos francia királyhoz írt levelét (1229. november 26.), melyben a bölcsesség forrását a hatalom és a katonai potenciál mellett említi; vagy *Tolomeo de Lucca* politikaelméleti művét, ahol az uralkodásnak három pillérét különbözteti meg: *divinus cultus* (istentisztelet), *sapientia scholastica* (tudós bölcsesség), *secularis potentia* (világi hatalom). Rédl Károly i.m. 60. p.

⁵⁰ Immanuel Kant i.m. 427. p.

⁵¹ Lásd: Georg Ostrogorsky: A bizánci állam története. Osiris Kiadó. Budapest. 2003. 66. p.

továbbá – s ez sem mellékes – Konstantinápoly kulturális hatásának erőssége, kulturális primátusa többek között ezzel az egyszeri aktussal megmutatkozott.⁵²

Az I. Juszteniánosz császár által kiadott Kódex szerepe természetesen vitathatatlan, európai hatása óriásinak mondható, ám a fogalmaktól, jogi maximáktól eltekintve egy másik „lehen-gerlő”, s talán nem kevésbé fontos kulturális befolyást is hordozott: a professzionális jogi kultúra egyfajta attitűdjét. Nevezetesen egy olyan szemléletet, ami korábban nem, vagy csak nyomokban létezett: az egységes jog és jogalkalmazás „álmát”; egy olyan állam feltételezését, ahol annak minden szegletében, minden ítélkezési fórumon ugyanarra a „történetre”, ha tesszük „történeti tényállásra” ugyanazt a jogi választ adják, ugyanazt a döntést hozzák. Ez megmutatkozik a császárnak abban a parancsában is, miszerint a törvénynek csak olyan fordítását és összefoglalását engedélyezte, mely mellőzi a vitákat és glosszákat.⁵³ Mellesleg az ilyen fajta ítélkezési rendszer bevezetésénél – noha manapság az igazságosság zálogának tekintik – éppen az igazságosság szolgálata fel sem merült, hanem „csupán” az egységes birodalom gondolata „lebegett célként”, egy olyan országé, ahol – mivel mindenkit egyforma kötele-sségek terhelnek és jogok illetnek – az uralkodó hatalma a legnagyobb mértékben biztosított, a külön jogosultságok és kötelességi rendszerek nem léteztek, privilégiumok elvben nem voltak kérhetőek és adhatóak, vagyis teljes és totális uralom és ellenőrzés valósulhatott meg. Ez a jogi szemlélet az oktatásban is megmutatkozott, hiszen *Justinianos* császár inté-
túciójának tan-
könyvi formája *expressis verbis* kimondja, „hogyan ti (ti. a jogot hallgatók) a jog elemeit ne

⁵² „A főváros civilizációs hatásának pedig nincs nyilvánvalóbb bizonyítéka, mint az a tény, hogy a Balkán belsejéből származó parasztfiú korának legműveltebb emberévé vált, s a római univerzalizmus eszméjét saját személyében volt képes megismételni. (...) Természetesen nem ő, hanem *Belisar* vívta a nagy hódító hábo-
rúkat, nem ő, hanem *Tribonianos* végezte el a római jog kodifikációját, s *Kapadókiai Jóannés* hajtotta végre a legfontosabb államigazgatási reformokat, azonban mindezeket *Justinianos* inspirálta. Az univerzális Római Birodalom felállítása a bizánciak örök vágyálma volt. Ezt a vágyat testesítette meg a legfenségebb formában *Justinianos* restaurációja.” Uo. 75. p.

⁵³ Ennek ellenére már a császár életében a mű görögre fordításánál – olyan neves jogtanítók, mint a konstantinápolyi *Teophilosz* vagy a bérítoszi *Dórotheosz* kommentálták, és a kommentárok egészen a VIII. századig egyre szaporodtak. Vö.: Louis Bréhier: *A Bizánci Birodalom intézményei*. Bizantinológiai Intézeti Alapítvány. Budapest. 2003. 179-180. p.; általánosságban pedig lásd: J. R. Tanner –J. B. Bury: *Cambridge medieval history*. IV. *The eastern Roman Empire. 717-1453*. Macmillan. 706-707. p. Ez, ti. a császári parancs, illetve az ennek ellenére megtörtént glosszák, pedig két következtetésre szolgáltatnak bizonyítékot: egyrészt a korabeli bizánci állameszme csak egyféle jogtanítást engedélyezett, egy olyan ismeretátadást, ami kizárólag egyféle szabályozáson alapulhat, vagyis egy korai (később a francia jogászság szemléletében oly jól ismert) exegézist, másrészt a kommentárok révén még mindig továbbélt az ősi római jogtudósi konzíliumok szerepe, vagyis a különböző, „egyénenként változó igazságok” ütköztetése.

elavult mesékből tanuljátok, hanem a császári felségtől ismerhessétek meg, hogy fületek és értelmetek semmi haszontalant és téveset ne vegyen be, hanem csupán a dolgok igazi lényegének megfelelőt”⁵⁴. Persze már ekkor megmutatkozott a különféle jogászai szakirányok közti átfedés, hiszen a tankönyvet és az alapjául szolgáló kodifikációs munkát is *Tribonianus*, *Theophilus* és *Dorotheus* „jogban jártas személyek” végezték, akik magas állami tisztséget viselők (*questorok*), és egyúttal jogtanítók is voltak.⁵⁵

Később a közigazgatási rendszer hasonló elvekben történő átalakítása is ebbe az irányba mutatott.⁵⁶ A császári törvényhozást erősen áthatotta az abszolutisztikus jelleg, mely a monarchikus hatalom jogi indoklásában is megmutatkozott, későbbi – például európai - hatásai pedig láthatóak. Ám a fenti szellemiséget még tovább vitte a III. Leó császár és fia neve alatt publikált *Ekloga*, mely korszakalkotó határkő a kodifikáció történetében, és rendkívüli praktikus hatása volt: a bíróságokat olyan jogkönyvvel látta el, ami célját, tartalmát illetően alkalmazkodott a gyakorlati igényekhez és helyettesítette a terjedelmes, sokszor áttekinthetetlené vált és nehezen kezelhető Kódexet. Ugyan alapja a római jog, illetve a korábbi joggyakorlat volt, de a törvénykönyv már „nem elégszik meg a régi törvények kivonatolásával, hanem azok revíziójára törekszik, a nagyobb humanitás szellemében”; s megjelent benne a keresz-

⁵⁴ Az egyetlen igazság doktrínáját kihangsúlyozzák a következő szavak: „És ami azelőtt a korábbi jogtanulóknak négy év múltán is alig jutott osztályrészül, hogy ti. a császári konstitúciókat olvashatták, ti most egyenesen azzal kezditek, méltónak találtatva arra a tisztességre s arra a szerencsére, hogy jogi tanulmányaitoknak mind a kezdete, mind a vége császári ajakról hangozzék el.” Justinianus császár institutioi négy könyvben. A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Római Jogi Szemináriumának Kiadványa. Újsorozat. 3. szám. Fordította: Ifj. Mészöly Gedeon. Egyetemi Könyvkereskedés. Budapest. 1939. Tankönyvkiadó. Budapest. 1991.

⁵⁵ Uo. 11-13. p.

⁵⁶ Ennek tekinthető az I. Herakleiosz császár által kezdeményezett és később is a Herakleiosz dinasztia sikeresnek mondható törekvése: a *themarendszer* kiépítése, mely eredetileg katonai egységet jelentett, de fokozatosan átalakult katonai-adminisztratív körzetekre: a *thema* parancsnoka a *strategos* volt, ám sokáig mellette a civiljogi ügyeket a *proconsul* intézte. Ez két dologra mutatott rá: egyfelől (elsősorban) a civil adminisztráció egységesítésére, másfelől a régi provinciarendszer fokozatos eltűnésére, aminek helyébe egy sokkal központosítottabb szisztéma került. Ezzel párhuzamosan, illetve összefüggésben megszűnt a *praetorianus praefectura* intézménye és a pénzügyi, központi pénzügyi rendszer, és helyét átvette a közvetlen felelősséggel tartozó *logothesion* rendszere, s így a *logotheték* (illetve nagy*logotheték*) fokozatosan egyfajta miniszterekké váltak és a kormányzati struktúra zálogát jelentették. Ezen kívül IV. Konstantin uralkodásától a császári hatalom mintegy egységként szállt át utódjára, vagyis immáron egy abszolút monarchikus elv érvényesült. Részletesebben ld. uo. 101-102. p.; 121. p.

tény erkölcs és kánonjog, továbbá a keleti szokásjog is.⁵⁷ A IX. században pedig – figyelembe véve a politikai, társadalmi változásokat – éppen ezt a célt szolgálta *I. Basileos Procherionja* is; továbbá *Phótios* pátriárka munkáin alapuló *Epanagóné* is, mely szerint az „állami-egyházi organizmus (...) helyezkedik el az univerzum élén, hogy szoros és békés együttműködésben gondoskodjanak az emberiség jólétéről”.⁵⁸ Mindez az uralkodói primátust és messzemenő abszolutisztikus jogi, kánonjogi szemléletet hozta magával, ami megmutatkozott abban is, hogy a császárt az apostolokkal egyenlőnek deklarálták.⁵⁹ Ezt a trendet a későbbi „új” kompilációk – annak ellenére, hogy jogtörténeti jelentőségük talán szerényebbnek mondhatóak – tovább erősítették,⁶⁰ mint például León császár *Baszilikája* (*Hexabiblosz*) melynek vezérgondolata az, hogy „miután a császári hatalom abszolúttá vált, (az) sajátján kívül minden más kezdeményezést kizár”.⁶¹ VI. León törvényei (*Novellae*) zárta le azt a történelmi-jogtörténeti-államtörténeti folyamatot, melynek lényege az állam és a császár személyének egysége; nevezetesen, hogy minden igazgatási, bírói, katonai, etc. hatalom az uralkodó kezében összpontosul, mely hatalmat a kiteljesedett bürokrácia útján gyakorolja: „államfőként a császár hatalma gyakorlatilag korlátlan volt, és csak az erkölcs törvényeihez és a szokásjoghoz volt kötve”.⁶²

⁵⁷ Ld. Uo. 153. p.

⁵⁸ A törvénykönyvben – s ebben az a leglényegesebb, hogy immáron nem egy a „nemzetközi diplomáciához” tartozónak tekinthető levélben, hanem írott szabályban – tökéletes párhuzamossággal vázolják fel a *Gelasius*-féle két kard intézményét és funkcióit: „a világi hatalom legfőbb vezetője az alattvalók testi jólétéért felel, a lelki hatalom legfőbb feje pedig az alattvalók lelki üdvét szolgálja”. Uo. 218. p.

⁵⁹ Ez ugyan tovább erősítette az uralkodói eszményt, ugyanakkor lehetetlenné tette a keresztény *oikumenét*, és az egyetlen birodalom (*Imperium Romanum*) elvének érvényesülését. Vö.: Uo. 171. p.

⁶⁰ Ilyennek volt mondható VI. León *Basilikák* címmel megjelent „császári törvényei”, melyek nem igazán hoztak komoly jogtudományi fordulatot, ám – a korábbi szokásokat megtagadva – visszavonták, illetve megsemmisítik a *curia*, illetve a *senatus* „régí jogait”. Uo. 220. p.; továbbá Pierre Noailles - Alan. Dain: *Les Nouvelles de Léon Vi le Sage*. Paris. 1944. 182-184. p.

⁶¹ Vagyis a törvényeknek összhangban kell lenniük az aktuális politikai tanokkal és intézményekkel. Lásd: Louis Bréhier i.m. 182. p.

⁶² „Az állam teljesen azonosult a császárral, annak katonai és bürokratikus apparátusával. A császár Isten kiválasztottja, akit Isten gondviselése oltalmaz. Ő az egész birodalom igazgatásának feje, a hadsereg főparancsnoka, a legfőbb bíró és az egyedüli törvényhozó, az egyház védelmezője és az igaz hit őre. Ő dönt háború és béke kérdéseiben; ítélete végérvényes és visszavonhatatlan, a törvényeit pedig Istentől sugalmazottként kell tisztelni. Mindenesetre ő is tartozott alávetni magát a fennálló jogrendnek, de alkotott új törvényeket, és a régieket hatálytalaníthatta.” Uo. 220-221. p. Ez egyben egyébként a régi jog és szokásjog tekintélyére való végső csapást is jelentette. Részletesebben: Pierre Noailles - Alan. Dain i.m. 182. p. 184. p. 270. p. S ez az eszme Konstantinápoly bukásáig tartotta magát; hiszen *Antonios* pátriárka *Vasilij Dimitrievic* nagyfejedelemnek írt levelében még hangsúlyozta, hogy: „Teljesen lehetetlen, hogy a keresztényeknek egyházuk

Másképpen: az uralkodó, jogászai segítségével – éppúgy, mint ahogy néhány száz évvel később ez Nyugat-Európában is megtörtént – megváltoztathatta a „rég jó jogokat”, tehát ténylegesen már nem a „római szokások” uralma érvényesült, hanem a császár, illetve az arisztokrácia akarata. S ez a hatalom – annak ellenére, hogy a klérus fölötti uralom soha nem csúszott ki a császár kezéből – egyre inkább a világi kérdésekre szorítkozott, a *Gelasius*-féle két kard közül az uralkodó inkább az államhatalom kardját választotta,⁶³ és ez többek között azt is jelentette, hogy egyre nagyobb teret nyert a „világi jogászság”, világi jogalkotás és jogalkalmazás. Ezzel párhuzamosan egyre kifinomultabbá vált a központi állami ellenőrzés, egyre bonyolultabbá vált a közigazgatás, melyet mi sem bizonyít jobban, mint a különféle – állami méltóságot és természetesen jövedelmet jelentő és az úgynevezett hivatalnoknemesség uralmát is megjelenítő – titulusok szinte „elképesztő” mértékű megnövekedése.⁶⁴ A központosítás pedig a bírói szervezeti rendszerben is megmutatkozott, illetve megtörtént, így a XIII.-XIV. században több bírói kollégiumot is felállítottak, melyek – egyfajta „legfelsőbb bírósággént” – az egységes jogrendet voltak hivatottak szolgálni, majd 1329-ben a teljes igazságszolgáltatási rendszer a „rómaiak négy egyetemes bírója” (két klerikus és két világi jogász) felügyelte az egész birodalom jogszolgáltatását: ítéleteik végérvényesek és visszavonhatatlanok voltak. (Bár a bírák személyének összeállításában is megmutatkozott a császár világi és egyházi hatalmának egysége, továbbá, hogy a birodalomban soha nem szekularizálódott az uralmi rendszer; így a jogászság is folytonos világi- és kánonjogi konnekcióban, párbeszédben állt.)

Persze a birodalmi rendszer fellazulásával, a részek közötti kapcsolatok gyengülésével ez partikuláris szintre tevődött át, vagyis megjelentek a helyi egyetemes bírák is.⁶⁵ Egyúttal tovább nőtt a közigazgatás komplexitása, mely immáron az egész birodalom igazgatását

legyen, de ne legyen császáruk. (...) Hallgass Péterre, az apostolok fejedelmére, aki az első levelében azt írja: „Istent féljétek! A császárt tiszteljétek!” (2,17); továbbá „És ha most Isten rendelkezése szerint a pogányok körülzárják a császár városát, egészen a mai napig ez a császár az egyháztól ugyanazt a megszentelést, ugyanazt a tiszteletet és ugyanazokat az imákat fogadja el, és a szent míronnal kenik és szentelik fel a rómaiak – azaz minden keresztények – császárárt és uralkodóját.” *Antonios* pátriárka szavait idézi Georg Ostrogorsky i.m. 558. p.

⁶³ 1141-ben II. *Jóannés* írta II. Ince pápának: „a világi kardot ő akarja forgatni, a lelki kardot pedig átengedi a pápának, hogy ismét helyreállítsa az egyház egységét, és megalapozza a földön az egyetlen római Impérium szupremáciáját.” Uo. 334. p.

⁶⁴ Például ilyeneknek tekinthető a *sebastokrator* cím, mely a *sebastos* és az *autokratör* szavak összetételéből jött létre, és rangban a *ceasar* elé helyezték, és nem mellesleg olyan rangokat adományoztak a hivatalnokoknak, melyek korábban kizárólag a császári család tagjainak voltak fenntartva. Uo. 323. p.

⁶⁵ Uo. 427-428. p, továbbá Louis Petit: *La réforme judiciaire d’Andronic Paléologue*. (1329) *Échos de Orient* 9. Paris. 1906. 134. p.

partikularizálta. Ez persze együtt járt a korábbi címek elértéktelenedésével, ha tetszik inflálódásával, vagyis „a címeknek ez a változása már érzékelteti azt az átalakulást, amit a bizánci államrendszer tapasztalt meg a XI. század óta: a merev bürokratikus centralizmussal együtt kihalt a közép-bizánci kor szigorú rangrendszere is”.⁶⁶

A kontinens nyugati felében, noha a Római Birodalom után sem szűnt meg a jog tanítása, s erre példát szolgáltat *Ravenna*, *Pávia*, *Lyon* vagy *Orleans* intézményeinek retorika oktatása, mégis kimondható, hogy Európában a hivatásos jogász alakja a XI. század végén kezd megjelenni, és ettől kezdve a különböző, elsősorban államközi konfliktusok rendezésében, az érveken ellenérvek elméleti kidolgozásában egyre fontosabb szerepet töltenek be.⁶⁷ Előtte bizonyos szempontokból jogi anarchiáról beszélhetünk – legalábbis abban az értelemben, hogy a különféle szokásjogi és törvényi rendelkezések keveredése ötvöződött a római jogi hagyományokkal: a Mediterráneumban a kifinomult római jog töredékei és a germán tradíciók keveredtek, míg Észak-Franciaországban és Angliában feudális jogi hagyományok uralkodtak, mindezek pedig ötvöződtek egymással és az egyházi regulákkal. A Római Birodalom bukása után az egyház kevés figyelmet fordított a jogra és a jogászképzésre, ez pedig kedvezett a városias létformát leginkább megtartó Észak-Itáliai területeken kifejlődött jogi fakultások autonóm törekvéseinek; a régióban uralkodó municipiális világi jelleg a praktikus tudást, a grammatikai és retorikai jártasságot kívánta meg.⁶⁸ Az investitúraharc indukálta investitúrajog vitája során elsődleges kérdéssé vált a „legitimáció” és „primátus” fogalma, és ennek során a jogászok elméleti munkájára komolyabb igény merült fel, mely elvezetett a jogi oktatás uralkodói, illetve pápai támogatásához; a pápai hierokratikus doktrínákkal szemben ugyanis a római jogon alapuló elvek jó elméleti fegyvernek számítottak. A professzionális jogászokra egyre nagyobb szükség lett, ezért mind a mediterrán vidéken, mind az Alpokon túl jogi iskolák jöttek

⁶⁶ A különféle méltóságokat jelentő jelzők kombinálásából születtek az egyre sokasodó címek: *sebastos* (tisztelt, fenséges) *protosebastos* (különösen tisztelt) *panhypersebastos* (mindenek felett tisztelt) *sebastohypertatos* (fenséges) *pansebastohypertatos* (mindenek felett fenséges) *protopansebastohypertatos* (elsődlegesen mindenek felett álló fenséges) *nobilissimos* (nemes) *prótonobilissimos* (főnemes) *prótonobilissimohypertatos* (első főnemes), etc.; ez a példálózó felsorolás talán önmagáért beszél. Lásd: Georg Ostrogorsky. 323. p.

⁶⁷ A XI. század előtti intézményes – „modern” értelemben vett - jogászság kérdése vitatott: a Karolingok udvarában bizonyíthatóan átadtak jogi ismereteket is, ám az itteni képzés is többnyire retorikából és grammatikából állt, másképpen: minden valószínűség szerint az az európai jogtudomány, mely tényleges, ha tetszik, tételes jogi ismereteket és fogalmakat foglalt magában a bolognai egyetem jogi fakultásán kezdődött. Vö.: Bónis György i.m. 17-23. p.

⁶⁸ Ld.: Ferencz Sándor i.m. 42. p.

létre: *Bologna* egyeteme, ahol az *ars dictandi* hozzájárult a jogi ismeretek terjesztéséhez, illetve *Montpellier* egyeteme, mely *Barbarossa Frigyes* bürokratikus hivatali apparátusának személyzetét, és elméleti-ideológiai munkák kidolgozására alkalmas tudósokat képzett.⁶⁹

Még egyszer visszatérve a bizánci jogászságra: szociológiai szempontból az európai változásokkal együtt párhuzamos jelenséggént értékelhető, történeti kérdésként pedig kiemelkedő jelentőségűnek mondható, hogy a „Rómaiak Birodalmában” a jogszabályokhoz a korabeli jogászok úgynevezett *Scholion*okat, vagyis magyarázattal szolgáló jegyzeteket készítettek,⁷⁰ s ezek a „kiegészítések” nem jelentettek mást, mint olyan kommentárokat, (ez pedig meglehetősen ismerős az európai jogtörténetben is!) amik egyrészt a kor társadalmi, gazdasági, szellemi valóságának megfelelően értelmezték a „császár szabályait”, másrészt (szintén meglehetősen ismerős módon!) útmutatóul (*tipukeitos*) szolgáltak az összegyűjtött törvények „útvesztőiben”.⁷¹ Ezzel párhuzamosan a képzésre is nagy gondot fordítottak, a tudományosság eszméje, illetve annak iskolai praktikuma – a konjunktúrákat és dekonjunktúrákat leszámítva – soha nem szűnt meg. A „felsőoktatásban” a világi tudományok oktatása folyamatosnak volt mondható, s ez különösen kibontakozott a *Bardas ceasar* által alapított egyetem esetében. Ami pedig a jogtudományt illeti – a korábbi elvárásokhoz hasonlóan az állami hivatalnokok képzése volt előtérben; vagyis az oktatási intézmény már nem a különböző „hírnevet szerzett jogászok” véleményének összevetését szolgálta (hiszen ezt már megtette *Tribonios*) hanem az egyetlen lehetséges, „racionális” álláspont megismertetését, így annak szerte a birodalomban történő alkalmazását.⁷² Minden valószínűség szerint e folyamat csúcspontjának tekinthető *IX. Kónstatinos Monomachos* uralkodása alatt az új konstantinápolyi főiskola alapítása filozófiai és (nem meglepően) jogi karral; persze ez a filozófia és jog kapcsolata mellett rámutat az állam és a jog elszakíthatatlan összefonódására is; mely kapcsolatot csak tovább erősített, hogy - igazi humanistákként - az iskola jogi karát *Jóannés Xiphilinos* kiemelkedő jogász, és filozófiai karát *Michaél Psellos* híres filozófus vezette, akik mindketten a császári udvar tagjai és az

⁶⁹ Vö.: Králik Lajos: A magyar ügyvédség története. I-II. Budapest. 1903. 71-77. p.

⁷⁰ Ez történt a Basziliká esetében, ami ugyan sok újdonságot nem hozott, ám a munkához nagy jelentőségű és nagyszámú magyarázatokat csatoltak, melyek így már a kor színvonalát képviselték. Vö.: Aldo Albertoni: Per una esposizione del Diritto bizantino con riguardo all'Italia. Imola. 1927. 50. p.

⁷¹ A kommentárok magyarázatának alapjául szolgáló autoriter szövegek visszanyúlnak VII. Konstantin koráig, s a jogértelmezés még a XI., XII., XIII. században is töretlen maradt. Georg Ostrogorsky i.m. 219-220. p.

⁷² Részletesebben vö.: Francis Dvornik: Photius et le réorganisation de l'Académie patriarcale. *Analecta Bollandiana*. 68. 1950.; Georgina Buckler: Byzantine Education In: H. S. Baynes-Moss ed.: *Byzantium*. Oxford. 1948. 200-220.

uralkodó tanácsadói voltak. Az oktatásban pedig már a középkori jelleg vitathatatlan: *trivium* és *quadrivium*, végső szintézisként a filozófia, illetve a jog, mely ismeretanyag biztosította a „jövő” hivatalnokainak és bíráinak tudását.⁷³ A következő jelenség pedig nem mellesleg szintén ismerős a jóval későbbi (XVI-XVII-XVIII. századi) nyugati jogászság esetében: a jogi oktatók a jogi tanácsadáson túl, előbb-utóbb a világi fórumokon is bírói státusznak „örvendtek”. Az oktatás és a gyakorlat természetesen fonódott össze, amit megmutat az a jelentős mű is, melyet *Konsztantinosz Harmenopulosz nomophylax* és tesszalonikéi bíró (vagyis állami hivatalnok, jogoktató és jogalkalmazói státuszt egyszerre viselő) írt: a legteljesebb traktatusnak mondható *Promptuarium*.⁷⁴

Végső soron a jogászság társadalmi megítélése – a fenti folyamatok miatt, ti. az állam szerepének, a központosításnak következtében, a kultúra, jogi kultúra fokozatos komplexebbé válása folytán, és természetesen ezek intézményesítésével együtt – pozitív értelemben rendkívüli módon megnőtt. Ez persze presztízsből és anyagi elismerésben is megmutatkozott, sőt annyira népszerűvé vált, hogy „a katonák félredobták fegyvereiket, és ügyvédek és jogászok lettek”. S hogy a jogászság és a jog mennyire fontos szerepet kapott, az is megmutatja, hogy általában minden hatalmi, katonai, politikai kérdést a jog útján „igazoltak”, és képesek is voltak erre az igazolásra; így például a XIII.-XIV. századi szeparációs törekvések ellen – a nyugati jogi szemlélet számára feltehetően meglepően idegenül „csengően” – a korabeli „római” jogásztársadalom a közjog és a magánjog elveinek ütközésével érvelt.⁷⁵ Vagyis feltehető a

⁷³ A főiskola 1045-ben alakult, s jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint hogy *Michaél Psellos* megkapta a filozófusok konzulja (*hypathos*) „magasztosan hangzó” címét, vagy hogy *Jóannés Xiphilionos* „törvénytisztelő” lett az igen magas állami méltóságnak számító „jog védelmezője” (*nomophylax*). Lásd: Georg Ostrogorsky i.m. 291-292. p. Egyébként e korszak volt a bizánci kulturális és jogtudományi élet csúcsa. Vö.: Joan Mervyn Hussey: *The Byzantine Empire in the Eleventh Century: Some Different Interpretations*. Transaction of the Royal History Society. 32. 1950. 71. p.

⁷⁴ Louis Bréhér i.m. 183. p.

⁷⁵ Például *Monferatti Eiriné* császárnő utódainak szeparációs törekvéseivel kapcsolatban a császárnő támogatása elleni fellépésként igen éles kirohanások történtek: „Hallatlan dolog – így írt *Niképhoros Grégoras* –, azt óhajtotta, hogy a császári ifjak ne az ősi római szokás szerint kormányozzanak, hanem latin mintára a római városokat és országokat felosztanák, hogy mindegyik fiú egy saját részt igazgasson, amely rész saját tulajdonként neki jutott, és hogy az egyes részeket magánemberek saját tulajdonának törvényei szerint szüleiktől örököljék, és azután ők hasonlóképpen gyermekeikre és további utódaikra örökölni hagyhassák. Ez a császárnő – fűzi hozzá magyarázatul *Niképhoros Grégoras* – latin eredetű, és latinoktól vette át azt az új szokást is, amelyet a rómaiak között bevezetni törekedett.” *Niképhoros Grégoras* leveleinek kivonatát prezentálja és interpretálja Georg Ostrogorsky i.m. 412. p. és különösen 470. és 475. p. Egyébként itt ütközött nyíltan a Bónis György által is említett „*Rex est imperator in suo regno*” európai politikai folyamatok eredményeképpen kialakult, ha tetszik

kérdés, de egyben a fenti elemzésben már benne van a válasz is: milyen érdekes, hogy a későbbi középkori európai jogászság attitűdjei, karriervonalai, társadalmi viszonyai már sokkal korábban megtörténtek a kontinens egy másik részében?

A bizánci jogászság szemlélete – s jelentősége leginkább ebben mutatkozik meg - szerte Európában nemcsak a különböző „megtalált” törvénykönyvek tekintélyén keresztül érvényesült, hanem főleg a kontinens keleti felében közvetlenül, a császári hatalom kiterjesztésének, továbbá a vallási kultúra terjedésének útján is. A klérus részéről Szent Száva fordításában „Vezérlőkönvként” ismert *Nomokánon* – mely tartalmazta a polgári és közjogi normákat tartalmazó *Prokheiront* is - a szerb, bolgár és orosz egyház alapszabályává vált. A világi jog tekintetében pedig egyértelműen bizánci minta érvényesült a bolgár *Szüntagma* tekintetében (*Procherion* és *Basziliika* szabályozásainak átvétele) illetve szerb területeken a *Zakonik* esetében.⁷⁶ Mivel nyugaton a császári jog története *Vinogradov* szavaival élve „kísértethistória” volt, azonban e jogi szemléletnek Kelet-Európába való áramlását annak a Bizánci Birodalomnak létezése biztosította, mely – legalábbis formalitásában – igazán sohasem szakadt el római gyökereitől. A bizánci kultúrkörbe tartozó uralkodók pedig több okból is szívesen támaszkodtak erre a jogi szemléletre és jogrendszerre. Ad 1. Az új államok társadalmi, ahogy fokról fokra – nem utolsó sorban a konstantinápolyi gazdasággal való kapcsolatfelvétel miatt – megváltoztak, a hagyományos szokásjog már nem volt kielégítő, vagyis a merev szokások és a változó élet közti űr kitöltésére a leginkább megfelelőnek a bizánci jogrend jelenthetett megoldást. Ad 2. Az egyre inkább központosított hatalomra törekvő monarcháknak „kapóra jött” az egyének és osztályok felett álló állam eszméjét hirdető jog. Ad 3. A vallás átvétele nemcsak egyfajta hitrendszer, hanem egy jogrendszer átvételét is jelentette, melybe beletartozott az egyházszervezés módszere, de beletartozott egy életvitelt is meghatározó normarendszer is. A

„latin” elv a római-bizánci egységes impérium elvével, és innentől kezdve explicit módon megjelenített (persze csak Bizáncban) a magánjog és közjog élesebb elhatárolása. Ennek az elhatárolásnak mellesleg volt egy katonapolitikai oka és egyben következménye is: a pronónai rendszer létrejötte, mely az ősi római lovasságot (*cataphraktos*, *kataphraktoi*) volt hivatott helyettesíteni. A lovasság finanszírozásának problémái miatt kialakult egyfajta „lovagság”, akik szolgálataikért földet kaptak, ám minden föld az államé, illetve a császáré maradt, vagyis tulajdonként nem lehetett örökölni, ennek következtében a *pronónai allagion* katonai formáció tagjainak, az egyes *pronónas*oknak nem állt érdekükben birtokaik állagának megőrzése; ezzel mintegy előrevetítették a birodalom erőforrásainak kimerülését, vagyis végső soron a birodalom hanyatlását. Részletesebben lásd: Max Weber: Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1979.; különösen 357-428. p.

⁷⁶ Részletesebben lásd: Dimitri Obolensky: A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500-1453. Bizantinológiai Intézet Alapítvány. Budapest. 1999. 384-389. p.

Nomokanonok néven ismert bizánci gyűjtemények nemcsak vallási szabályokat, hanem vallási ügyekben hozott császári rendeleteket is tartalmaztak, hiszen „*Ecclesia vivit sub iure Romano*”. Ad 4. Egyetlen „barbár” törvény sem versenyezhetett a kifinomult bizánci jogi művekkel, hiszen sem a jogi gondolkodás, sem azok átadására hivatott iskolák nem álltak rendelkezésre, viszont kézenfekvőnek bizonyult a már meglévő és kidolgozott „szomszédos” jogi kultúra átvétele. Természetesen ezeket a normákat – a fordítások nyomán – átdolgozták és nyilván betoldásokkal és elhagyásokkal átíttatták, de ennek ellenére is kimondható, hogy Európa keleti, és nyugati felére is éppúgy igaz *Vinogradov* megállapítása: „a legkülönbébb módokon alakult át a római jogtudomány fénye, miközben megtört a helyi szokások sokszínű ablaküvegén”.⁷⁷

De, hogy ismét visszatekintsünk a „nyugati jogtudományra”, szükséges felvillantani az öröklött római, vagy ha tetszik bizánci jogot, melynek használata a kontinuitást áhító középkori királyságok számára kézenfekvőnek bizonyult. Vagyis az egész Európát magában foglaló birodalom hatalmát, a kereszténység egységét jelképező, kodifikált, szofisztikált módon ki-munkált, *Codexet* - melyet egyes források szerint itáliai kereskedők hoztak magukkal, de elképzelhető, hogy észak-itáliai könyvtárak megőriztek néhány példányt belőle - mindenesetre a XII. században már jogtudósok, kik számára a latin nyelv további könnyebbséget jelentett, tanulmányozták, és szabályait kommentálták.⁷⁸ S még valami: mi sem lehetett természetszerűbb, mint arra a törvényhozóra, illetve annak szabályaira hivatkozni, aki a – a „barbárok” pusztítása után - leginkább sikeresnek bizonyult az egységes lelki és világi birodalom (*oikumené*) helyreállításában. Így az egyetemeken, az elsősorban a városok felvirágzását jelentő világi, gazdasági, társadalmi szükségletek kielégítésére alkalmasnak bizonyult, kész, rendszerezett joganyag oktatása előtt nyitva állt az út: Bologna, a hallgatók egyeteme talán elsőként a római jog oktatásának központjává vált. Kiemelkedtek a római jogot művelő tudósok kik nemcsak tudományos munkásságukkal, hanem oktatási tevékenységükkel is hírnevet

⁷⁷ Paul Vinogradoff: *Roman Law in Medieval Europe*. London. 1909. 18-19. p. Persze a jogrendszer átvétele - főleg a konkrét szabályok tekintetében - sokszor ellenállásba ütközött, ám a fogalmak esetében mindenképpen eredményesnek mondható. Vö.: Dimitri Obolensky i.m. 385-386. p.

⁷⁸ Vö.: Ferencz Sándor i.m. 42. p.; A régi impériumot szimbolizáló „kulturális Róma-eszmét”, még azon uralkodók is elismerték, akik egyébként szemben álltak a kontinuitást képviselő német-római császárral. Id.: Bónis György: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. i.m. 31-32. p. A római joggal párhuzamosan a kánonjog is komoly szerepet töltött be a középkori Európában, illetve alkalmazásuk összefonódott: a XII. században *Gratianus* műve, a *Decretum* már római jogi elemekkel kiegészített egyházjogot tartalmazott. 55. p.

szereztek: az eredeti római joghoz még elég közel álló *Irnérius* glosszái, *Bulgarus* művei és a tőle származó hivatalos oktatási forma a *questiones disputatae*, *Martinus* és *Jacobus* értekezései. S a glosszátorok közül talán a legkiemelkedőbb *Accursius* a *glossa ordinaria* és *glossa magistralis* megalkotója volt.⁷⁹ Természetesen az ókori hagyományokhoz méltóan tevékenységük logikája elsősorban egyfajta szillogizmushoz volt hasonlatos, ám ezekben a jogesetekben valamelyik tétel hiányzott, s ezzel a retorikához hasonló ún. *enthünéma* volt a következők rendszere.⁸⁰

Vagyis a glosszátorokkal kezdődött minden? A fentiekből is látszik, hogy ez így nem igaz, ám annyi bizonyos, a glosszálás rendkívüli hatással volt a jogtudományra, s ezt a hatást természetesen nem az egyszerű interpretáció szolgáltatta, hiszen a nevezett „tudós doctorok” tevékenységüket nem önmagáért, *l’art pour l’art* végezték, hanem kifejezetten gyakorlati, mondhatni prózai indokok miatt. A társadalomban, gazdaságban, kereskedelemben gyökerező, onnan eredő konfliktusok egyfajta speciális feloldásának igénye „hajtotta” a jogismerőket a *Codex* feltárására, hiszen mi sem lehetett könnyebb, mint egy meglévő szabályanyagot segítségül hívni, mely – már csak korának, a római kornak gazdasági alapjai miatt is - minden valószínűség szerint megoldásokat kínál az új Európa jogi természetű szembenállásaira.

S ebben a praktikusságban rejlik a kontinentális jogtudomány lényege: *a nagyhírű egyetemek tudománya és a jogi praxis szinte egynek volt mondható*. De hogyan is kezdődött, illetve folytatódott ennek a tudós jognak a művelése? A glosszátorok egyáltalán nem voltak pusztán teoretikusok, munkájuk praktikus relevanciája vitathatatlan, mely gyakorlati kapcsolódás *Peter Weimar* szerint a következőkben foglalható össze. Ad1. Sokan közülük bíróként is tevékenykedtek, ebből következően saját praxisuk közvetlen kapcsolatban volt „tudományos tevékenységükkel”. Ad2. A doktorok a német-római császár tanácsadóiként vettek részt a birodalmi gyűlésen. Ad3. Az egyetemi professzorok - az *Authentica Habita* alapján, mely önmagában az uralkodói hatalom és a jogászság együttműködésére vallott - hallgatóik konfliktusaiiban szintén „*jurisdictiót* gyakoroltak”. Ad4. Itáliában - a legkorábbi forrás szerint *Johannes Bassianustól* - már a XII. században kimutatható volt a konzíliumadás gyakorlata. Ad5. Sőt az ítélezési gyakorlatban, a szokásjog megállapításánál, mi több a jogalkotásban is a tudós jog

⁷⁹ Vö.: Bónis György i.m. 31-40. p.

⁸⁰ Frivaldszky János: Klasszikus természetjog és jogfilozófia. Szent István Társulat. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest. 2007. 91. p.

befolyását láthatjuk.⁸¹ A glosszátorok tevékenysége minden részletében a jogi esetekhez kötődött, vagyis egyáltalán nem (vagy csak igen ritka esetben) törekedtek absztrakt elvek kidolgozására, sokkal inkább a mindennapokban előforduló „történetekhez” voltak kötöttek.⁸² Természetesen a társadalmi szükségszerűségeen túl erre még további két okot találhatunk: mindenekelőtt az egyetemi jogtudomány skolasztikus jellege számukra is meghatározó volt, vagyis általános tételek csak akkor merültek fel, ha azokat mintegy gyakran előforduló típust lehetett használni; másodsorban pedig - éppúgy, mint a teológia esetében a Szent Könyv - a jogi szövegek mindenek feletti autoritással bírtak, tehát az egyébként is kazuisztikus műben látták a jog egészét, mely „Autoritás” alapján bármilyen felmerülő jogi probléma megoldható. Mindez egyértelműen összefüggött az oktatással, ami éppen az előbbieken említettek miatt szigorúan, annak szövegszerűségében is, követte a meghatározott jogforrásokat.⁸³

S hogy mennyire nem csak az ókori szövegek ismeretében merült ki munkájuk azt a *Gandinustól (Questiones statutorum) Baldusig* kidolgozott „statútumok elméletei” is megmutatják, tehát a jogtudós az oktatásban érvényesíthette a római jogot, ám a praxisban a városok szabályai voltak irányadóak.⁸⁴ Nyilván a társadalom jogi életébe való beavatkozás, pusztán kvantitatív szempontok alapján, sem hasonlítható a későbbi korok (például a posztglosszátorok) hasonló tevékenységéhez, ám gyakorlati munkájuk fontossága két kérdés miatt mindenképpen időtállóan mondható: egyfelől a glosszátorok tevékenységüket koruk – felvetődött - praktikus problémái alapján fejtették ki, másfelől pedig utódaik – elsősorban a posztglosszátorok – az általuk kijelölt nyomvonalon folytatták elődeik munkáját.⁸⁵

⁸¹ Vö.: Peter Weimar: Die Legistische Literatur als gelehrte Literatur. In: Helmut Coing (hrgst.): Handbuch der Quellen und Literatur der neuen europäischen Rechtsgeschichte. Erster Band: Mittelalter (1100-1500). C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München. 1973. 129-260. 136-137. p.

⁸² Ezt mi sem mutatja meg jobban, mint a *legista* irodalom műfajai között megtalálható ún. *Questiones de facto*, ami a korabeli viszonyok között felmerült tényállás és a hozzá hasonlatos, ám nem megegyező római kori szövegek közti hasonlóságot alapul véve a két (szövegbeli és életbeli) tényállást értelmezési technika segítségével egymáshoz közelítették, amivel az ókori szövegeket „modern” relevanciával ruházták fel. Peter Weimar i.m. 140-145. p.

⁸³ Ekkoriban az autentikus szövegek a következőkből álltak: *Digestum vetus*, *Infortiatum*, *Digestum novum*, *Codex*, a Kódex utolsó három könyve a *Tres libri*, *Authenticum* (a novellák), *Institutiók* és a *Libri feudorum*; kánonjogból pedig a Dekrétumok. Helmut Coing: Die Juristische Fakultät und ihr Lehrprogramm. In: Helmut Coing (hrgst.) i.m. 39-128. 69-71. p. Noha az ún. *notabilia* keretében az eseti szabályokat bizonyos esetekben úgy mutatták be, mint általános érvet, az oktatás fő metodikája elsőként a szöveghely, majd a hozzá tartozó glossza ismertetése volt, vagyis a teljes szöveg felolvasása. 71-74. p.

⁸⁴ Bónis György i.m. 45. p.

⁸⁵ Peter Weimar i.m. 136-137. p.

A „korai tudós jogászok” iránti tisztelet pedig önmagában megmutatja a doktorok tevékenységének társadalmi relevanciáját, s ezt a presztízst mi sem bizonyítja jobban, mint az egyetemeken tanuló különféle nációkhoz tartozó diákok relatíve magas létszáma; például Bologna egyetemén 1269-ben majdnem 500 ún. *ultramontán* diák hallgatott jogot, s általánosságban is kimondható, hogy a fakultásokon - természetesen nagyságtól, hírnévtől függően - minden évben 500-1000 diák tanult, s ez alól csak a kisebb intézmények jelentettek kivételt, ahol körülbelül maximum egy-kétszáz hallgatóról tettek említést. Ez persze megmutatja azt is, hogy szinte az egész kontinensre kiterjedő releváns jogismeret átadására került sor, vagyis már csak ezen ténynél fogva sem lehet egyszerű teoretizálásról beszélni.⁸⁶ Ehhez hozzá kell tenni, hogy a tudós jogászság egyre komolyabb szerepet töltött be a hatalomgyakorlásban, egyre gyakrabban töltöttek be tekintélyes funkciókat a fejedelmek és királyok udvaraiban. S a professzorok katedrájukat sokszor csak egyfajta ugródeszkának használták a magas állami pozíciókhoz. Így a Nápolyi és Szicíliai királyságban az ún. *logotheta* szerkesztette (vagy talán ismerősebb a bizánci *logothetes* cím?) a jogszabályokat, fogadta a követeket; a *protonotarius* irányította a jegyzőket és referálta a kérelmeket: mindkét funkciót az egyetemi katedrát bíró doktorok töltötték be; vagy Franciaország egyetemein oktató professzorok közül kerültek ki a király tanácsosai, diplomatái, parlamenti bírák, kancellárok, továbbá egyházi és világi javadalmak birtokosai.⁸⁷ Sőt *Orléans* két civiljogász professzora is – V. Kelemen és XXII. János néven - megszerezte a legnagyobb egyházi méltóságot.

A későbbi elméleti és praktikus jogi tevékenység felvillantásához ismét vissza kell térni az egyetemekhez, pontosabban az egyetemalapításokhoz, mely immáron szinte kizárólagosan az uralkodói hatalomhoz volt köthető. Noha már II. Frigyes nápolyi alapítása is ide tartozik, ám talán még élesebben mutatkozik ez meg a *Toulouse*-i egyetem esetében, mely a pápa kívánságára alakult a „az eretnekség elleni szellemi fegyverként”, vagy a XIII. században az 1303-ban alakult *avignoni* egyetemet szintén a pápai politika állította a saját szolgálatába,⁸⁸ majd a századfordulóra tömegesen jöttek létre az új jogázképző intézmények (Róma, *Perugia*, *Lisza*zabon, *Alcala*, a *reconquista* nyomán *Coimbra*, *Salamanca*, *Valladolid*, etc.). A XIV-XV.

⁸⁶ Ez egyértelmű bizonyítékot szolgáltat az európai jog univerzális jellegére. *Bologna* például a *citramontán* diákok mellett mintegy tizenkét más *ultramontán* régióból származó (többek között spanyol, angol, burgundi, normandiai, katalán, német, magyar, lengyel) hallgatónak adott otthont, *Perugia* egyetemére előszeretettel jártak a francia, katalán és német hallgatók, Pávia pedig a franciák közkedvelt intézménye volt. Vö.: Helmut Coing i.m. 80-84. p.

⁸⁷ Bónis György i.m. 61. p., továbbá 84-99. p.

⁸⁸ Uo. 64-65. p.

század folyamán folytatódott az egyetemalapítás: a bécsi jogi fakultás mindkét egyetemes jogrendszer (*facultas iuris canonici et civilis*) oktatására volt hivatott, majd *Heidelberg, Köln, Erfurt, Lipcse, Würzburg, Rostock*; később a XV. század második felében *Trier, Freiburg, Ingolstadt, Tübinga, Greifswald, Mainz* következett. Mindegyik a tartományurak privilégiumait élvezte, egyúttal azok a császár politikai céljait voltak hivatva támogatni, az uralkodó hatalmának elvi, ideológiai alátámasztására, illetve - kisebb részben - a városok virágzására szolgáltak. Előbbire példa az *orléans-i* egyetemen tanult *legisták*, kik a francia király küzdelmeit támogatták a hűbérurak és a császár ellen, utóbbira pedig *Padova* egyeteme szolgáltat példát, ahol a *civilisták* mint diplomaták és tanácsosok szolgálták a várost; mindkét példa egyúttal a tudós jog gyakorlati relevanciáját is megmutatja. Mint a fentiekből is látható Németországban és Németalföldön egy kicsit megkésett a professzionális jogászképzés elismerése; a XIII. században még Itáliában, esetleg Franciaországban tanultak a német, illetve flamand diákok jogot, s onnan hazatérve az államigazgatásból csupán a XV. századra szorították ki a praktikusokat a tanult doktorok; Holland grófságban pedig érveket szolgáltatottak a császárral szemben. A késés jelei voltak megfigyelhetők Csehországban (prágai egyetem) és Lengyelországban (krakkói egyetem) is; ám Prágában az egyház befolyása érvényesült, Krakkó esetében pedig a központosítás hiánya folytán a jogászok az igazgatásban a professzió nyugat-európai tagjaihoz képest szerényebb szerepet töltöttek be.⁸⁹

Itáliában az egyetemek és a praktikum közti kapcsolat nemcsak, hogy megszilárdult, de mintegy „kiteljesedett”, hiszen az intézmények feladata immáron olyan szakemberek képzése lett, akik a partikuláris jogot alkalmazni tudták, a konfliktusokat a helyi jog és szokások alapján tudták eldönteni.⁹⁰ A legszorosabb kapcsolatot a jogi vélemények adása (*consilia*), illetve ennek szokássá váló gyakorlata jelentette, mivel a *podesták* – kiknek tagjai, a pártatlanság biztosítása végett, elsősorban a szomszédos baráti városok arisztokrataiból verbuválódtak - kétes ügyekben nem elégedtek meg saját ismereteikkel a glosszákat illetően, hanem autentikusabbnak látták azok létrehozóihoz, illetve intellektuális utódaikhoz való fordulást, akik - persze nem ellenérték nélkül – szívesen produkáltak jogi véleményeket. Mi több, ilyen véle-

⁸⁹ Bónis György i.m. 68-69. p., továbbá 110-117. p.; 123. p.; Lengyelországban ugyan szintén „felülről” hozták létre a krakkói jogi fakultást, ám erős, központi, abszolút hatalom hiányában a joggyakorlat a praktikusokra támaszkodott és az igazgatásban a politikusoknak komolyabb szerep jutott, mint a jogászoknak. 128-139. p.

⁹⁰ Az előadások (*lecturae*) a törvénykönyveket foglalták magukban; a hozzá kapcsolódó magyarázatok (*commenta*) illetve a gyakorlati igényeknek megfelelő monográfiák (*tractatus*) képezték az oktatás anyagát. Vö.: Uo. 48. p.

ményekkel már a feleket is ellátták, mely számukra egyfajta prejudikációt jelentett, vagyis megmutatta a pereskedés kimenetelének valószínűségét, s így egyúttal a perindítás reális gazdasági előnyeit is. Mindez az ókori *responsa prudentium* mintájára történt, s hamarosan az *auctoritas probabilitas* erejét tulajdonították neki.⁹¹ Az itáliai területeken vagy a bíróságok, vagy talán több alkalommal a felek kérésére egy-egy „megfelelő tekintéllyel” bíró egyetemi *doctor* véleményét kérték, ami – a fenti okoknál fogva – egyre gyakoribbá vált, majd fokozatosan nemcsak szokássá merevedett, hanem az autoritás erejével kapcsolódott össze, s főleg a kommentátorok időszakára – noha nem kritikátlanul⁹² - az *opinio* kötelező ereje szinte vitathatatlanná vált (először szokásjogi kötelező erő: *communis opinio doctorum*, majd a többségi nézet ereje: *magis communis opinio*). Némely városi statútum a bírák részére *expressis verbis* kimondta a véleménykérési kötelezettséget, némely csak a felek részére írta ezt elő, mások nem tették kötelezővé, s csak a szokás ereje adta az említett autoritást. Mindenesetre előbb-utóbb, de főleg a XVI. századra a tanult jogászok (*sapientes, consilarii, iurisconsulti*) szerte Itáliában a bírák helyére léptek, „hogy az iratok tanulmányozása után meghozzák ítéleteiket”.⁹³

A Német Birodalom területén a megalapított egyetemek szinte létrejöttük után azonnal bekapcsolódtak a gyakorlati tevékenységbe, s ez a kapcsolat megmutatkozott mind „közjogi”, mind „magánjogi” jellegű ügyekben; vagyis egyrészt a tartományurak, illetve városok közti diplomáciai küzdelmek alakítói voltak, másrészt a civiljogi konfliktusok elbírálóiként, vagy a felek képviselőiként is meghatározó szerepet töltöttek be. Elsősorban a szász területeken (de nem csak ott) körülbelül a XV. század közepén kezdett kialakulni az aktafelküldési eljárásnak nevezett (*transmissio actorum*) véleménykérési gyakorlat, majd fokozatosan a birodalom egész területén elterjedt; például Lipcsében az 1400-as évek közepétől, *Wittembergben* az 1500-as évek elejétől, Jénában 1558-tól datálható az említett gyakorlat kezdete. A bíróságok elsőként inkább egy ítéleti formulát (*Spruche Rechtens*) kértek a tudós jogismerőktől, később már az ítéleti indoklás (*rationes debutandi et decidendi*) kérelme is a kísérvélben volt ta-

⁹¹ Uo. 48-49. p.

⁹² Számos kritika érte ezt a gyakorlatot, s annyi bizonyosnak mondható, hogy előfordult olyan eset, amikor egy bíró tudván, hogy helytelen a döntés, mégis valamilyen személyes indoknál fogva kihirdette azt, és ez azután is érvényes volt, hogy a konziliátor kiválasztását nem a bíróság végezte, hanem a felek akaratahoz igazodtak („non tenetur sequi malum consilium, etiam electi consultoris a partibus: & si sequitur, facit litem suam”). Baldus de Ubaldist idézi Ulrich Falk. Ulrich Falk: *Consilia. Studien zur Praxis der Rechtsgutachten in der früher Neuzeit*. Vittorio Klostermann. Frankfurt am Main. 2006. 261. p.

⁹³ Ulrich Falk i.m. 260. p.

lálható, majd végül az egész döntést áthárították az egyetemi professzorokra, s mindez végül egyfajta eljárási modellé (*transmissio Actorum ad Collegium Iurensconsultorum pro concipiendis sententia*) általánosan követendő példává vált.⁹⁴ Sőt idővel kifejezett jogszabályi megerősítést is nyert, amire kiváló példát szolgáltat a szász választófejedelem 1572-es rendelete (konstitúciója), noha előfordult, hogy egy, a bíróság számára „nem megfelelő” szakvélemény esetén a bírák az ügyet másik kollégiumnak is elküldték, más szavakkal a vélemények kötelező ereje vitatott volt.⁹⁵ De hogy ennek gyakorlata vitathatatlan volt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a XIX. században Jéna egyetemére megalapításától kezdve felküldött akták számát 400.000-re becsülték, s például csak 1675-ben 709 ilyen civiljogi „döntés” született, az 1700-as évek végén 1800-as évek elején is minden évben számuk öt- hatszáz között mozgott.⁹⁶ A szokás erősödésének jelei voltak láthatóak abban is, hogy a választás szerinti, *ad hoc* transzmissziókból állandó kapcsolatok alakultak ki a bíróságok és a kollégiumok között, vagyis néhány eset kivételével állandósult az azonos helyről várt döntés.⁹⁷ Továbbá egyre inkább szokássá vált, hogy a részítéletek meghozatalára felküldték az aktát a kollégiumoknak (mint került erre sor öt alkalommal abban a büntetőügyben, melyben a fiatal *Christian Thomasius*, mint védő lépett fel).

Az aktafelküldés mellett a praxis és a teoretika közti szoros összefüggést mutatott az a folyamat is, amit egyszerűen „az egyetemi professzorok bírói székfoglalójának” nevezhetnénk. Ez abban állt, hogy a XVI. század végére, illetve a XVII. századra – a megváltozott társadalmi és jogi viszonyok között – a bíróságok bíráinak tudása, jogismerete már elégtelennek bizonyult, hiszen a praktikusok, noha a partikuláris jogot ismerték, nem tudták oly mesterien alkalmazni az addigra recipiált római- és kánonjogot. Így aztán elsőként néhány tanult doktort hívtak a bíróságok tagjaik sorába, majd fokozatosan egyre inkább megváltozott a professzorok és a praktikusok aránya, s végül az ún. *Schöffentstuhl* tagjai közt már csak tanult jogászok voltak. Sőt az is előfordult (például Jénában) hogy az egész bíróságot (*scabinatus*) egyetlen

⁹⁴ Uo. 4-6. p.

⁹⁵ A szász választófejedelem éppen azért rendelte el az aktafelküldést, mert a meglévő gyakorlat sok esetben megtörni látszott, és már nem minden egyes eljárásban küldték fel az aktákat véleményadásra. Vö.: Ulrich Falk i.m. 6. p.

⁹⁶ Uo. 21. p. Emellett számos más egyetemi kollégium is nagy számú szakvéleményt produkált: Például Halle egyeteme 1693-ig számolva 36.000 döntést adott; ugyanez a szám volt igaz Rostock, Kiel, Marburg egyetemeire is, továbbá Tübingen 20.000 és 25.000 közötti; Göttingen pedig 25.000 „jogi tanácsot” küldött vissza. Uo. 23. p.

⁹⁷ Ez Göttingenben a XVIII. században havi 10-30 aktát jelentett. Uo. 23. p.

döntéssel „kicsérélték”,⁹⁸ majd innentől kezdve megindult egyfajta eltávolodás az egyetemtől, hiszen elnöke (*ordinarius primus*) már nem a mindenkori dékán lett, hanem a *senioritás* elvét alkalmazták. További példát szolgáltat *Ingolstadt* egyeteme és bírósága: az egyetemet 1472-ben alapították és 1576-ra bíróságának minden tagja kizárólag az egyetemi doktorok közül került ki.⁹⁹

Összességképpen elmondható, hogy a XIII-XVI. században egy tanult jogász karrierje adja meg számunkra azt a képet, ami talán a leginkább kifejezheti a tudós és a gyakorolt jog kapcsolatát; egy jogi doktor munkássága - az oktatáson kívül – három szakaszra volt bontható: a felek képviselőjében való bíróság előtti fellépés, mint „ügyvéd”, majd az eljárásban a felek megbízásából történő szakvélemények elkészítésben való részvétel, s végül a bírói ítéletek meghozatala az aktafelküldés során.¹⁰⁰

Mindez kiegészíthető azzal, hogy a „közjogi jellegű” viták is – legalábbis részben - az egyetemi jogászság intellektuális irányítása alá kerültek. A Spanyolországot erőssé tevő „*mortal splendo*” építő jelleggel hatott a tudományok fejlődésére, így *Salamanca* is Európa egyik legjelentősebb jogi fakultásával rendelkezett; az itt oktató tudósok – kik a spanyol nemzetközi jogi iskola tagjai voltak – dolgozták ki az Új Világ felfedezésével járó társadalmi problémák vallási, erkölcsi, filozófiai és jogi kérdéseit.¹⁰¹ A jogi vitákban a római jogi hagyományokon kívül a filozófiai érvek domináltak és kimunkálták a különböző népek integratív jogelméleteit (a nemzetközi viszonyokat meghatározó *ius gentiumot*, a természetjogi doktrínákat, a népek közötti kapcsolat és forgalom alapjait: *ius communicationis*, *ius negotiandi*). A korabeli jogfilozófia sokszor fellépett a különböző állami és egyházi intézmények és azok

⁹⁸ Mivel Jéna bírósága négy hercegség (*Sachsen-Altenburg*, *Sachsen-Gotha*, *Sachsen-Eisenach*, *Sachsen-Meiningen*) igazságszolgáltatási ügyeit intézte, s a hercegi képviselők – egyetértésben - nevezték ki a bírakat. Vö.: Ulrich Falk i.m. 26-27. p.

⁹⁹ Uo. 27. p.

¹⁰⁰ Uo. 49. p. Ez a fajta karriervonal persze a vagyonszerzést illetően is meglátszott, hiszen a szakvéleményadás igen jól jövedelmező „mesterségnek” volt tekinthető, hiszen például csak a wittenbergi kollégium a XVII. században, egyetlen évben 200 tallér jövedelmet szerzett, ami a XVIII. századra elérte az 500 tallért is. Uo. 46. p.

¹⁰¹ Marjorie Grice-Hutchinson: *The School of Salamanca. Readings in Spanish Monetary Theory. 1544-1605.* Oxford. Clarendon Press. 1952. Gajzágó László: *A nemzetközi jog eredete, annak római és keresztény összefüggései, különösebben a spanyol nemzetközi jogi iskola.* Stephaneum. Budapest. 1942. Daniel Deckers: *Gerechtigkeits und Recht. Eine historisch-kritische Untersuchung der Gerechtigkeitslehre des Francisco de Vitoria (1483-1546).* Studien zur Theologischen Ethik 35. Universitätsverlag. Freiburg. Schweiz. Verlag Heider. Freiburg-Wien. 1991.

szolgáltatásban állók gyakorlata ellenében - mint *Francisco de Vitoria*, *Fray Bartolomé de Las Casas* filozófiai és nemzetközi jogi tézisei -, s némi eredményeket is elértek; például az Indiai Tanács felállítása, és annak a spanyol hódítókra vonatkozó szabályai. Ugyanakkor az Új Világ meghódítói is hasonló filozófiai és jogelméleti érveket használtak álláspontjuk megvédésére: *Juan Ginés de Sepulveda* V. Károly udvari papja Arisztotelészre hivatkozva állította, hogy a bennszülöttek természettől fogva rabszolgák (*servi a natura*). Ez hasonlatos a pápaság-császárság harcához kapcsolódó elméleti vitákhoz, hiszen az ott felhozott filozófiai érvek mögött is tényleges hatalmi kérdések húzódtak, vagyis a két folyamat szociológiai szempontból egyfajta párhuzamos jelenségnek tekinthető. Az előbbi példákban is látható, hogy egyre nagyobb szükség lett a jogelméleti vitákban a filozófiai jártasságra, ezért annak oktatása fokozatosan jelentősebbé vált, illetve a jogi fakultásokon is az elméleti érvek váltak hangsúlyosabbá; a középkori teológiai nézetek áttörése tehát „a *studium* és a *ius gentium* síkján ment végbe”¹⁰², más kifejezéssel élve: a jogi fakultások autonómiája annyira megerősödött, hogy a teológia és az uralkodói hatalom ellenlábásává válhatott.

Ezzel már látható is az a hatalmas presztízs, ami még a glosszátorokét is meghaladta, s véleményük szinte minden tekintetben a legnagyobb ügytől (például a hatalmi harcok) a legkisebbikig (például egyszerűbb magánjogi ügyek) mérvadó volt, noha ezt a reverenciát némileg csorbította néhány probléma. Egyrészt a sok esetben rendi jellegű tiltakozás „az idegen jog ellen”, mely ellenállás például Magyarországon *Werbőczy Hármaskönyvének* elterjedésében csúcson sodort ki. Másrészt sokszor rontotta a presztízst az ellentmondó véleményekből adódó „megvesztegethetőség” mítosza, mely elképzelés helytállósága mellesleg némely ügyben valósnak bizonyult, illetve ehhez kapcsolódott az a tény is, hogy számos doktor tekintélyes vagyont gyűjtött össze tevékenységével. Harmadrészt végül a vélemények ellentmondásosságának és homályosságának kritikája is elhangzott, amivel megpróbálták a döntések valós indokait eltakarni és a még nagyobb tekintélyt megszerezni.¹⁰³ Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy az ókori római és középkori, késő középkori jogászok nem is törekedtek az egyöntetű jogi vélemények kialakítására, hiszen úgy tartották, az igazságosság mindig a konkrét esethez kapcsolható, vagyis csak a konkrét ügyben található meg. Ahogy nincs két egyféle jogi eset, úgy nincs két egyféle vélemény sem, az igazság a dialektikus viták során csiszolódhat és található meg,¹⁰⁴ ám sokféle vélemény oly sokféle képviselhető igazságot eredménye-

¹⁰² Redl Károly i.m. 64. p.

¹⁰³ Vö.: Bónis György i.m. 120-121. p.

¹⁰⁴ Vö.: Frivaldszky János i.m. 89. p.

zett, hogy ez sok esetben – akár irodalmi művekben is megjeleníthetően – már-már szatirikussá vált.¹⁰⁵

Tehát a középkorban az egyetemi jogászság és a praxis kapcsolata mintegy magától értetődő volt, s ez mind a hatalmi kérdésekben, mind a magánjogi, vagy büntetőjogi ügyekben teljesen egyértelműnek látszott. Mégis a helyzet – ha nem is egy csapásra, hanem fokozatosan – megváltozott. Az okok pedig igen sokrétűek, és valóban a fokozatosságban rejlik a megoldás is; persze tömör megfogalmazással élve azt lehetne mondani, hogy a változás gyökere a centralizáció és az ellenőrzés, mely fogalmak egymáshoz szorosan kapcsolódnak; de szükséges ezt a részleteiben is áttekinteni.

Elsőként megjelent az új – elsősorban világi – jogászrend, mely az egyházi hierarchia elmentéjeként definiálódott és az általuk kidolgozott jog, vagyis „az *ordo iustitié*nek a folyamatos (...) jogszolgáltatás volt az istentisztelete, *Iustitia* földi képe: a császár szolgálatában”,¹⁰⁶ máshogy – egyúttal a feudális anarchiából a konszolidált (akár rendinek is nevezhető) feudalizmusba való átmenettel – itt kezdett megjelenni az államba vetett hit. (Nem szabad elfelejteni, hogy a Bizánci Birodalomban ez már többé-kevésbé megjelent, ám a klérussal való összefonódás – már pusztán a vallási, teológiai elvek folytán is – mindvégig megmaradt.) Ezzel együtt megváltozott a „régijogi jog” alkalmazásának gyakorlata, s például már a *Liber Augustalis* II. Frigyes uralmát a bizánci császárnak, a rómaiak császárának hatalmához hasonlítja, akinek *constitutio*ihoz már senki hozzájárulására nincs szüksége, vagyis „a jogalkotó megváltoztathatta elődei akaratát, az új jog leronthatta a régit”.¹⁰⁷

Mint már az előbbiekből is kitűnt, a római jogot a különféle iskolák a kor társadalmi szükségleteinek megfelelően alakították, magyarázatokkal látták el (végül például az *usus modernus pandectorum* már viszonylag távol állt az eredeti római jogi normáktól), s az interpretációk alakították, illetve közelítették a szabályok társadalmi relevanciáját; a kialakult európai jog, a *ius commune*, mely lényegében az egyetemek joga volt, a társadalmi problémákhoz közelítő, deviálható jogot, sőt jogi gondolkodásmódot jelentett. A római jog ezáltal egész Európa kulturális örökségévé vált, ám nem tételei szerint, hanem inkább az iskolák feldolgozásain keresztül, a modern szellemnek megfelelően adaptálódva.

¹⁰⁵ Ennek eklatáns példáját mutatja *Shakespeare* A velencei kalmár című műve. William Shakespeare: A velencei kalmár. Ford.: Vas István. In: William Shakespeare összes művei. Helikon Kiadó. Budapest. 1992. 847-871.

¹⁰⁶ 1140 óta bíró és közjegyző immáron csak az uralkodó jogosítványa alapján lehetett valaki, és innentől kezdve az uralkodó gondoskodott a képzésről is. Uo. 87. p.

¹⁰⁷ Uo. 81. p.

A klasszikus természetjogi filozófia, illetve az egyetemeken kibontakozó természetjogi iskola már eltávolodott a római jogtól: a glosszáció által elért eredményeket nem vetették el, csupán a természetes ész (ráció) elvének megfelelően kívánták újjáalkotni, egy „haladóbbnak” tekintett axiómákból kiinduló jogi logika szerint továbbfejleszteni; nem a megmerevedett, *Baldustól* kezdve kötelezően alkalmazott *communis/magis opinio doctorum*ként, hanem orientáló írásos normaként tekintettek a római jogi szabályokra. A római, pozitív joganyag természetjogi felhangokkal dúsítva, elég flexibilisnek mutatkozott, hogy generális, több kultúrára, jogi kultúrára alkalmazható elvek gyűjteményévé váljon.¹⁰⁸ A klasszikus természetjogi filozófia szerint a követendő szabályok *a priori* bizonyíthatóan az emberi értelemből erednek, s összhangban vannak az ésszerű, szociális természettel, *a posteriori* pedig széles körben, a nemzetek által alkalmazott normák:¹⁰⁹ az ilyen jog „minden időben, és minden nép számára egyetemes, megváltoztathatatlan és közös”;¹¹⁰ vagyis már nem Istentől eredendőnek voltak tekinthetőek, hanem sokkal inkább embertől eredő (szekularizált) kép tárulhatott elének.¹¹¹ A római jogon alapuló magánjog mellett a természetjogi iskola volt, mely megkezdte a közjog, beleértve a büntetőjog, közigazgatási jog kidolgozását, s ezzel kiegészítette az egyetemek jogi munkáját, illetve oktatását.

Ez a kidolgozás, precizírozás azonban nem egy merev pozitív szabályrendszert jelentett, hanem az egész struktúrában jelen volt mind a dialektikus módszer, mind a szillogizmus, de nem annak szigorú formáiban, hiszen a kezdetekben még a kiindulópontként szolgáló alapelvek is hiányoztak, vagy csak részben álltak rendelkezésre. Ám idővel az egyes szabályok és intézmények általános elvekbe foglalása révén ezek az elvi tételek olyan fogalmi axiómaként kezdtek működni, ami lehetővé tette a jog tudományos, vagy ha tetszik, „természettudományos” rendszerbe foglalását. Bár az is igaz, hogy a természetjogászok gondolkodásmódjában a tudományos axiomatikus rendszeralkotás sem volt oly szigorúan merev, hiszen az egyfelől az emberi viszonyokból fakadó kivételekkel volt „terhes”, másfelől pedig a jogforrás – épp az

¹⁰⁸Ld.: Kulcsár Kálmán: Politikai és jogszociológia. Kossuth. Budapest. 1987. 86-87. p.

¹⁰⁹ Vö.: Hugo Grotius: A háború és a béke jogáról. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 1973. 56-58. p. Az előzmény bizonyítása szerint a természetes észnek való megfelelés alapján dönthető el egy normáról, hogy az összhangban van-e a természetjoggal, a következmény próbájának pedig a fejlett nemzetek véleménye tekinthető: „A legerősebb bizonyíték, ha mindenki egyetért azzal, amit mondunk.” *Arisztotelész*. Uo. 57. p.

¹¹⁰ René David: A jelenkor nagy jogrendszerei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1977. 47. p.

¹¹¹ Ez a fordulat - elsősorban a reformáció hatása miatt - egy új emberképnek is köszönhető, ám valójában társadalmi jellegűnek mondható, hiszen már az elvek bizonyítása önmagában rámutat annak szociális relevanciájára, mivel mind az ész, mind a nemzetek egyfajta közös tudatot „reprezentálnak”.

common law-hoz hasonlatosan - a természetes észben gyökerezett, vagyis a jogászi szemlélet-től a jogi voluntarizmus viszonylag távol állt. A természetjogászi szemléletben a tiszta, nyers méltányosság (*aequitas rudis*) mindenek felett állt, és a pozitívalódott szabályokból a konkrét esetre vonatkozó döntést még mindig a valószínűségi, korrelatív logikai módszerekkel kellett levezetni; s ez nem jelentett mást, mint a jog művészetét: a jogász „értő kezekkel formálja a jogi mesterségének termékeit, a fogalmakat és a szabályokat”.¹¹² Így még a kommentátorokat is a többféle alapelvre (*principia iuris*) és axiómára (*axiomata iuris*) alapozott, valószínűségi logikával átítatott dialektikus – retorikai elemekkel dúsított - vita jellemezte, mely esetben végső soron ahány érvelő, annyi „igazság”, tehát annyi vélemény „látott napvilágot”. Ám az idők során fokozatosan egyre konkrétabb normákkal lett átszőve az említett dialektika, vagyis egyre szűkült a vitán belüli mozgástér, egyre feszebb normarendszer keretein belül jöhetett létre a döntés; mely feszesség és a véleménykülönbségek leszűkülése a humanisták korában csak tovább nőtt.¹¹³

A természetjogi „mozgalom” a tiszta észre alapozva egyre konkrétabb szabályokat vezetett le, melyek egyre inkább a mai pozitív jogszabályokhoz váltak hasonlatossá, de ezek az igen részletes normák már egy új Európa hatalmi rendszerének szolgálatában álltak, melynek gyökerei a konszolidált feudalizmustól kezdődően az abszolutizmuson át, illetve a felvilágosult abszolutizmusban gyökereztek. A jogászság törekvései közül talán az egyik legnagyobb paradoxonnak tekinthető, hogy az a jogásztársadalom, mely a természetes észre, a naturális ráció-ra, a különféle vélemények diskurzusára alapozta az igazságosság konszenzusát, olyan szabályrendszert dolgozott ki, ami épp a fenti eszme ellentételeként kezdett működni. Hiszen a részletes logikus normastruktúra intellektuálisan használhatóvá, mi több kihasználhatóvá vált egy fogalmi és tételes értelemben vett egységes rendszer kialakításához.¹¹⁴ Az abszolút monarchiák egységes ítélkezést és jogszolgáltatást kívántak létrehozni, mely minél részletesebb szabályozással valósul meg, annál valószínűbb a dirigizmus minél tökéletesebb kiteljesedése. S így vissza a gyökerekhez, vissza a *Codex Justinianushoz* (legalábbis szellemiségében); tehát a bizánci császár központosított hatalmának jogához hasonlóan, szinte mintegy megismételve azt, elkezdődtek a kodifikációs törekvések, melyek szellemi alapját - éppen a hatalmi-

¹¹² Frivaldszky János i.m. 92. p.

¹¹³ Uo. 92-93. p.

¹¹⁴ A római jogászok, továbbá a római jogi fogalmakat használó természetjogászok „kedvelték” a vitákat, ellentmondásokat, véleménykülönbségeket, ezzel ellentétben a XVII.-XVIII. században az elődök által kidolgozott szabályokat a kor tudomány-eszményének megfelelően egy deduktív logikát követő rendszerbe szervezetteren alkották újra. Lásd: Frivaldszky János i.m. 89. p.

társadalmi, továbbá a reformáció utáni vallási helyzet megváltozása folytán felbukkanó és kiteljesedő - kimunkált természetjog adta. Csakhogy ez a fajta centralizmus már nem „transzcendentális jellegű” jogként fogta fel a szabályokat, hanem immanensen megtestesültként, vagyis pozitíválódott, tehát könnyebben kezelhető, és ellenőrizhető formában. Persze ennek elterjedéséhez két feltétel volt szükséges: egyrészt olyan felvilágosult uralkodók, akik a „régijó jogot” képviselő régi rendet háttérbe tudták szorítani, másrészt olyan jelentős országok, amelyek befolyásolni tudták a környező kisebb hatalmakat.¹¹⁵ A felvilágosult abszolutizmus politikai, gazdasági szisztémájával, a különböző társadalmi szférákba erősen beavatkozó „dirigizmus”, mely kulturális téren éppúgy érvényesült, mint a merkantilista politika a gazdaságban, meghatározta a felsőfokú képzés jellegét is; az egyetemi hallgatókra, különösen a joghallgatókra, továbbá a képzett szakemberekre, különösen a jogászságra nem, mint szellemi szabadfoglalkozásúakra, hanem mint jövődó állami hivatalnokokra tekintettek.¹¹⁶ Így például az Osztrák Birodalomban a jogi oktatás céljaként „rátermett állami szolgálatban álló hivatalnokok képzése, mint minden polgári társadalom legégetőbb szükséglete” jelent meg, s ez az oktatáspolitikai rányomta bélyegét a birodalom egyetemeire és jogászképzést folytató liceumaira oly mértékű központosítással párosulva, hogy a legapróbb részletekig az államapparátus által „felülről” előírt tankönyvek képezhették a stúdium tananyagát; sőt meglepő módon még az ügyvédek státuszát is a polgárok és a hivatalok közé ékelődött államigazgatási ággként definiálták.¹¹⁷

Ehhez mintegy természetyszerűen kapcsolódott a képzés megváltozása is: a XVIII-XIX. századi egyetemi válság során keresztülvitt oktatási reformok. A XVIII. század vége nevezhető annak az időszaknak, mely Európában egy gyökeresen új felsőoktatási rendszer kiépülését jelentette, párhuzamosan egy új oktatási szisztéma felépítésével; összefoglalva: a válság hatására leginkább egyfajta, - a későbbiekben részletesebben körülírt - egyetem-alapításként értékelhető folyamat játszódott le. A kérdéses „depresszió” alapvető oka egyértelműen a középkori társadalmi struktúrához tökéletesen idomult „egyetemi rendszer” skolasztikus jellegében keresendő, ami már a polgári társadalmi viszonyok között anakronisztikusnak mutatkozott,

¹¹⁵ René David. i.m. 60. p.

¹¹⁶ Az intézkedésekkel - az abszolút monarchia igazgatási szempontjait szem előtt tartó - II. József császár világosan meghatározta a jogi oktatás célját, miszerint: „jó állami tisztviselőket kell képezni”. Ld: Szabó Imre (szerk.): Állam- és Jogtudományi Enciklopédia. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1980. 887. p.

¹¹⁷ Wilhelm Brauner: Lesevereine und Rechtskultur. Der Juristisch-politische Leseverein zu Wien 1840 bis 1990. Mazsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung. Wien. 1992. 54. p. 52.-60. p.

következésképpen hanyatlásnak indult.¹¹⁸ Az egyetem – más oktatási intézményekhez hasonlóan – strukturálisan olyan merev, hogy a gazdasági, társadalmi változásoknak nehezen, vagy egyáltalán nem tud megfelelni, így az új eszméket tudomásul sem véve folytatták oktatói munkájukat, ugyanakkor – főleg a korábban hosszú ideig fennálló metafizikai rendszerek felbomlásának köszönhetően – elvesztették integratív erejüket.¹¹⁹ A „válság” következtében felépő reformtörekvések – melyeknek két útja ismeretes: a humboldti német-porosz elképzelés és a napóleoni szemlélet – kettős célt próbáltak megvalósítani: a felsőoktatás alkalmazható, korszerű tudást közvetítsen, illetve biztosítsa a hatalom iránti lojalitást, engedelmességet és a társadalmi kohéziót.

Franciaországban a jogászságot érintő reformok elsősorban Napóleon nevéhez fűződnek és a törekvések magját a centralizáció, etatizáció, illetve szekularizáció hármásával fémjelezzük, majd a későbbi, XIX-XX. század fordulóján végbement – republikanizáció, racionalizáció céljait szem előtt tartó – változások sem helyezték az eredményeket „hatályon kívül”. A feudális rendszer relikviái, a korporatív egyetemi testületek összefonódtak az intézményi autonómia fogalmával, ezért a korábbi egyetemek bezáratásával olyan új oktatási szervezettípust kívántak létrehozni, ami központi irányítás alatt áll, ennek megfelelően jelentős vívmányként a meglévő egyetemekből hozták létre „Nagy Iskolákat” (*Grand Ecoles*), melyek alkalmasak voltak a megújult társadalom szakemberigényének kielégítésére.¹²⁰ A létrejött iskolarendszer semmiféle autonómiával nem rendelkezett,¹²¹ falaik között szinte „katonás fegyelem” uralkodott, mi több, az egész francia oktatási rendszert magába foglalta, mivel a líceumokat és az alapfokú oktatást is az egyetemi fakultások keretében értelmezték; más szavakkal: az oktatási szisztémát szigorú rendszerszerűség és a kormányzó hatalomnak való alávetettség jellemezte. A megalakított iskolák elsődleges feladata távolról sem a tudományok művelése volt – sokáig

¹¹⁸ Tóth Tamás: Útkeresés és útvesztés. Diákmozgalmak a mai kapitalista társadalomban. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 1973. 10-12. p.

¹¹⁹ Tóth Tamás: A napóleoni egyetemről a humboldti egyetemig. In: Tóth Tamás (szerk.) i.m. 95-148. A jelenséget paradox módon a „konzervatív” egyetemek hallgatósága erősítette, kik kihasználták az intézmények autonómiája folytán biztosított függetlenséget, és magatartásukkal épp a társadalmi integráció, kohézió ellenében hatottak.

¹²⁰ A had- és mérnöki tudományok művelésére az *Ecole Polytechnique*t, a bölcsésztudományok utánpótlására pedig az *Ecole Normale Supérieure*t.

¹²¹ Alan Renaut: Les revolutions de l'Université. Colmann-Lévy. Paris. 1995.

nem is folyt tudományos kutatás ezekben az intézményekben –, hanem minél több praktikus ismeret biztosítása és ennek egységes elismertetése az egész birodalom területén.¹²²

Németországban némi késéssel heves tudományos, publicisztikai diskurzus előzte meg a hasonló problémákra történő állami, központi reakciót, ami radikális felsőoktatási reformokhoz, és egyetemalapítási hullámhoz (példaként említhető a Berlini Egyetem megalapítása) vezetett; poroszországi kezdeményezéssel, de rövid idő alatt egész Németországra kiterjedő és európai jelentőségűnek mondható modernizációs folyamatot eredményezett. A kezdeményezést legtisztább formában aufklérista szándékoktól vezérelve *Wilhelm von Humboldt* képviselte, de valójában a reformok véghezviteléhez egy szoros kulturális, ideológiai, sőt politikai szövetségre volt szükség, mely a porosz bürokratikus szervezetek, a liberális reformerek és az idealista filozófia, *Friedrich Meinecke* szerint az „intellektuális mandarinok” és irányítók között kötött.¹²³ A változásokat sietették a politikai, katonai események: a francia hadseregtől elszenvedett porosz katonai vereség, illetve ennek folyományaként neves egyetemeknek otthont adó városok elvesztése; így a vereségek hatására kialakult társadalmi hangulatban nagy részben érvényesülhetett *Johann Gottlieb Fichte* felsőoktatásról vallott felfogása, miszerint a német nemzet felemelkedésének záloga az oktatás megváltoztatása.¹²⁴

A XVIII. század végi európai egyetemi válság erőteljes külső hatásként áttörte a hagyományos jogi oktatási struktúrát, ugyan általánosan a felsőoktatás újrarendezésével járt, mégis a jogi karok és a jogászképzés volt kénytelen a legnagyobb változásokat elszenvedni. A válsághelyzetre történő megoldások hasonló eredményre vezettek, annak ellenére, hogy különböző elméleti, és gyakorlati alapokból táplálkoztak. A francia példa eredményeként létrejött *Grand*

¹²² „Az államnak olyan orvosokra és gyógyszerészekre volt szüksége, akik nem pusztítottak el túl sok embert, olyan mérnökökre, akik nem vétettek túl sok számítási hibát, s főként olyan jogászokra, akik valóban tudták alkalmazni a polgári törvénykönyvet, a *Code Civil*-t.” Tóth Tamás i.m. 102. p.

¹²³ Fritz Ringer: *The decline of the German mandarins. The German academic community 1890-1933.* Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts. 1969. 117-118. p.; Tóth Tamás i.m. 104. p. A korszak bürokráciájának befolyásolása szempontjából említhetők *Kant*, *Hegel*, *Lessing*, *Schelling*, *Fichte*, etc. nevei. *Humboldt* a korabeli porosz politikai viszonyok között a klasszikus liberalizmus képviselőjének tekinthető, egyben pedagógiai felfogása is liberálisnak volt mondható, mellesleg gondolkodásmódját erősen befolyásolta az akkori német filozófusokkal ápolt szoros kapcsolata. Alan Renaut i.m. 107-118. p. A két művelődés, oktatás, politikai, és tudományfilozófiai irányvonal: a liberális (*Schelling*, *Schleiermacher*) és az autoritárius (*Fichte*) világosan distinkcionálható a korabeli német szellemi életben, *Humboldt* az előbbi irányvonalat képviselve oktatási minisztersége idején azt a gyakorlatban is megvalósította. Tóth Tamás i.m. 104-105. p.

¹²⁴ *Johann Gottlieb Fichte: Reden an die deutsche Nation.* Alfred Kröner Verlag. Stuttgart. Leipzig. 1938. 22-23. p., illetve általánosságban 18-35. p.

Ecole-ok - s közülük a jogi oktatás szempontjából fontos *Ecole Nationale de l'Administration* - az abszolút császári hatalomnak engedelmes igazgatási szakemberek képzésére hivatott intézmények voltak. Szociológiai diskurzus keretében *Fritz Ringer* munkái nyomán elmondható, hogy a polgári értelmiség és vállalkozói rétegek felemelkedésében a felsőoktatás szerepét tekintve mind Franciaországban, mind Németországban nem az ipari, kereskedelmi rétegek, hanem a hivatalnoki réteg vált elsődlegessé; más kifejezéssel élve, kifejezetten igazgatási szaktudás átadására, lojális, ortodox hivatalnoki réteg képzésének elősegítésére hozták létre az egységes francia és német jogi felsőoktatást.¹²⁵ Az általános ismerteket a francia líceumok sokasága adta át, a felsőoktatás a szakismeretekre koncentrálhatott, így a korábbi elméleti-filozófiai jelleget a szaktudás, a jogi-igazgatási tudás váltotta fel, vagy egészítette ki. A német megoldás már korántsem zárta ki ennyire az elméleti oktatást, azonban a jogi-igazgatási primátus itt is érvényesült, noha - a filozófia jelentősége folytán - annak jogászképzésre és jogászságra gyakorolt hatása meglehetősen markáns maradt; az abszolutista dirigizmus, igazgatási centralizmus a német jogászképzést is elsősorban az igazgatás, és adminisztratív mechanizmusok ellátására képes szakemberek oktatására kondicionálta, végül az intellektuális befolyás folytán ilyen típusú szaktudás érvényesült az osztrák és később a magyar egyetemeken is.¹²⁶ Az oktatásban a szakismeretek átadása passzív ismeretek formájában, egységes szervező elv nélkül történt, „ezt az egységet a legjobb esetben is az ismeretek teljes állományának enciklopédikus gyűjteményében látták”.¹²⁷

A *Code Napoleon* vagy a későbbi *Allgemeines Landrecht*, illetve az Osztrák Polgári Törvénykönyv csak példák abban a folyamatban, ami a korabeli államokat jellemezte; hiszen a központosítás nemcsak a jogászképzést érintette, hanem a jogalkotást és ezzel párhuzamosan a jogalkalmazást is: a kodifikáció jelszavaiként aposztrofálhatóak „az egységes állam, egységes jog, egységes alkalmazása”. A „kodifikációs hullám”, véget vetve a partikuláris szokásjogi felaprózottságnak, komoly változásokat eredményezett; az akkori viszonyokhoz alkalmazható törvénykönyvek furcsa módon a tradicionális *jus commune* elveinek elvetéséhez vezettek, s helyette a nemzeti szabályok jogi nacionalizmusát teremtették meg. Az egyetemek tevékenysége folytán a jog az uralkodó által meghatározott „társadalmi renddé” vált, háttérbe szorítva a római jogi igazságosság elvét; az oktatást és kutatást a nemzeti jogok irányába tolták, a jogtudósok - megfélekezve a jog egyetemes magatartásszabályairól - saját kódexeik

¹²⁵ Fritz Ringer i.m. 110-117. p.; Fritz Ringer: *The Fields of Knowledge*. Cambridge University Press, Cambridge, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme. Paris. 1992.

¹²⁶ Ld.: Nagy Zsolt: A magyar jogi oktatás történeti vázlata. *Jogelméleti Szemle*. 2003/2.

¹²⁷ Fritz Ringer 107. p.

minél alaposabb ismertetését tartották szem előtt.¹²⁸ Vagyis egyfajta „új glosszálásnak” lehetünk (s talán lehetünk a mai napig is) tanúi, melyek már nem a „régijó jogot”, s nem is a szintén tradicionális autoritással bíró bizánci jogot értelmezték, hanem a „modern” pozitív, a centralista államhoz kötött szabályokat; paradox módon a nemzetek feletti jog, a *ius gentium* kidolgozása teremtette meg az „*usus modernissimust*”, a nemzetek jogát, amivel elkezdődött a jogi nacionalizmus. Ez a nemzeti törvénykezés és a hozzá kapcsolódó nemzeti jogszolgáltatás, elsősorban „a bírói gyakorlat fontossága következtében”, indukálta azt a hitet, hogy „elegendő önmagukra támaszkodni”,¹²⁹ így az igazságszolgáltatás a törvény alapján és csak arra hivatkozva történik, figyelmen kívül hagyva az emberi társadalom univerzális szabályait, eredjenek azok Istentől vagy a természetes éstől, ennek ellenére saját gyakorlatuk állt a döntések középpontjában.

S arra a kérdésre a választ, hogy a hivatkozott „szent szövegek” és azok orákulumai mellett hogyan került a bírói gyakorlat is a jogalkalmazás főszerepébe, szintén a központosításban és az ellenőrzésében kell keresni. A kulcsot elsősorban az eljárási rend biztosítja, s főleg annak egyik eleme, nevezetesen a jogorvoslat intézménye: a jogorvoslat, vagy nevezhetjük fellebbezésnek is, egyfelől a központi hatalom iránti hűséget, ha tetszik, a politikai lojalitást biztosítja, másfelől pedig a központ, ezáltal a közigazgatási ellenőrzés egy igen jelentős és hatékony eszközhöz jutott. A lojalitás leginkább úgy volt számonkérhető, hogy a jogorvoslat folytán az alattvalók a központ felé fordíthatták figyelmüket, s mintegy végső kiigazítást kérhettek akár magától az uralkodótól, akár a hatalom egyik legfőbb szervétől. Az ellenőrzés pedig „minta-vételi eljárásként” reprezentatív felmérést biztosít a fellebbviteli, illetve végső soron a központi szerveknek, ezáltal a szabály egységes továbbítása (egyúttal a hatalom kiterjesztése) fokozottan biztosított.¹³⁰ Tehát egyre inkább a bírói gyakorlatra irányult a figyelem, ponto-

¹²⁸ René David szerint az egyetemek megfeledeztek tradicionális feladatukról: a helyes jog kutatását felváltotta a nemzeti jog kommentálása, ami pozitivizmushoz és jogi nacionalizmushoz vezetett. A kodifikációs folyamatokat és annak kritikai reflexióját bővebben ld.: René David i.m. 61-62. p. Pedig éppen a hagyományos feladataikat látták el, csupán a szent szöveg változott meg. Ugyanakkor a fogalmi továbbélés vitathatatlan: a tudományos jellegű *mos germanicus* következtében a pandektista jogtudomány – több évszázados hagyományait folytatva - a romanista elvek szerint rendszerezte és dolgozta ki a polgári törvénykönyvet. A német történeti iskola és a római jog összefüggéseiről ld.: Szabadfalvi József: jogbölcseleti töredékek. Bíbor Kiadó. Miskolc. 2004. 28-29. p.

¹²⁹ René David i.m. 62. p.

¹³⁰ „Ha nem tudunk megvizsgálni minden egyes előállított darabot, úgy a minőség-ellenőrzés alternatív stratégiája az lehet, ha a gyártási folyamat során mintákat veszünk, és azokat vizsgáljuk meg. Ha pedig el akarjuk kerülni, hogy a termelő munkások csak a legjobb munkadarabokat mutassák be megvizsgálásra, a

sabban annak egységesítésére, mivel ezáltal biztosítható a kiszámítható igazságszolgáltatás, ami egyben növeli a központi hatalomba, immáron a nemzetállamokba vetett hitet, bizalmat.

S a kiszámíthatóság kulcsfontosságúvá vált, annál is inkább, mert a nemzetállamokban a jogi nacionalizmusban – a már korábban a természetjog égisze alatt – kidolgozott fogalmakkal operálva hozták meg a törvényeket, a nagy kódexeket, vagyis az államok hatalmi rendje, s „a jogi szellemiség” összetalálkozott, egymásba fonódott. Az egyetemek joga, mely intézmények elévülhetetlen érdemeket szereztek a fent említett fogalmak és a jogi szellemiség létrehozásában - és örökségük nem nélkülözhető az objektív jogrend megalkotásában - már kevésbé voltak alkalmasak a kalkulálhatóság biztosítására; a konzíliumadást ért kritikák nélkül is kimondható, hogy igen eltérő gyakorlatot prezentáltak. (Ez már abban is megmutatkozott, hogy a bíróságok igen gyakran több helyre is küldtek fel aktákat, arról már nem is beszélve, amikor maguk a felek kértek konzíliumokat; ha pedig a kritikákat is szemügyre vesszük, és esetlegesen hitelt adunk neki, akkor a kalkulálhatóság kérdése fel sem vetődhet.)

A XIX. század végére, a XX. század elejére az állami és jogi bürokráciával megteremtették az objektív jogrendet elválasztva az individuális jogoktól, melyet a jogállam garantált, és *Max Weber* szerint „az európai oktatási intézményektől, különösen a felsőoktatástól megkövetelték az olyan oktatást, mely a modern bürokráciához nélkülözhetetlen speciális szakismereteket produkált”.¹³¹ De úgy is kifejezhetjük, hogy mást nem is követeltek meg. Persze az más kérdés, hogy az egyetemek ennek a feladatnak eleget tettek-e, vagy nem, illetve hogy az egyetemi tudomány mennyiben alkalmazkodott ehhez. Ugyan *René David* megállapítása lényegében helytálló volt az új típusú glosszálásról, csak hogy az egyetemi tradíciók nem ezt az utat jelölték ki, vagy úgy is lehet fogalmazni, hogy az intézményi rendszer egészen más hagyomány-

mintaválasztásnak vagy véletlenszerűnek kell lennie, vagy úgy kell megvalósulnia, hogy a legkevesbé sikerült termékeket lehessen megvizsgálni. A fellebbezés is ilyen mintavételi eljárás, amennyiben a fellebbviteli hatóságok a helyi ügyintézők döntéseinek egy részét, de nem mindegyikét megvizsgálják. Ezt nem maga az ügyintéző által készített összefoglaló jelentés áttekintése révén teszik, mely törekedhet a fogyatékoságok elleplezésére, hanem az ügyintéző teljesítményével elégedetlen alattvaló egyedi ügyén keresztül. Minthogy - a helyi ügyintézőkkel szemben – a felek bármilyen esetet kiválaszthatnak abból a célból, hogy azt a magasabb hatóság vizsgáló szeme elé tárják, a mintavétel lényegében véletlenszerű. Másfelől ugyanakkor a fellebbezés a rossz ügyintézői teljesítményt emeli ki, amennyiben kevésbé valószínű, hogy olyan eset kapcsán is fellebbezést nyújtanak be, melynek során a bíró példaszerű ítéletet hozott. Amikor egy központi hatalom meghallgat egy fellebbezést, akkor alaposan szemügyre veheti a távoli vidékek életének valamely szegletét, hogy lássa, milyen jól működött a helyi kormányzat az adott esetben.” Martin Shapiro: *Iszlám és a fellebbezés*. In: Varga Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák. Jogfilozófiák*. Budapest. 2000. 343-370. 345. p.

¹³¹ Fritz Ringer i.m. 178. p.

kon alapult: ami nem volt más, mint a több jogi kultúrára alkalmazható római jogi szabályok és elvek gyakorlati relevanciájával rendelkező intellektuális tevékenység. S innentől kezdve – noha segítségükkel létesültek a „nagy törvények” és segítségüket a mai napig nem lehet nélkülözni – az egyetemek szerepe némiképpen marginalizálódott, jelentőségük - a képzést kivéve - sokkal inkább a jogalkotásban nyert teret, főleg a hagyományos jogterületeken (polgári jog, büntetőjog). A mechanikusabb jogalkalmazás miatt a képzést folytatók reputációjának csökkenését is meg lehetett figyelni, hiszen a kódexek megléte, továbbá az azokat szem előtt tartó jogi kultúra¹³² már nem feltétlenül fókuszál arra a tudós jogra, ami sokféle értelmezést adhat egy szabálynak és sokféle tényállást tud produkálni ugyanarra az esetre, s noha eredményeit a mai napig is használják, és a jogtudomány tevékenysége nélkülözhetetlen, ám korábbi „fényéhez” és jelentőségéhez képest már kisebb mértékben.

¹³² Az állam szolgálatába állított, igazgatási feladatok ellátására hivatott, kimunkált, hosszú évszázadok tudományos teljesítményét tartalmazó jogi tudás jellemzésére leginkább talán *Eugen Ehrlich* szavai megfelelőek: „az európai kontinens mai jogát is úgy kell tekintenünk, mint képzett hivatalnok-bírák jogát: mert ha a modern államot jogállamnak nevezzük is, mégsem felejtkezhetünk meg arról, hogy a mi esetünkben ez lényegileg hivatalnokállamot jelent – bár kétségtelenül létezhet olyan jogállam, amely nem hivatalnokállam, és olyan hivatalnokállam, amely nem jogállam” Eugen Ehrlich: Szabad jogtalálás és szabad jogtudomány. In: Varga Csaba (szerk.): Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1981. 73-98. 78-79. p.

2. *A common law jogászsága*

2.1. *A kezdetek, avagy a szigetország ...*

(A bírák) „nem saját ítéletüket hozzák meg, hanem az ország szokásai és joga szerinti döntést; vagyis nem hivatottak kimondani egy új jogot, csupán fenntartani és értelmezni a régit”.

(William Blackstone)¹³³

„Anglia hagyományaihoz erősen kötődő társadalom.” Ez a közismert mondás - talán ép-púgy, mint a „skót fukarság” - igazságtartalmát illetően erős kétségeket ébreszt az olvasóban, hallgatóban; mégis, ami az angol jogászságot illeti, kétségkívül igaznak mondható. Ez a „konzervativizmus” pedig egyértelműen megmutatkozik jogszemléletükben, nevezetesen abban az attitűdben, hogy sok esetben mindmáig ragaszkodnak eredeti jogi kategóriáikhoz, fogalmaikhoz. Például az angol *common law* egyik legfontosabb jellemzője, hogy az anyagi jog (*substantive law*) az eljárásjogból (*adjective law*) „csepegett le”, vagyis a mai napig sokkal fontosabb az eljárás végigvitele és befejezése, mint az „igazságosságnak” megfelelő döntés, továbbá szinte minden anyagi jogintézmény egyfajta eljárási cselekményből ered. Ez pedig éppúgy igaz a fogalmakra is, mivel mindmáig az „ősi” fikciók útján kialakult maximákat használják.¹³⁴ Az eljárás elsődlegességéből eredt a magánjog és közjog különbségének hiá-

¹³³ Az eredeti szöveg teljességében a következő: „For it is an eftablifhed rule to abide by former precedents, where the fame points come again in litigation; as well to keep the fcale of juftice even and fteady, and not liable to waver with every new judge's opinion; as alfo becaufe the law in that cafe being folemnly declared and determined, what before was uncertain, and perhaps indifferent, is now become a permanent rule, which it is not in the breaft of any fubfequent judge to alter or vary from, according to his private fentiments: he being fworn to determine, not according to his own private judgment, but according to the known laws and cuftoms of the land; not delegated to pronounce a new law, but to maintain and expound the old one. yet this rule admits of exception, where the former determination is moft evidently contrary to reafon.” William Blackstone: Commentaries on the Laws of England. Introduction. Section Third: Of the Laws of England. 69. p. 3§, 70. p. 3§. www.yale.edu/lawweb/avalon/blackstone/blacksto.htm.

¹³⁴ Elég csak a szerződési jogra (*law of contract*) gondolni: „a magán-megállapodásokat királyurunk bíróságai általában nem nagyon pártfogolják”, írta *Glanville*. A szerződési jog szerint nem volt *writ*, amivel

nya, hiszen minden *writ* kiadása lényegében a király utasítása volt. S többek között erre vezethető vissza a római jog recepciójának hiánya, mivel a bíróságok hatáskörének kiterjesztése mindig a meglévő eljárási keretek között történhetett: az eljárás útján való igazolási kényszer pedig nem engedett helyt új (például római jogi) fogalmak bevezetéséhez. De esetleg érdemes lenne az okokat részletesebben feltárni.¹³⁵

A társadalmi-gazdasági változások és az államszervezet fejlődése az oktatás jellegére is hatással voltak. A kormányzás terén fokozatosan növekedett a formális mechanizmusok szerepe, ezzel párhuzamosan csökkent az informális mechanizmusok döntéshozatali szerepe,¹³⁶ emellett a konfliktuskezelés területén szintén hasonló jelenség volt megfigyelhető, mely szorosan összefüggött az uralkodói, állami hatalom társadalmi szintű legitimitásának erősítésével. Az egyre centrálisabb jelleget öltő, államilag szervezett társadalomban a hivatásszerűen adminisztratív funkciót betöltő szakapparátusi réteg is bővült, fokozatosan nagyobb teret nyerve az igazgatásban és egyúttal egyre magasabb pozíciót szerezve a társadalmi struktúrában. Az igazgatási szerepek növekedése, a feladatok sokasodása természetesen igényelte a törvényeket ismerő, igazgathoz értő szakembereket, így azok képzésére is szükség volt. A központi hatalomnak érdekévé vált az ilyen jellegű képzés fejlesztése, egyúttal magától értetődően kínálkozott a már kialakult, szervezett, egyházi kézen lévő oktatási intézményekkel való kapcsolatok bővítése (más oktatási intézmény pedig nem állt rendelkezésre), mely privilegizált helyzetük erősítésében mutatkozott meg. Ez annál is kézenfekvőbbnek mutatkozott, hiszen ezekben az iskolákban kánonjogot már korábban is oktattak, így a világi jog viszonylag közel állt az intézményekben addig folyó képzéshez. *Oxford* és *Cambridge* ismert nevek az angol jogi és felsőfokú képzésben; ezeket az egyetemeket a XI-XII. században az egyház működtette, bár saját önkormányzattal rendelkeztek, és bizonyos ítélkezési funkciót is betöltöttek. A központi hatalom igazgatási funkcióinak növekedésével összefüggésben az uralkodók törekedtek a jogi

Királyi Bírósághoz lehetett volna fordulni, következésképpen az úgynevezett *trespass*, vagyis birtokháborítási keresethez lehetett folyamodni. Tehát egy fikciót alkalmaztak, miszerint a hibás teljesítés következtében a szerződő fél vagyona szenvedett kárt, s ebből alakult ki a szankcióként kizárólag a kártérítést ismerő *assumpsit* kereset: a kontraktusok joga pedig csak ezt foglalja magában és nem terjed ki például olyan szerződésekre, melyek ugyan a birtok átadásával jár, de tulajdon-átruházás nélkül (bérlet, használat, etc.). Továbbá például nem létezik ingók kiadása, visszakövetelése iránti kereset, hanem az ilyen esetekre – a fogalom nevének és definíciójának változatlanul hagyása mellett – egy korábbi deliktuális kereset fikcióját alkalmazzák. Részletesebben lásd: René David. i.m. 262-265. p.

¹³⁵ Uo. 265-267. p.

¹³⁶ Pontosabban – szociológiai fogalmak keretében kifejezve – a formális mechanizmusok növekedésével fordított arányban állt az informális mechanizmusok szerepe.

oktatás személyi feltételeinek megteremtéséhez. Az oktatásra hivatott egyházi hivatalnokokat a XII. század folyamán gyakorlatilag „röghöz kötötték”, megtiltották külföldre utazásukat,¹³⁷ és az egyetemet felügyelő püspök szigorú ellenőrzése biztosította a képzés színvonalát.¹³⁸

Az egyházi intézményekben folyó oktatás mellett a világi jogszolgáltatási mechanizmusokat ellátó szakemberek képzése is, más formában, de működött. A nem egyházi bíraskodásban esetjogot alkalmaztak, és a *common law* jogszolgáltatást hivatásszerűen ellátó szakemberek más mesterségekhez hasonlóan céhszerű társulásokat hoztak létre. A társulások tagjai (*serjeant-at-law*) többnyire nemesi származású, vagyonosabb családok gyermekei voltak. Ezek a formális szervezetek a céhekhez hasonlóan biztosították az érdekképviselést, erősítették a szakmán belüli integrációt és a mechanikus szolidaritást, illetve bizonyos képzési feladatokat is elláttak. Látható, hogy a szakmai testületek szinte mindenben – talán csak a származást és vagyoni helyzetet kivéve – megegyeztek a különböző szakmák szervezeteivel, és a jogász foglalkozást a többi munkamegosztás során kialakult képesítések egyikének tartották, a többivel hasonló, de azt nem meghaladó társadalmi megbecsülésben részesítve. (Többek között ez a jelenség volt a következménye és okozója is annak, hogy az angol jog, és jogszolgáltatás kevésbé ölt tudományos, a hétköznapi tudástól eltérő jelleget.) A képzési testületeket nevezték „*Masters of law*”-nak, melyekből alakultak az ún. „*Serjeant's Inn*”-ek, ahol az oktatás sokkal inkább koncentrált a nemesek más társadalmi rétegektől való elkülönülésének habitusaira szocializáló verbális és non-verbális mechanizmusaira, mint a jogszolgáltatáshoz szükséges esetek ismeretére.

Annak ellenére, hogy az angol szigeten az egyetemeknek a jogásztársadalom szempontjából kisebb jelentőségük volt, az angliai jogi oktatás példája az oktatási struktúra tekintetében a legnyilvánvalóbb: a XIV. században alakult *Inns of Court* esszenciálisan tartalmazza a „felülről” kiépült rendszer tudásátadási jellegzetességeit: a művészeti tudás és a magas szintű hétköznapi ismeretek tanítását. (S ebben a tekintetben – az elnevezésüket kivéve – még nem is különböztek a korabeli európai intézményektől.) A jogáskollégiumokban elsődlegesen zenét,

¹³⁷ 1167-ben II. Henrik rendeletben tiltotta az oktatással foglalkozó egyházi személyek külföldre utazását, továbbá elrendelte, hogy akiknek Angliában jövedelemforrásuk van, térjenek vissza.

¹³⁸ A XIII. században a püspök által kinevezett kancellár döntött az egyetemen belül történt vitás tulajdonjogi ügyekben, 1275-ben pedig minden olyan ügyben joghatóságot szerzett, ahol az egyik fél az egyetem szolgáltatásában állt. *Oxfordban* 1368-ban, *Cambridge-ben* 1432-ben pápai bullák megszüntették a püspökök kancellári kinevezési jogosultságát, így az egyházi felügyelet többé-kevésbé formálissá vált. A kancellár jogszolgáltatási jogköre - deliktuális cselekmények esetében az elkövetési helytől függetlenül - az egyetem szolgáltatásában állók felett lényegében a XIX. századig fennmaradt.

táncot (művészeteket), társalgást, illemszabályokat (hétköznapi ismereteket) oktattak, a szakmai ismeretek szinte teljesen háttérbe szorultak;¹³⁹ a kimutatások szerint elsősorban a nemesi származásúak interakciós képességeik javítására szolgáló képzési struktúrával rendelkező szervezetek voltak, hallgatói a szakismeretet sokkal később, a gyakorlatban sajátították el.

Kialakulásában egyetlen lényeges különbséget találhatunk a kontinentális oktatási intézményekhez képest: a jogáskollégiumok a kezdetektől autonóm szervezetek voltak, és a képzés a kezdő hallgatótól a felsőbíróság tagjáig az autonóm testület kezében maradt; ezért mondja – mellesleg pont épp az *equity* jog legnevezetesebb ismerője - *Maitland*, hogy az angol szokásjog fennmaradása a nemzeti jogi iskoláknak köszönhető.¹⁴⁰ A mai napig is marginális Angliában a felsőfokú jogi oktatás; az ipari korszakban ugyan megnövekedett a szakemberigény, azonban a céhszerűen zárt jogászprofesszió társadalmi privilégiumát féltve nem vált nyitottá, és zárt jellegét könnyen megőrizhette, hiszen nem a felsőfokú oktatás jelentette a formális elismerést, így az nem is lehetett hatással a végzetek professzionális társadalmi szerepére. A kollégiumokban kapott tudás a végzett hallgatók társadalmi szerepe, struktúrában elfoglalt helyük szempontjából komoly relevanciával bírt, hiszen az adott társadalmi rétegben való érvényesülést elősegítette, azonban a jog, mint szakma tekintetében már irreleváns volt.

Az „alpműveltség” oktatása mellett a jogalkalmazás területén jártas, gyakorlattal rendelkező kollegák ismertették az ifjú „hallgatókkal” a *common law* tudásanyagát is. Az említett oktatásra hivatott testületekből alakultak az „*Inn*”-ek, a négy nagy „*Inns of Court*” és a kilenc kisebb „*Inns of Chancery*”, ahol összesen évente néhány száz hallgató tanult jogi ismereteket.¹⁴¹ Noha sokan csak azért látogatták ezeket az intézményeket, mert általános műveltséget szerettek volna szerezni a felsőbb társadalmi körökben való érvényesüléshez, a szakmában való jártasságnak a jogáskollégiumokban való tanulmányok folytatása volt a legnyilvánvalóbb mutatója. Ami a jogi tanulmányokat illeti, a jogáskollégiumok csarnokaiban folytak a szimulációs eljárások (*moot*), az előadások, és az ezeket követő viták. A szimulációk a bírói eljárások imitációi voltak, ahol a jogilag releváns tények felderítése, rekonstruálása mellett elsődleges hangsúlyt fektettek az ezekhez kapcsolódó jogi érvek megvitatására. Az eljárást az ún. „*inner barrister*”-ek vezényelték, a jogi érvelések szakaszát pedig az ún. „*utter*

¹³⁹ Ld.: Nagy Zsolt: Az angolszász jogi oktatás történeti vázlata. Kézirat.

¹⁴⁰ Bónis György i.m. 151-152. p.

¹⁴¹ A négy nagy „*Inns of Court*”-ot, és a kilenc kisebb „*Inns of Chancery*”-t nagy jogi egyetemként aposztrofálták, mely London nyugati külvárosában működött. J. H. Baker: *The English Legal Profession, 1450-1550*. W. Prest, *Lawyers in Early Modern Europe and America*. 1981. 17.p.

barrister”-ek vezették le, a döntéseket a magasabb státuszban lévő tagok hozták, az ún. „*bencher*”-ek. A kisebb kollégiumok alacsonyabb státusznak örvendtek, az arra érdemes „hallgatók” néhány év után valamelyik nagyobb jogáskollégiumban folytathatták tanulmányaikat, a többiek ellenben a *chancery* tagjai maradtak (sokszor életük végéig). A *Bench* tagjai közül kiválasztott személyek, a „*reader*”-ek voltak az előadók, akik előadásaikon többnyire a különböző eseteket olvasták fel,¹⁴² illetve a felolvasott jogesetekhez magyarázatot is fűztek, vagyis kommentálták azokat. Ezen kívül az elhangzott előadásokhoz és lefolytatott szimulációkhoz kapcsolódóan folytak a különböző esetek oktatók által vezetett vitái.¹⁴³

Csakúgy, mint az európai egyetemeken, Angliában is oktattak római jogot, illetve kánonjogot; *Oxford Bracton* után is a római jog egyik központja maradt, a XII. században alakult *Cambridge* nemkülönben. A „kormányzati tanácsban” a XV. században kaptak helyet a jogi doktorok, és az angol abszolút monarchia – párhuzamosan a kontinentális uralkodókkal - már a római jogot, illetve azt közvetítő egyetemeket, valamint az azt tanult jogászokat részesítette előnyben. Csakhogy a jogásképzés a praxis kezében maradt, az abszolút monarchiát pedig – akár szó szerint véve - „lefejezték”. A rekrutáció az ügyvédi kar kezében volt, s ők biztosították a belépéshez szükséges formális elismerést, vagyis ők határozták meg, hogy kik lehetnek az angol jogásztársadalom tagjai. A jogi praktikummal, a bírósági eljárással és a praxisban dolgozó jogásztársadalommal összefonódott angol jog nem tudta adaptálni a filozófiai diskurzustól áthatott római jogot, s annak ismerete, noha hátránnyal nem járt, ám előnyt sem szolgáltatott a jogászság rekrutációja és a professzióhoz való tartozás szempontjából. Az angol ügyvédképzés letéteményeseit, a jogáskollégiumokat nem a tudomány templomaiként, de

¹⁴² A „*reader*” elnevezés is ebből a felolvasási gyakorlatból ered.

¹⁴³ Hat osztályba voltak sorolhatóak a korabeli jogászok. A „*seargent-at-law*”-nak nevezett igen nagy tekintéllyel bíró kategória a Londonban működő legnagyobb bíróság a *Court of Common Pleas* bírái által kinevezett személyek voltak, kiknek jogukban állt azon a bíróságon megjelenni és érveiket kifejteni. Az „*apprentices-at-law*” tagjai jelentek meg a *King's Bench* és más bíróságok előtt, és ők voltak az *Inns of Court* rangidős oktatói is. Az „*utter barrister*”-ek ügyvédként léptek fel felsőbíróságok előtt. A legnagyobb csoport az „*attorney*” kategória volt, ők jártak el a helyi bíróságok előtt; nem volt feltétel számukra a jogáskollégiumi tagság, de többségük tagja volt az *Inns of Chancery*-nek. A „*solicitor*”-ok különféle vegyes ügyek képviseletében jártak el, nevük a kersetindítás, folyamodvány szóból ered, melyet a bíróságokra terjesztenek be, ugyanakkor nem voltak tisztviselők, vagy nem tartoztak az „*attorney*” kategóriába. Az egyházi bíróságok, az Admirális és a Lovagok Bírósága (*Court of Chivalry*) előtt az ún. „*doctors of law*”, mint ügyvéd, és a „*proctors*”, mint az *attorney* megfelelője funkcionáltak. Egyéb kvázi jogi funkciót töltöttek be az írnokok (*scriveners*), akik a dokumentációkat készítették (rajzolták), illetve a jegyzők, akik a dokumentációkat hitelesítették.

még csak nem is valamiféle diszciplináris, vagy hétköznapi tudásátadás intézményeiként tartották számon; bizonyos szempontból ennél kevesebbet, más szempontból azonban többet jelentettek: a *barristerek*hez való tartozás szocializációs, művészeti tudást átadó, csoportintegrációs funkcióját töltötték be, vagy ahogy *Ballantine* mondja visszaemlékezéseiben: „(az *Inn*-ben) nem tanultam semmit”, ám „a szociális jellemképző hatásokból nem tudott kibontakozni”.¹⁴⁴

Tehát a kétféle angol intézményrendszer és jogászság (ti. a kezdetekben egyházi kézen lévő, majd tudós *doctor*okat képző egyetemek, illetve az itt végzett professzionális szakemberek, és a szakmai szempontokat, illetve a társadalmi megkülönböztetést preferáló ítélkezési fórumként is működő kollégiumok) közti verseny eldőlt: az ítélkezési praxis erősítette a szakmaiságot, a professzionalitás pedig erősítette a gyakorlatot. Ennek – egyebek közt – az lett a fő következménye, hogy az angol jogászság mindig a „konkrét történet” látta meg az esetben és nem az absztrakt szabályokat; vagyis – a kontinens jogszemléletével szemben, ahol eredetileg szintén a konkrét esetekből indultak ki – megcsontosodott az esetjogi szemlélet.

Az angol polgárháború, a tradicionális kapcsolatokat szétszakítva, más társadalmi intézményekhez hasonlóan a jogászságot és az oktatást is negatívan befolyásolta, a Restauráció visszarendezési kísérletei ellenére az ismertetett intézményrendszer tartós hanyatlási folyamaton ment keresztül, míg végül a XVIII. századra az szervezeti keretek is megszűntek. Természetesen ennek a hanyatlásnak nem a polgárháború volt az egyetlen, kizárólagos oka, hanem más tényezők is – a háborúval szoros összefüggésben – szerepet játszottak ebben a folyamatban a gazdasági, társadalmi változások, s ugyanezek a jelenségek a hagyományos társadalmi struktúrát is szétfeszítették. Ezekben a változásokban pedig a technikai újításoknak is jelentős szerepük volt, és többek között az egyik ilyen vívmánynak nevezhető a könyvnyomtatás elterjedése. A könyvnyomtatás szélesebb használatának eredményeképpen az *Inn*-ek könyvtára is fokozatosan kibővült, ezzel párhuzamosan az olvasás is egyre inkább az oktatás és a jogalkalmazás részévé vált, minthogy ez könnyebbé tett az oktatóknak, és a lehetőség is adott volt. A polgárosodási folyamattal, illetve a gazdasági fejlődéssel összefüggésben hihetetlenül megnőtt a jogi ügyek száma, ezzel párhuzamosan nőtt a *barristerek* száma is, viszont

¹⁴⁴ Bónis György i.m. 155-156. p. Králik Lajos i.m. Az angol ügyvédség. 120. p. *Ballantine* visszaemlékezéseiben részletesen leírja jogismeretének hiányát, és azt is hogyan pótolta ezt a hiányt részben művészeti tudása, részben a közösséghez való tartozás érzése; első peréről például így ír: „Felálltam, de nem láttam semmit; a törvényszék mintha felfordult volna.”. A jogászképzés szaktudásátadásának szempontjából a praxisban elsajátított *self-education* jelentette a döntő szerepet, az önálló képzés „liberális” útját tartották a jövedelem- és presztízsszerzés egyetlen lehetőségének.

szűkült a helyi bíróságok előtt eljáró *attorney*-k rétege. A legnagyobb mértékben a *King's Bench* előtti ügyek száma nőtt meg, így az *apprentice-at-law* és az *utter barrister* réteg munkája egyre jelentősegteljesebbé vált, hiszen ők jártak el ezen a bíróságon, ezért ők kezelték a megsokasodott ügyeket.¹⁴⁵ Az 1600-as évekre a *barristerek* tevékenységét a király „kiáltványában” szabályozta, melyet bírósági precedensek is alátámasztottak.¹⁴⁶ Ennek, és a megnövekedett ügyek számának az eredménye lett, hogy a *barristerek* sokkal inkább foglalkoztak a bíróság előtti ügyvitellel, mint jogi tanácsadással, mely funkciót egyre inkább a *solicitorok* vették át, illetve az oktatási tevékenységüket sem tudták már – főleg idő hiányában – megfelelően ellátni. A *solicitorok* pedig eredetileg valamely birtokos ügyeinek, többek között peres ügyeinek intézői voltak, vagyis egyetlen személy szolgálatában álltak, ám a *barristerek* tanácsadási funkciójának gyengülésével fokozatosan mások, – az eredeti megbízójától eltérő személyek – megbízásait is elvállalták. Ezzel fokról fokra kialakult az a fajta osztott ügyvédség, aminek esetében a jogászság tradíciójával rendelkező *barrister* a bíróság előtt fellép, a *solicitor* pedig az ügyfelekkel tartja a kapcsolatot, továbbá a bíróság előtti ügyvitel perelőkészítési folyamataiban jár el.¹⁴⁷

Az oktatásban egyre nehezebbé vált a megfelelő szakemberek alkalmazása; sokszor többszörös járandóság fizetése esetén sem mentek az oktatók felolvasást, vagy szimulációt tartani. Ennek ellensúlyozásaként a diákok sokszor bírósági tárgyalásokat látogattak, illetve a már említett jogi tárgyú könyvek olvasásával próbálkoztak, a jog gyakorlatát pedig legtöbbször ügyvédi irodákban, illetve a bírák melletti segédkezés formájában sajátították el. Ezzel pedig egyre gyakoribbá vált, hogy a „királyi bíróságok”, melyek eddig nem indokolták ítéleteiket, egyre többször kifejtették a döntések jogi indokait, illetve nyilatkoztak az egyéb körülményekről, melyek a precedensben nem feltétlenül jelentek meg. Ezt persze nem a felek „kedvéért” tették, hanem egyszerűen abból az okból, hogy a - tárgyalásokon jelen lévő - leendő jogászok másként nem tanulhatták volna meg a *common law* gondolkodási rendszerét.

Végző soron a folyamat megállítását célzó rendeletek, a kilátásba helyezett pénzbüntetések ellenére is, kudarcot vallottak, mivel egyik érintett sem volt érdekelt azok maradéktalan betartásában; ehhez járult a központi hatalom teljes közönye, ami elsősorban a háborús és „zavaros” időszaknak volt köszönhető, és annak, hogy a *Bench* tagságot az 1600-as évektől *reader-*

¹⁴⁵ Mellesleg a *serjeant-at-law* réteg jelentősége lecsökkent, mivel a *Common Pleas* bíróságára kerülő ügyek száma megcsappant.

¹⁴⁶ Lásd: P. F. Smith and S. H. Bailey: *On the Modern English Legal System*. Sweet and Maxwell. London. 1991. 109.p.

¹⁴⁷ Részletesebben lásd: Králik Lajos i. m.

i funkció nélkül is be lehetett tölteni. A jogáskollégiumok – melyeknek addigra bentlakásos jellege is megszűnt – már nem láttak el oktatási feladatot. A *Bar*-ba való meghívás feltétele csupán valamennyi, kollégiumban eltöltött idő igazolása és ott tizenkét szemeszteren keresztül bizonyos számú vacsorán való részvétel volt. A képzés alacsony színvonala hosszú időn keresztül jellemző volt és rányomta bélyegét szinte az egész XVII. és XVIII. századra. Ugyan voltak kísérletek, melyek megreformálták volna az oktatást, így például előadás jellegű, jogelvek ismertetésére épülő képzési módszerek bevezetésével is próbálkoztak, ez azonban távol állt a *common law* hagyományaitól, és egy egyébként is a tradíciókhoz rendkívül ragaszkodó társadalomban az ilyen próbálkozások eleve kudarcra voltak ítélve.

Ezzel kialakult a változtathatlanság látszata, valamint párhuzamosan annak ténye is. Márpedig – mint ahogy arról már szó volt – az oktatási intézmények nehezen változnak, szemléletük szinte standardnak mondható, tehát a jogászság attitűdjének elsődleges meghatározói, már egyszerűen létüknél fogva, illetve a társadalmi, politikai okok miatt is, felülről történő megváltoztatásuk lehetetlen volt, vagyis ezek az intézmények hagyományörzők maradtak. Ezzel párhuzamosan nem szabad megfeledkezni arról, hogy az angol jogászság – ugyan elsősorban az eljárási szemlélet preferációjával – az állammal szemben definiálta magát; természetesen a „királyt”, illetve a királyság igazságát képviselte/képviseli, ám minden tekintetben saját korporációjához, ezáltal önmeghatározásához maradt hű. S ebbe nem, vagy csupán kevésbé tudott az állam beavatkozni, s ennek a beavatkozásnak a kudarcá lényegében a polgárháborúban csúcsosodott ki; következésképpen ez az attitűd a mai napig szinte változatlan maradt, vagyis az angol jogásztársadalom saját tradícióihoz való hűsége „mindenek felettinek” mondható. Többek között ezért is gondolják az angol jogászok, hogy – mint a gyakorlat letéteményesei és örökösei – az államhatalommal szemben nem „üres formulákra” van szükség, hanem sokkal inkább a „*fair play*” érvényesítésére, egy olyan eljárásra, amely minden tekintetben megfelel a fegyverek egyenlőségének.¹⁴⁸ Ha az állam is csupán egyenlő esélyekkel száll szembe az állampolgárral (alattvalóval), akkor sokkal inkább érvényesülhet az igazság, mint ha különböző anyagi szabályok „tengerével”, és azok hangzatos explikálásával ellensúlyoznák azt az egyenlőtlen szembenállást, amit az államszervezet gépezete, és az egyén esélytelensége közötti diszkrepancia mutathat; vagyis „ha az eljárás szabályos az igazság biz-

¹⁴⁸ Többek között ezért általános az angol közigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatánál az a szemlélet, miszerint szinte kizárólag akkor vizsgálják felül a döntést, ha a hatóság vagy a felek a becsületesen lefolytatott eljárással szemben kifogásolható magatartást tanúsítottak. Részletesebben lásd: René David i.m. 291. p.

tos”.¹⁴⁹ Az ok pedig innentől kezdve nyilvánvaló: ez az álláspont „egy olyan országban alakult ki, ahol nem létezett joganyag, amelyre hivatkozni lehetett volna és ahol a bírának a tapasztalat alapján maguknak kellett megalkotniuk a *common lawt*”.¹⁵⁰

¹⁴⁹ „Justice before the Truth.” Kilmuir. Viscount Lordkandellár tanulmánya. 76. Law Quarterly Review. 41. 1960.

¹⁵⁰ Uo. 292. p.

2.2. ... és a folytatás?: a tengerentúli jogtudomány és praxis

„Azok az emberek, akik a jövőben nemzeteink szabadságának és az emberek jogainak védelmezőivé válnak, a tudomány és az erkölcsök képviselői lesznek

(Thomas Jefferson)¹⁵¹

Az amerikai gyarmatokon a jogászsággal kapcsolatban az európaival éppen ellentétes vélemények „kaptak szárnyra”, s noha a fent említettekben is látszik, hogy az európai jogszemléletet is számos kritika érte, a gyarmati jogásztársadalmat rendkívüli bizalmatlanság légköre vette körül. Ezt a bizalmatlanságot a jogászok száma is tükrözi, hiszen mondjuk Dél-Karolinában 1699-ig egy bizonyos *Nicholas Trott* megérkezéséig egyetlen jogász sem tevékenykedett.¹⁵² Nyilván az okok egy része „európai eredetűnek” volt mondható, más része pedig az Új Kontinens sajátos viszonyaiból ered, ám mindkét esetben az attitűd indukáló erői csupán valószínűsíthetőek. Ad1. Mivel a gyarmati Amerika lakossága bevándorlókból állt, s a bevándorlók egy jelentős része valamilyen üldöztetésben részesült a „régiben”, s éppen a hatalommal szembeni ellenérzések, illetve koronát, vagy bármilyen világi hatalmat képviselő jogászság közti konfliktusként definiálhatóak a puritán lakosság ellenséges érzelmei. Ad2. A bevándorló lakosság, akik a „lehetőségek hazáját és terepét” látták a tengeren túl, nehezen viselték, hogy ismét (jogi és számukra sokszor nehezen érthető formulákkal ellátott) béklyókba kötik tevékenységüket, ráadásul egy olyan jogéba, amelyet egy feudális társadalom alkotott egy hűbéri viszonyok fenntartására. Ehhez kapcsolhatóan kimondható, hogy a mindennapi, sokszor ténylegesen a túlélésért folytatott küzdelmek közepette egyszerűen nem juthatott mód, idő, és „vágy” az absztrakt, filozofikus jogelvekkel tarkított diskurzusra. Ad3. A XVIII. században már gyarapodott a jogászság létszáma, s a társadalmi ranglétrán egyfajta középréteget képeztek, ami mind alulról, mind felülről érkező támadás esetén nehezen védhető pozí-

¹⁵¹ Thomas Jefferson: A Bill for Amending the Constitution of the College of William and Mary and Substituting More Certain Revenues for Its Support. In: Julian P. Boyd ed.: Papers of Thomas Jefferson. Princeton. 1950.

¹⁵² Lawrence M. Friedman: A History of American Law. Second Edition. Touchstone Books. New York. New York. 1985. 94. p. Massachusetts-ben 1740-ben még csupán 15 jogász tevékenykedett (minden 10.000 lakosra jutott 1) és 1775-re még mindig csak 71 jogász volt a kolónián. 100. p.

ciót eredményezett: az alsóbb rétegek részéről a felsőbb osztályokkal szembeni ellenérzéseik célpontjává vált, a felsőbb osztályok számára pedig a gyarmattartók iránti lojalitása vált problematikussá.¹⁵³ Ad4. A bevándorlók jó részben puritánok (későbbi megnevezésük szerint presbiteriánusok és episzkopálisok) voltak, vagyis a Szent Könyvet – éppen vallási nézeteik miatt – sokkal nagyobb becsben tartották, mint az európai „elvilágiasodott” társadalom által alkalmazott világi törvényeket, vagyis a Biblia autoritása még sokáig felülírhatatlan maradt. A teokratikus kolóniák – éppúgy, mint ahogy a kálvinista ideák gyakorlatán ez megmutatkozott - egy olyan társadalmi rendben hittek, amit egyfajta isteni eredetű kormányzás vezérelt, s ennek megvalósulásához a jogászságra - saját privilégiumaival, elveivel, és sajátos ezoterikus nyelvezetével – akadályként tekintettek.¹⁵⁴ Ad5. A gyarmati jogi képzés összességében rendkívül problematikusnak volt mondható, hiszen az önképzés eredményessége magáért beszél, a praktikus (ügyvéd melletti) jogi ismeretek elsajátítása pedig hatékonyságát tekintve közel sem volt kielégítő, végül Angliában az *Inns of Court*-ben csupán a vagyonosabbak tanulhattak, akikkel szemben a lojalitási kérdések már a fentiek miatt magától értetődően felvetődtek.¹⁵⁵ Vagyis röviden: a gyarmati jogászok szaktudása megkérdőjelezhető volt.

¹⁵³ Vö.: Nagy Tamás: Jog és Irodalom – valami jog van ami irodalom -. PhD. Értekezés. Szeged. 2007. 62. p.

¹⁵⁴ A kolóniális periódust a jogászok az amerikai jog sötét korszakának nevezik; amikor a puritánoknak nem volt szükségük igazi jogi eszközökre. Így például – egyes teóriák szerint - *Massachussetts Bay* joga egyáltalán nem volt *common law*-nak nevezhető és a jogalkalmazás sokkal inkább a Biblián alapult. Részletesebben lásd Lawrence M. Friedman i.m. 33-35. p., 95. p.

¹⁵⁵ Az önképzés elsősorban könyvek beszerzésével volt kivitelezhető, ám ez a mód elég költséges volt mondható; könyvtár, mely a széles társadalmi rétegek számára nyitva áll, az amerikai gyarmatokon ismeretlen fogalomnak számított, csak a főiskolák könyvgyűjteményei tartalmaztak néhány jogi tárgyú könyvet. Ennél talán még nagyobb probléma volt, hogy a XVIII. századi jogi tárgyú könyvek rendkívül nehezen érthetőek voltak (hiszen ezek nem tankönyvnek készültek), egy tanuló csak végzett jogászok segítségével, magyarázatával érthette meg az azokban foglaltakat, s egy ilyen szakember segítségére nem mindig volt lehetőség. A XVIII. században a legtöbb amerikai jogász ügyvéd melletti gyakorlattal szerezte meg szaktudását, ám emellett, hogy ez is igen magas költséggel járt, a legnagyobb problémát plasztikusan szemlélteti az alábbi idézet, mely a kor egyik leghíresebb ügyvédjénél (*James Wilsonnál*) való ismeretszerzésről tanúskodik: „*Mr. Wilson* csak kevés időt fordított tanítványaira, igen ritkán lépett irodájába azzal a szándékkal, hogy megbeszéli velük valamelyik jogi tárgyú könyv tartalmát. A tanító és tanítvány közötti kommunikáció ritka és felületes volt. Mint konzulens tulajdonképpen teljesen használhatatlan volt. Soha nem bonyolódott szakmai vitába tanítványaival, a leghosszabb kérdésre a legrövidebb vagy kitérő választ adott.” S ez egy-két kivételtől eltekintve (például *Thomas Jefferson* *George White* tanítványa volt) általánosnak volt mondható. Az *Inns of Court* esetén pedig kimondható, hogy fokozatosan csökkent a képzés „színvonala” és komolysága, s a jogáskollégiumi oktatás egyfajta „estélyeket adó klubba degradálódott”, és „a kamarai tagsághoz nem volt másra szükség, csak részt venni meghatározott számú vacsorán és ünnepségen”. Vö.: Davison M. Douglas: *The Jeffersonian Vision of Legal Education*. 51.

Nos, az említett okoknál fogva meglévő ellenérzésekről természetesen a jogászok is tudomással bírtak, s persze ennek enyhítésére, egyúttal saját felemelkedésük előmozdítása érdekében sokat tettek. De nemcsak a jogászság tevékenysége, hanem a társadalmi körülmények is szerepet játszottak, hogy ez a szemlélet változzon, s mint ez látható is volt, a XVIII. század végére, illetve a XIX. században tényleges attitűdváltozások történtek, ám ennek a szemléletváltásnak az okai egyúttal európai kollégáikhoz képest megváltoztatták a jogtudomány és a praxis közti viszonyt. A jogászok számára lassan elérkezett a „szükséges rossz” státusz, később már egyetlen kolónia sem tudott nélkülük működni, majd pedig már néhány (elsősorban angol) jogi tárgyú könyv is közkézen forgott; illetve sok kiváló jogász vezetésével (például *Daniel Dulany Marylandban, Benjamin Chew Philadelphiában*) az ügyvédi kamarák is kezdtek felemelkedni, s egyre több kolóniában született olyan szabályozás, ami a *Bar*-ba történő felvételt, illetve annak működését határozta meg.¹⁵⁶ De miért is változott meg a jogászokkal kapcsolatos szemlélet?

1. Először is a *common law* kézenfekvő összekötő kapcsot jelentett a gyarmati angolajkú lakosság között, főképpen, mert a jog eszközeivel könnyedén definiálhatták önmagukat a francia telepésekkel szemben, illetve a francia gyarmatok (*Luisiana* és Kanada) felől érkező „veszély” ellenében. 2. Továbbá a jog - még ha csak részben is, de - alkalmas eszköznek bizonyult a királyi hatalom korlátozására, illetve az anyaországi befolyás csökkentésére.¹⁵⁷ 3. Az amerikai kontinens meghódítása is egyik okként merülhet fel; a „*frontier*” eszme, a városok, a civilizáció és a barbárság határvidéke át- és áthatotta az amerikai társadalom szellemiségét, ami egy folyamatos szembenézés a nehézségekkel, egy állandó heroikus küzdelem a túlélésért, egyúttal az amerikai fejlődés záloga. Ám a nehézségekkel való szembenézés, a „vad” vidékek meghódítása nem jelentett mást, mint egy „civilizált rend” megteremtését, amiben kézenfekvőnek bizonyult a jogászság közreműködése; attól függetlenül, hogy ez a rend milyen típusú szabályozásban ölthet testet: kodifikált vagy esetjogi jellegű.¹⁵⁸ S a természeti

Journal of Legal Education. 185. 2001. 185-190. p.; továbbá Nagy Zsolt: Az amerikai jogi oktatás történeti vázlat.

¹⁵⁶ Így történt *New Jersey*-ben, *Virginiában*, *Rhode Island-on*, *Massachussets*-ben; a *seargent-at-law* meghatározása egyfajta magasabb státuszt biztosított, mint az általános jogtanácsosé (*counselor*). Vö.: Lawrence M. Friedman i.m. 99. p.

¹⁵⁷ Vö.: René David i.m. 325. p.

¹⁵⁸ A kontinentális jog és a *common law* rendszer versengéséből a XVIII-XIX. században utóbbi került ki győztesen, ám az egységes, áttekinthetőbb eljárásjogi kódexek megalkotásával – a különböző szemléletű bevándorlott lakosság közti egyfajta „kompromisszumként” - elmozdulás történt a kodifikált jog irányába. Vö.:

állapotban lévő vidékeken kialakítandó új rendszerben a természetes ész (*common sense*), vagyis a természetjog szinte magától adódott, tehát ez a fajta jogász gondolkodásmód – ebből következően a jogászság is – nélkülözhetetlenné vált.¹⁵⁹ 4. A jog igen hatékony eszköznek bizonyult a különféle egyházak befolyásának csökkentésére, továbbá az egyház és az állam szétválasztása és annak jogi garanciája biztosította azt a vallásszabadságot, amit éppen az Őshaza lakói nem feltétlenül bírtak, sőt épp vallás nézeteik miatt kellett az Újvilágba költözniük.¹⁶⁰ Mindenesetre a Függetlenségi Nyilatkozat 56 aláírói közül már 25 jogi végzettséggel rendelkezett,¹⁶¹ s a jogászság presztízse egyre inkább emelkedett, tehát az amerikai jogásztársadalom közreműködése a társadalom érdekében immáron többé-kevésbé vitathatatlanak bizonyult. Ám ahhoz, hogy ez a közreműködés megvalósuljon, olyan jogászokra volt szükség, akik erre képesek voltak, olyan jogi tudással rendelkeztek, amely alkalmas volt erre.

Ez az említett alkalmasság persze - már épp az előbbiekben leírtak szerint is - igen megkérdőjelezhető volt; s ez nemcsak utólag ismerhető fel, hanem a kortárs „szakavatottak” is viszonylag tisztában voltak ezzel a ténnyel; pont emiatt merült fel a függetlenség elnyerése után egy olyan jogászképzés kialakításának víziója, ami minden tekintetben megfelel a volt gyarmatok társadalmá által támasztott kihívásoknak. Ahhoz természetesen, hogy az elvárt jogászképzés megvalósuljon annak megfelelő oktatási intézményekre volt szükség; egyúttal a korábbi tapasztalatok pontosan megmutatták a már meglévő stratégiák hátrányait, ha éppen nem azok teljes kudarcát. Ugyanakkor a korai amerikai elit számára az is látható vált, hogy az „ódon” európai egyetemek számukra nem kínálhatnak megfelelő mintát, mégpedig egyfelől amiatt, mert az angol példát már korábban megismerhették, másfelől amiatt, mert az amerikai társadalom meglehetősen ódzkodott az európai kultúrát átvenni; más szavakkal egy új társadalom új rendjét kívánták kiépíteni.

Badó Attila: Bevezetés az USA jogrendszerébe. *Acta Juridica et Politica*. Tomus LII. Fasciculus 1. Szeged. 1997. 3-9. p.

¹⁵⁹ Részletesebben ld.: Nagy Tamás i.m. 68-69. p.

¹⁶⁰ Erre kiváló példát szolgáltat *Thomas Jefferson*, aki *Virginia* kormányzójaként olyan törvényjavaslatot terjesztett elő, ami a *College of William and Mary* intézményében az egyház befolyását csökkentette volna; noha a javaslat az egyház ellenállásán megbukott, *Jefferson* később, mint az intézmény felügyelő bizottságának tagja átszervezte a főiskolát és végső soron „a hitoktatást jogászképzéssé alakította”. Ld.: Davison M: Douglas i.m. 195-197. p.; és Nagy Zsolt i.m.

¹⁶¹ Nagy Tamás i.m. 65. p. A jogászok pedig – egyre kifinomultabb gyakorlattal rendelkezve – immáron professzionálisakká váltak. s ezt számuk növekedése is megmutatta: 1700-as évek közepén tevékenykedő néhány jogászhoz képest a XIX. század közepére 21.979 regisztrált jogászáról beszélhettünk, 1880-ra pedig már 60.000, 1900-ra 114.000 jogi végzettségű szakember szolgálta a társadalmat. Lawrence M. Friedman i.m. 633. p.

Az Amerikában létrejött intézmények - legyen szó akár politikai, állami, vagy gazdasági, oktatási szervezetekről - az európai struktúra ellenpontjaként jöttek létre: a politikai és alkotmányos berendezkedés kialakításakor az angol royalizmus-ellenes, („anglofób”) szempontok kerültek előtérbe, és elsődleges mozgatórugóként működtek; ezzel párhuzamosan az amerikai kultúra szembehelyezkedett az egyes rétegeket privilegizáló, feudális maradványként meglévő európai társadalmi intézményekkel; s persze az oktatásban mindez esszenciálisan érvényesült.¹⁶² Az Angliával és Európával történő „dacos” szembehelyezkedés mellett, illetve talán éppen annak okán elmaradt a kétféle társadalmi réteg ti. a polgári elit és a feudális arisztokrácia közötti – mellelleg tényleges formájában megvalósult – „házasság”; aminek eredményeképpen Európában (beleértve Angliát is) a polgárság átvette a feudális attitűdöket. Mintegy leutánozta azokat, s így ugyanazoknak a tudásformáknak az átadását látta „megfelelőnek”; vagyis az „Öreg Kontinensen” a kultúra formálódásában és átadásában nem sok minden változott, illetve a változások is fokozatosan történtek. Ugyanakkor Amerikában ilyen „frigy” nem történt, s ezért könnyedén – a társadalmi megkülönböztetést szolgáló különféle tudásfajták, például művészeti ismeretek helyett – kizárólag a prosperációt (elsősorban gazdasági prosperációt) szolgáló szakmai ismeretek kerültek előtérbe.¹⁶³ Vagyis bármilyen jogász pályára tekintünk, egyvalami egyértelművé válik: a képzésük és a szakmai tevékenység tudásformái egynek tekinthetők, mely jelenség egyértelműen következik már az említett „frontier” eszméből, hiszen az „új rend” megteremtéséhez nem feltétlenül szükséges az európaihoz hasonló, sokféle véleményt nyújtó, sokféle fogalmi rendszerrel vagy akár a természetjogi-morális diskurzustól átitatott jogászság, sokkal inkább szükség van az – egyébként egyszerű – gondolkodásmódot követő eszmének megfelelő, egyértelmű döntéseket hozni tudó szakértelmiség. Összegezve: a lassan kialakult jogászság meg akart felelni azoknak a társadalmi elvárásoknak, mely társadalomnak – az európaival ellentétben – ők is részesei voltak, így képzésük és szakmai tevékenységük idomult is azokhoz az elvárásokhoz.

¹⁶² „Az amerikai oktatás egészen más „társadalmi talajon” jött létre, más kulturális környezetben fejlődött, s így a formai, intézményi hasonlóságok ellenére más tudásformák és ismeretviszonyok átadására determinálódott. Az Egyesült Államokat a gyarmati uralom alól való függetlenedés után a gazdaság feltartozhatatlan expanziója, és a nyitott társadalmi viszonyok jellemezték, és ezeknek a folyamatoknak nem kellett szembekerülniük a történelmileg meghatározott társadalmi akadályokkal, mint például a jogi szinten deklarálva „megkülönböztetett” feudális társadalmi rétegek, így a liberális értékrendet, a gazdasági célracionalitást szem előtt tartó attitűdök erőteljesebben megjelentek. Az amerikai társadalom multikulturális jellege, a társadalmi csoportok diverzitása - az ország lakossága kizárólag bevándorlókból tevődött össze - szintén a társadalmi nyitottság irányába hatott”. Nagy Zsolt: A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései. PhD disszertáció. Szeged. 2005. 41. p.

¹⁶³ Vö.: Ferge Zsuzsa i.m.

A jogi oktatás szempontjából a sémától némileg eltérő utakat találunk a polgárháború előtt, s csak később olvadtak egybe a különböző modellek. A XVIII. század végi, a *Blackstone*-i angol hagyományokat követő, *Reeve*-féle, *Litchfield*-i jogászképzés kezdeti próbálkozásai után két oktatási stratégia emelkedett fel. Az Egyesült Államok „déli”, *Jefferson*-i oktatásfilozófiája, amit később *George Wythe* folytatott, kifejezetten a demokratikus államberendezkedést biztosító, az új amerikai szövetségi államhoz hű, annak vezetésére hivatott szakemberek képzését biztosította olyan kulturális közeget alkotva, mely a filozófia, a politika és a retorika tudományain alapult; *Jefferson* szavaival: „amíg létezik szabad sajtó, és az emberek tudnak olvasni, az állam biztonságban van”.¹⁶⁴ A *Virginia*-i egyetemről kiinduló és a déli államokban elterjedt oktatási szisztéma által teremtett intellektuális közeg inkább volt alkalmas politikai, illetve törvényhozói célok megvalósítására, inkább államférfiakat képeztek, mint a piaci viszonyokat kiszolgálni képes jogászokat: a tárgyak és tanszékek, mint az „erkölcsfilozófia és természetjog”, a „politikai gazdaságtan és kormányzás”, „etika és erkölcstudomány”, vagy „jog és politika” közelebb álltak az általános felsőfokú tudás ismertetéséhez, mint a szaktudás oktatásához.¹⁶⁵ Az „északi” stratégia sokkal közelebb állt a jog és gazdaság mindennapi gyakorlatához; a Harvard Egyetemen folyó oktatást a gazdasági pragmatizmus formálta, és sokkal távolabb állt az egyetemi általános tudás ismertetésétől, ehelyett a praktikus szaktudás preferációja érvényesült, a hallgatókat a jogi praktikákra előadások formájában készítették fel, nemcsak a *common law*, hanem a bírói döntések ismertetése *Blackstone*-i tradíciókat követve történt.¹⁶⁶

Vagyis mindkét út eleve a gyakorlatot, sőt a hétköznapiakat szolgálta, történjenek azok az események – az amerikai intellektuális elit és az „alapító atyák” körében – a törvényhozásban, vagy történjenek – a bíróságok előtt az ügyvédek közreműködésével, a kereskedelmi, ipari, gazdasági forgalom területén – a jog alkalmazásában. S ezek a jogi karok részt vesznek a *common law* elterjedésében, beleértve a konstitucionális jogokat is (még akkor is, ha azt nem a *convention of constitution* alapján, hanem pozitív formában fogták fel).¹⁶⁷ Ráadásul annál könnyebb volt elfogadtatásuk, mivel a meglévő hagyományokon, szokásokon, és érzelmeken alapuló jogi kultúrát, laikus attitűdöt intézményesítették, tehát nem egy idegen (mint például

¹⁶⁴ Adrienne Koch: *The Philosophy of Thomas Jefferson*. Columbia University Press. New York. 1943. 167. p. „A szólásszabadság és a szabad sajtó hivatott támogatni az intellektuális környezetet és a közoktatást.” 166. p.

¹⁶⁵ Ld.: Thomas L. Shaffer and Robert S. Redmount: *Lawyers, Law Students and People*. Shephard's Inc. Of Colorado Springs. 1977. 17. p.

¹⁶⁶ Uo. 16. p.

¹⁶⁷ Vö.: René David i.m. 327. p.

Európában a feudális szokásjog ellenében az univerzális római jogot) érvényesítették, hanem a relatíve megszokott jogi rendet – általános, vagy partikuláris jogi ismeretekként - adták tovább. Így megkérdőjelezhetetlenné vált az ismeretátadást végzők gyakorlati relevanciája, egyúttal megkérdőjelezhetetlenné vált a gyakorlati szakemberek („praktikusok”) részvétele az oktatásban.

Az amerikai jogi oktatásban - mely részben tekinthető az angliai folytatásának is, hiszen az oktatási módszerek elsősorban az angol jelleget tükrözik, bár európai vonásokat is tartalmaznak - egy szervezeti kontinuitás mindenképpen felfedezhető: a praxis dominanciája; vagyis a képzés kizárólag a gyakorlat felől definiálható. (Európában az *universitas* a korabeli értelmiség közössége volt, és funkcionálisan a magasabb társadalmi státuszban lévők elkülönülését szolgálta, s ebbe a jogi értelmiség is beletartozott.) Amerikában a társadalmi szituációnál fogva egyértelműen következett a szaktudás primátusa és az annak való feltétlen megfelelés, amit végső soron nem biztosíthatott más, mint a gyakorlat irányítása, és ez leginkább úgy volt megvalósítható, ha az oktatás és a praxis ugyanazok kezében volt, illetve van.¹⁶⁸ S ezt mi sem mutatja meg jobban, minthogy a jogi karok működéséhez - meghatározott feltételek megléte esetén – az Amerikai Ügyvédi Kamara Jogi Oktatási Tanácsának (*Council of the Section of Legal Education and Admissions to the Bar of American Bar Association*) akkreditálása volt szükséges és az a mai napig is. Sőt ez a befolyás – talán számunkra szokatlan módon – még a tananyag tartalmára is kiterjedt. A XIX. század végén már a jogi karokon keresztül könnyű út vezetett a kamarai tagságba, hiszen a tanult jogászok egyre sikereesebbek lettek a kamarai felvételeken. Ebből, illetve a karok konjunktúrájából következően a tanult jogászok száma megnőtt, ami versenyhelyzetet teremtett az ügyvédi professzió belül, mely szituáció már-már a meglévő tagság megélhetését kezdte veszélyeztetni. Az ABA több államban az egyetemeken *numerus clausus* vezettetett be, illetve megemelte a kamarai felvételi követelményeket, ám azok a karok, amelyeknek hallgatói sikeresen vették a „megnehezített akadályokat”, a kamarától nagyobb elismerésben részesültek; más szavakkal megkezdődött a jogi karok presztízsének rétegződése.¹⁶⁹ A néhány kivétellezeten kívül a jogi egyetemek többsége számára ez hát-

¹⁶⁸ Kialakulásában egyetlen lényeges különbséget találhatunk a kontinentális oktatási intézményekhez képest: a jogáskollégiumok a kezdetektől autonóm szervezetek voltak, és a képzés a kezdő hallgatótól a felsőbbíráóság tagjáig az autonóm testület kezében maradt; ezért mondja *Maitland*, hogy az angol szokásjog fennmaradása a nemzeti jogi iskoláknak köszönhető. Vö.: Nagy Zsolt: A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései i.m. 33. p.

¹⁶⁹ Ezt folyamatot plasztikusan szemlélteti H. Szilágyi István: „Az egyetemi oktatás széleskörű elismerése 1870-ben kezdődött, amikor még a néhány éves jogi oktatást kamarai felvételi vizsga követett. A második lépés az volt, hogy a jogi kari oktatást elismerték az ügyvédi gyakorlat alternatívájaként. A harmadik állomás az volt,

rányos volt és az őket tömörítő Amerikai jogi Karok Szövetsége (*Association of American Law Schools*) a tananyag egységesítésének igényével válaszolt, amit az is erősített, hogy a tagállamok különböző jogából eredő differenciát kiküszöböljék, vagyis a hallgatók minél szélesebb relevanciával rendelkező tudást kapjanak. Végül a tantárgyi struktúrát a Kamara és az Amerikai jogi Karok Szövetsége együttesen standardizálták, vagyis a jogi karok által oktatott tananyagot nemcsak maguk az oktatási intézmények, hanem a gyakorlat képviselője is meghatározta. Ugyanakkor a fentebb említett „presztízsszintet” – s ez immáron kapcsolódik az amerikai társadalom általános attitűdjéhez, nevezetesen a liberális gazdasági szemlélethez – mára az oktatási tevékenység kvalifikációjától függetlenül a végzett jogászokat alkalmazó nagyobb ügyvédi irodák, és a pénzügyi szféra intézményei, piaci alapokon határozzák meg.¹⁷⁰

De ez önmagában még mindig nem szolgáltatna teljes magyarázatot a teória és praxis kapcsolatának szorosabb voltára; a magyarázathoz hozzá tartozik az amerikai jogi kultúra is, ami persze annak történetében gyökerezik. Az amerikai természetjog, ami áthatotta az alapító atyák „közjogi” elképzeléseit, érvényesült és többé-kevésbé áthatotta az egész amerikai professzionális, sőt a laikus jogi kultúrát is: a jogot a józan ész alapján találják meg. Amely felfogás persze az Óhazából, pontosabban Angliából eredt, s ezt fejezte ki Kommentárjaiban *William Blackstone* is: a bírák, anélkül, hogy új jogot teremtenének – mint élő orákulumok – fenntartják és kijelentik az ország ismert, meglévő régi jogát és szokásait.¹⁷¹ Ám a „*common sense*” sokféle magyarázatot szolgáltathat ugyanarra az esetre, viszont az idők folytán kialakult, majd - *Brandeis* bíró döntése óta - megtagadtatott „*federal general common law*”, mint

amikor kötelezővé vált a jogi karokon való tanulás, ügyvéd melletti gyakorlat nélkül. A negyedik állomás pedig az amerikai Ügyvédi Kamara által elismert és támogatott jogi karokon való oktatás kötelezővé tétele volt.” H. Szilágyi István: *A jogi antropológia főbb irányai*. Budapest. 2000.

¹⁷⁰ Erre részletesebben lásd: Howard Abadinsky: *Law and Justice. An Introduction to the American Legal System*. Nelson-Hall. Chicago. 1990. 90-95. p.

¹⁷¹ „Ők (a bírák) a jog letéteményesei, az élő orákulumok, akiknek el kell döntenie minden kétséges ügyet, és eskü kötelezi őket, hogy a döntés az ország jogai alapján történjen. (...) A bírák nem kelthetik azt a látszatot, hogy új jogot alkotnak, tehát csupán annyit tehetnek, hogy megvédelmezik a félreértelmezéstől a régi jogot. Tehát, ha egy korábbi döntés abszurdnak, vagy jogtalanoknak tűnik, az nem azt jelenti, hogy az ítélet rossz jogon alapult, hanem azt, hogy hiba történt a jog megtalálásában, s így a döntés alapjául szolgáló szabály nem volt jog, nem volt a birodalom szokásának része.” (S elég csak arra gondolni, hogy – a *common law* elveit és gondolkodásmódját figyelembe véve - amennyiben kimondanák a jog keletkeztetésének bírói voltát, a jogalkotás és jogalkalmazás „káoszát” keletkeztetnék.) *William Blackstone: Commentaries on the Laws of England*. Introduction. Section Third: Of the Laws of England. 69. p. 3§, 70. p. 3§. www.yale.edu/lawweb/avalon/blackstone/blacksto.htm.

közös jog, ami végül mégis közös maradt, hiszen a tagállamok továbbra is viszonylag egységes ítélkezést folytattak és folytatnak, behatárolja ezeket az értelmezési lehetőségeket.¹⁷² Viszont a jogi esetek természetjogi felfogásának, illetve az ezen alapon megvalósított oktatásnak érvényesnek kellett lenni szerte az államokban, hiszen az alkotmány rendelkezése szerint a törvényhozási „hatalom az államokat illeti meg, vagyis az (Egyesült Államok) népét”.¹⁷³ Az ebből származó, ennek megfelelő és kiszolgáló jogi tudománynak – ami ugyan nem az európai-római tradíciókon alapult – képesnek kellett lennie a „rend” megteremtésére, tehát a létrejött oktatási intézményeknek egy olyan jogi rendszert kellett produkálniuk és oktatniuk, ami közös, megfelel a józan észből fakadó általános természetjogi eszmének és az államok különféle szabályozásainak, ugyanakkor „közönséges” is, vagyis a társadalmi elvárásokhoz méltó, hasonlatos a mindennapokhoz, s egyúttal a korai puritán gondolkodásból és jogszolgáltatásból is eredeztethető.

¹⁷² 1938-ban *Pennsylvania* államban a *New York*-i székhelyű *Erie Railroad Company* vasútvonala mellett gyalogoló *Harry Tompkins* egy elhaladó vonat miatt balesetet szenvedett, s később kártérítési igényt nyújtott be a *Pennsylvania*-i szövetségi bírósághoz. Az 1789-es *Judiciary Act* szerint a szövetségi bíróságoknak azon állam joga szerint kell eljárni, ahol a bíróság székhelye van, vagyis jelen esetben a „*the laws of Pennsylvania*” alapján kell döntenük. Csakhogy a keresetet benyújtó fél érvelése szerint a törvényt kifejezetten az írott törvényre (*statute*) kell érteni, azonban, ha ilyen esetre nincs írott szabály, az Egyesült Államok általános *common law*-ját (*general law*) kell alkalmazni. Mind a helyi, mind a fellebbviteli bíróság elfogadta az érvelést, ám az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága hatályon kívül helyezte az ítéletet, mondván a szövetségi szervek szempontjából közömbös, hogy az adott államban a jogot írott törvényben vagy bírósági határozatban fogalmazták meg, s - *Louis Brandeis* társbíró véleménye szerint - mellel nincs általános szövetségi *common law*. Ez utóbbi (mellékes) kijelentés miatt a korabeli amerikai jogászság már –már az Egyesült Államok szétesését jósolta meg, ám – mint az köztudott – ez nem történt meg: ugyanis az amerikai jogászok a mai napig figyelemmel kísérik a tagállamok jogát és megpróbálnak úgy érvelni, illetve olyan döntéseket hozni, melyek a különféle államok szabályrendszeréhez azonosulnak vagy legalábbis azokhoz hasonlatosak. Részletesebben lásd: René David i.m. 337-340. p.

¹⁷³ Az Egyesült Államok X. Alkotmánykiegészítése kimondja, hogy „A hatalom az államokat és a népet illeti. Az alkotmány nem ruházhat át hatalmat az Egyesült Államokra, és nem vonhatja el azt az államoktól, a hatalom kizárólag az államokat, illetőleg a népet illeti.” Az alkotmány persze taxatív felsorolja azokat a hatásköröket, melyek a szövetségi törvényhozást illetik, ám minden más hatáskör valóban a tagállamoké, s ez az alkotmányozási filozófia leginkább abból ered, hogy a függetlenség előtt az ún. Egyesült Telepek (*United Colonie*) politikailag, kulturálisan, gazdaságilag, etc. egymástól meglehetősen távol álló társadalmaknak voltak, következképpen tartózkodtak a túl szoros (többek között bürokratikus) kapcsolat kialakításától. Részletesebben ld.: Badó Attila i.m. 6-7. p.

3. A jogászság, mint professzió hagyománya

Arra kérdésre, hogy mi az oka a praxis és az akadémiai szféra távolságának, illetve közelségének egy meglehetősen egyszerű válasz adható: az összetett társadalmi, jogi, kulturális, gazdasági, etc. összefüggések. Az európai helyzet számunkra teljesen egyértelmű, elsősorban a politikai folyamatok és eredmények vetületeinek tekinthető. Az amerikai oktatás és praxis viszonya még mindig viszonylag köztes helyet foglal el összehasonlítva például az ausztrál helyzettel;¹⁷⁴ az viszont persze más kérdés, hogy az amerikai és az európai jogászság közötti összehasonlítás is a fent elemzett különbségeket mutatja.

A kialakult tudásátadási struktúrát és a képzett jogásztársadalmat Európa kulturális örökségként áthatala egyfelől a görög-római filozófia, másfelől a szofisztikált, cizellált római jog, mely a közös kontinentális fogalmi kereteket biztosította, s ezek a tényezők tartósan beépültek mind a képzési szisztémába, mind a jogászság egészének kultúrájába. A kontinens keleti felében már viszonylag korán hasonló folyamatok mentek végbe, mint később nyugaton: a jog ismerete, az érvtalálás és a helyes döntés művészete – a hatalmi viszonyoktól függően - fokról fokra egy olyan *szaktudássá* alakult, melynél *egységes döntési struktúrát vártak el*, illetve oktattak; a *hivatalnokjogászok* váltak a jog alapjává. Ezzel együtt az egyetemek jogászai egyre inkább a praxis részeivé váltak, illetve fordítva, a praktikumban tevékenykedők léptek a katedrára; továbbá a nagy – s később nyugaton is használt - jogi munkákat a többféle jogász pályán is pozícióban lévő (bíró, magas állami hivatali betöltő és jogi oktató) szakemberek alkották.

¹⁷⁴Ausztráliában az 1960-70-es évek munkáspárti kormányához köthető változások során hihetetlenül megnőtt a jogásztársadalom nagysága és társadalmi súlya, amivel összefüggésben, ebben az évtizedben megduplázódott a jogi fakultások száma, noha a meglévő intézmények sem tekinthetők kifejezetten nagy hagyományokkal rendelkezőknek. (Ami a hagyományokat illeti: a tizenkét jogi karból hat számít „réginek”, ami azt jelenti, hogy egy évtizednél hosszabb múltra tekinthet vissza, míg hat nevezhető újnak, ami pedig azt jelenti, hogy csupán néhány év óta működnek.) Ebben a helyzetben a jogi karok oktatói gárdájának nagy része a praxis szférájából rekrutálódott, s ezzel párhuzamosan involválódott az oktatásba a praxis tudása; ráadásul a „második hullámhoz” tartozó jogi karok úttörő szerepet játszottak a különféle új, elsősorban a gyakorlati készségek ismertetését célzó oktatási módszerek bevezetésében. Ugyanebbe a kategóriába sorolható az angol jogászképzés, ahol történeti okoknál fogva nem, vagy csupán kis mértékben távolodott el a két szféra, és a hozzájuk köthető tudás egymástól. Vö.: Nagy Zsolt i.m. 140-141. p.; továbbá David Weisbrot: What Lawyers Need to Know, What Lawyers Need to Be Able to Do: An Australian Experience. In: Pamela Lysaght, Amy E. Solan, Bradley G. Clary (ed.): Erasing Lines. Integrating Law School Curriculum. Association of Legal Writing Directors. West. 2002. 21-50. 26-44.

Nyugaton az oktatott jogtudás, mely *a korai formulák alkotásának „művészete”* volt, az évszázadok során egyre inkább *a köznapis ismeretek* részévé vált, azonban a jogi fakultások ismeretanyaga *a római joggal* ötvözve, annak hatására a mai értelemben vett *szaktudássá alakult*, és ezt a szaktudást mi sem bizonyította jobban, mint, hogy a praxis a mindennapok döntéseinél szinte kizárólag az egyetemek jogára támaszkodott. Ám a hatalmi, politikai, társadalmi helyzet egy más irányt szabott a praktikum jogászságának, s így képzési intézmények tudománya fokozatosan vesztett jelentőségéből. Ezzel párhuzamosan a kontinensen a társadalomtudományokhoz tartozó professziók, így a jogászság is a „szakmát” jórészt a praxisban tanulta/tanulja meg; vagyis egyre távolabb került a „tudomány” és annak alkalmazása.

A tengeren túl az európai társadalommal szemben a *piaci viszonyoknak megfelelő jogi oktatási rendszert hoztak létre* és ahhoz alkalmazkodó, formálódó *jogásztársadalom* fejlődött, aminek eredményeképpen a praktikumhoz közel álló, kizárólag a szakismeretet preferáló ismeretátadás jött létre, melyek irányítása nagyobb részben az ügyvédi kamara kezében volt, illetve van, egyúttal a hatalmi, politikai, társadalmi helyzetnek megfeleltethető volt, és maradt is többé-kevésbé a mai napig is. Tehát a jogásztársadalom és a rekrutációs mechanizmusok *kora* talán mindennél fontosabb tényező a praxis és a képzés viszonyában. Látható, hogy minél kisebb tradícióval rendelkezik az intézményes felsőfokú jogi oktatás, annál nagyobb a praxisból a fakultásokra történő mobilitás, ez pedig realizálja a praxishoz közeli értékek érvényesülését a jogi karokon; ezzel ellentétesen a jogi felsőoktatás hagyományai distanciateremtő erővel bírnak.¹⁷⁵ S ezt feltehetően az oktatási módszertan egyik paradox szegmense mutatja meg a legnyilvánvalóbban: „Európában a professzionális jogi oktatás az írott formulák másolásával kezdődött és abból fejlődött tovább, mégis míg a kontinentális oktatás idővel elhagyta, mellőzte saját kulturális örökségét, a *common law* jogrendszer képzési mechanizmusaiban a mai napig is markáns szerepet játszik a jogi okiratszerkesztés (*legal writing*)”.¹⁷⁶

¹⁷⁵ Ennek részletesebb elemzését lásd: Nagy Zsolt: A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései. PhD. Disszertáció. Szeged. 2006.

¹⁷⁶ Nagy Zsolt i.m. 55-56. p.

II. Az autoritás könyvei és a jogászság

A jogászság személyi köre elsődleges meghatározója az adott társadalom jogrendszerének, noha – sok esetben – más tényezőket sem lehet figyelmen kívül hagyni, nyilván minden különösebb magyarázat nélkül egyértelmű, hogy akár napjainkban, akár korábban a jogrendszerek fő alakítói e professzióba tartoztak, tartoznak. S erre a tényezőre – elég csupán a jogtörténeti irodalomra, vagy a jogszociológiára gondolni – már sokan rámutattak.¹⁷⁷ Ugyanakkor érdemes egy másik, a jogot meghatározó tényezőre is felhívni a figyelmet: azokra a forrásokra, elsősorban írásos munkákra, melyek szintén jogunk orákulumai, s melyek a jogi kérdések megoldásának alapjául szolgálhatnak. S ezen túl, ami talán a legfontosabb, az említett jogot – feltehetően elsődlegesen – meghatározó két faktor közötti kapcsolat feltárása jogrendszereinket illetően további ismeretekhez vezethet.

Az előbbi kérdések azért is érdekesek, mert sokszor hasonló jogrendszerek, jogi kultúrák egészen eltérő jogászai réteggel köthetők össze. S például ha csak felületesen rátekintünk a magyar (hazai) közép- és újkori jogászságra, vagy rápillantunk a korabeli európai vagy angliai kollegáikra, továbbá ha megnézzük a későbbi amerikai gyarmati vagy független államok jogászai professzióját egy szembeszökő különbséget lehet (szinte azonnal) felfedezni. Nevezetesen, ha megpróbálunk egyfajta trendet felvázolni a jogászság alakulásában, akkor meglátható, hogy Európában és a tengeren túl is a professzió fokozatosan bezárult, egyre „magasabb védművek” épültek a szakma köré; tehát egyre jobban védték a szakmai, személyes és anyagi érdekeltségeiket, ami fokozatos elkülönülést és távolságot eredményezett a társadalomtól, egyre inkább körülvették magukat olyan dogmákkal, elvekkel, esetekkel, típusokkal, doktrínákkal, amiket a nem szakmához tartozó egyáltalán nem vagy alig érthetett meg. Bár az is előfordult, hogy ez a zártság esetleg egyszerűen céhes keretek között jött létre. De ez bármilyen úton is valósult meg, a tényen nem változtatott: a szakmai zártság folyamata megtörtént. Ugyanakkor Magyarországon a kezdeti hasonló folyamatok ellenére a szakma története más fordulatot vett: a hazai jogászság sokkal inkább kinyitotta „kapuit” és idővel lépcsőről-lépésre

¹⁷⁷ Ezt találóan, s már említetten *Bónis György* a következőképpen fogalmazta meg: „Eszerint egy adott jogrendszerre erősen rányomja bélyegét az a mód, ahogyan az alakításában hivatásszerűen részt vevő emberek képzik.” Bónis György *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában*. i.m. 168. p. Ebből a mondatból az is következik, hogy a képzett jogászok pedig a jog alakítói, illetve lényegében sok esetben egyfajta „megtestesítői”.

– már ami a hazai jogot illeti – szinte mindenki jogismerővé vált, vagyis mindenki egy kicsit jogász is lett. A jogtörténeti irodalomban teljesen evidens, hogy *Werbőczy Tripartituma* minden családban megtalálható volt, s mindenki forgatta, ismerte is azt; illetve lényegében a hazai joggyakorlat is többé-kevésbé arra épült, továbbá a hazai jogi oktatás is – beleértve mind az intézményes mind a praktikus képzést – azt használta.¹⁷⁸ S ennek a jelenségnek egyébként a mai napig is érezhető hatása van a hazai (elsősorban laikus) jogi kultúrára.

Tehát – elsődlegesen történeti szempontból – éles különbség található a hazai és a külföldi professzionális és laikus jogi kultúra között, ami önmagában még nem is lenne érdekes, hiszen minden jogrendszer némileg más és más, ám ha figyelembe vesszük, hogy vannak olyan jogrendszerek, amelyek nagyfokú hasonlóságot mutattak a hazai joggal, akkor a kérdés már sokkal érdekesebbé válik. A szokásokkal élő országok, köztük Magyarország is,¹⁷⁹ a korai szakaszban jogászságuk terén – minthogy jogi kultúrájuk terén is – rendkívüli hasonlóságokat mutattak, hiszen a jog fő forrásainak elsősorban az esetek és az ezeket tartalmazó autoritással bíró könyvek, másrészt a törvények voltak.¹⁸⁰ Ám ezek a hasonlóságok eltűntek, és hazánk, illetve a többi ország között fokozatos különbségek alakultak ki, így mivel a hazai jogászság

¹⁷⁸ A valóságban – bár az előadások szellemisége nem volt a hatalom által kifogásolható – a természetjog, római jog, és egyházjog oktatása nem volt kielégítő, a hallgatók ugyanis inkább csak a hazai jogot vették fel, illetve óráik időpontjainak ütközése is akadályozta a többi tárgy hallgatását. A központi rendelkezések azonban nemcsak az egyetemi életre hatottak, ugyanis a jogtudományi művek és tankönyvek a praktikus oktatás részévé váltak. Nagy Zsolt: A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései. PhD. Disszertáció. Szeged. 2005. 61. p. Nyilván a hallgatóság csupán a hazai jog tanulásának látta praktikus relevanciáját. Magyarországon ennek a gyakorlatiasabb képzésnek az oka elsősorban abban keresendő, hogy Európa más államaival szemben, a római jog recepciója kevésbé történt meg, s ezt jelzi, hogy annak oktatása is sokáig csak formális maradt, másrészt a hazai jognak volt összefoglalt tankönyve, az egész magyar magánjogi gondolkodást átható *Hármaskönyv*. Vö. Uo. 58. p. továbbá Eckhart Ferenc: A Jog- és Államtudományi Kar története. A Pázmány Péter Tudományegyetem kiadása. Budapest. 1936. 5. p.

¹⁷⁹ Egy 1254-re keltezett pápai bulla (ami egyébként hamisítvány volt) mégis „annak a ténynek Angliáig eljutott ismeretét” [bizonyítja], „hogy hazánk szokásjoggal élő ország, mondhatjuk: *pays de droit coutumier*.” Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1971. 27. p.

¹⁸⁰ *William Searle Holdsworth* szerint: „Mind a római, mind az angol jogforrások két részre oszthatók – jogra, melyet a jogászok teremtettek és jogra, melyet a törvényhozás hozott létre. A *Corpus Juris Civilis* tekintve Rómában ez a két ág egyrészt a *Digesta*, mely a jogászi jogot tartalmazta, másrészt a *Kódex*, mely a törvényhozás aktusaiból állt. Hasonlóan Angliához a két nagy rész egyfelől az eseteket tartalmazó *reportok*, és az autoritás könyvei, másfelől pedig a törvények voltak.” Persze a folytatás is érdekes: „A nagy különbség a két jogrendszer között, ahogy a jogtudók kreálták a jogot. Ahogy ezt *Sir Frederik Pollock* mondta: a *common law*, eredetét tekintve bírói, a kontinentális jog, pedig skolasztikus.” *William Searle Holdsworth: Some Lessons from our Legal History*. 1928. 10. p.

eltérő fejlődési vonala jelenti az elsődleges kérdést, érdemes a magyarországi helyzetet a kezdetektől áttekinteni. A következőkben az említett probléma leírásával és magyarázatával feltárhatóvá válik a különbség oka; ám ehhez szükséges némi módszertani felvetés, amivel a kérdéskör is könnyebben átláthatóvá válik, majd ezen az elméleti alapon áttekintést nyernek a különféle jogásztársadalmak fejlődési vonalai, struktúrájuk változása, és nem utolsósorban kapcsolatuk a társadalommal.

1. Módszertani előzmények

Feltehető, hogy – legalábbis szociológiai szempontból – az úgynevezett párhuzamos vagy rokon jelenség fogalma segíti a probléma megértését és feltárását. De mit is jelent ez valójában? Ez a fogalom elsősorban az egyetemlegesség, illetve a különösség megállapításához visz közelebb, vagyis a fogalom, illetve a fogalom használatán alapuló, azon konceptualizált – elsősorban empirikus – kutatás használható az univerzalitás/specialitás megállapításához.¹⁸¹ Ugyanis a módszertani felvetések alapján sokszor volt megállapítható, hogy például egy leíró vizsgálatban eredményre vezetett más – látszólag oda nem illő szemléletekre való rákérdezés, elemzés, mely úgynevezett *norma*ként szolgált a vizsgált jelenséghez.¹⁸² Éppígy a magyarázó vizsgálatokban is érdemes ráirányítani látszólag vagy akár ténylegesen is hasonló szituációra, jelenségre, szemléletre a figyelmet, s talán nem is a hasonlóság, hanem éppen az eltérés lesz az, ami a magyarázat – ha tetszik szakszóval a determináns¹⁸³ – megfejtését adhatja. Ezzel sokkal könnyebben rá lehet mutatni immáron nemcsak a különbségekre vagy az azonosságokra, hanem egyúttal talán meg lehet határozni azokat az okokat, melyek éppen ezt a hasonlóságot vagy különbséget okozták/okozzák. Vagyis egyfelől érdemes egy vizsgálat kezdetén egymás mellé tenni a különböző jelenségeket, és ez máris valószínűleg lehetővé teszi azok egyetemességének megállapíthatóságát, vagyis az előrelátható „nyereség” érdekében már a vizsgálat elején érdemes a rokon kérdésekkel foglalkozni.

¹⁸¹ Bár nyilván ez némileg mást jelent a leíró szociológiában és a magyarázó kutatásokban, ám a kettő természetesen szorosan összefügg; másképpen *Émil Durkheim* – az öngyilkossági kutatásokkal kapcsolatban leírt - szavaival: „Hogy eldönthessük, milyen mértékben fakad az öngyilkossági arány az erkölcstelenségből, előbb vizsgáljuk meg más erkölcstelen tettekkel, különösen a bűncselekményekkel és vétségekkel való kapcsolatát.” *Émil Durkheim: Az öngyilkosság. III. rész. Második fejezet. 331-336. p.* A *The Authoritarian Personality* című - mellesleg komoly módszertani vitákat kiváltó - kutatás éppen ebből a módszertani kiinduló pontból térképezte fel a párhuzamos jelenségeket. Vö.: Herbert Hyman: *Survey Design and Analysis. Principles, Cases and Procedures.* The Free Press of Glencoe. 1965. 121-137. In: Cseh-Szombathy László – Ferge Zsuzsa: *A szociológiai felvétel módszerei.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1968. 382-420. 397. p., általánosságban pedig ld.: 387-400. p.

¹⁸² A legjobb példa erre talán az amerikai rádióval kapcsolatos megítélésekre való vizsgálatok, ahol norma-ként az egyébként igen népszerű egyházakhoz való hozzáállást állították. Uo. 393-396. p.

¹⁸³ A generalizált séma sokszor nem adja meg a determinánst. „Az elemző levonhatja azt a következtetést, hogy nem valamilyen szűk körű vagy sajátos jellegű determinánssal van dolga.” Uo. 398. p.

Ezzel a kérdéssel kapcsolatosan – legalábbis módszertani szempontból - a jog világában egy igen nyilvánvaló példát lehet említeni; egy olyan precedenst, ami kissé hasonló, illetve – s ez a lényegesebb – hasonló jelenségeket vet össze. A példát már csak azért is érdemes felvetni, mert ugyan egy más kérdés körülírásáról van szó, ám a jelenségek között mégis összefüggések találhatók, ráadásul egy gondolkodásmódot is képvisel, továbbá jelen munka gondolatmenetét is megvilágítja. A gondolatmenet pedig az európai és az amerikai jogi elvek kiépítésének történetével világítható meg. Az a jogásztársadalmi folyamat, aminek eredményeképpen a római jog Európában ilyen „befolyásra tett szert”, az évszázadokkal későbbi tengerentúli történésekkel összevetve jogszociológiai szempontból egyféle párhuzamos jelenséggént értelmezhető:¹⁸⁴ az amerikai egyetemi munka, az amerikai felsőoktatási fejlődés hasonló körülmények következtében alakította ki az egységesen alkalmazható jogi fogalmakat. Az erős kulturális és jogi diverzitást mutató államok különböző felsőoktatási intézményeiben a hallgatói mobilitást kielégítve olyan általános, absztrakt fogalmakra volt szükség,¹⁸⁵ melyek partikuláris alkalmazhatósága, transzferabilitása biztosított. Az európai fejlődés csupán abban különbözött, hogy a római jogi fogalmak alkalmazása, oktatása kézenfekvőnek bizonyult, adott volt, összhangban állt az európai kulturális kontinuitással, továbbá (ellentétben a zárt társadalmak helyi szokásaival) alkalmasnak bizonyult az új viszonyok szabályozására, és könnyen adaptálta a társadalmi változásokat. Vagyis mindkét területen, mindkét jogásztársadalomban - noha időben egész más korban - hasonló folyamatok játszódtak le; s ez az időbeli, területi különbség látszólagosan azt mutatja, hogy a két jelenségnek semmi köze nem volt egymáshoz, pedig, mint az előbbiekből is kitűnt szinte tökéletesen megegyező fejlődési utat találhatunk; az egyetlen igazi eltérés a kulturális háttér bázisában (római jogi fogalmak és azon alapuló fogalmi rendszer és jogi kultúra; *common law* esetek és azon alapuló doktrínák) volt tapasztalható.¹⁸⁶

Az előbbi példa azért volt érdekes, mert a fenti módszer segítségével talán megvizsgálható, hogy közel álló jogásztársadalmi szemlélet és szituáció miképpen eredményezhet eltérő következményeket, illetve milyen más körülmények játszhatnak ebben szerepet. Tehát így talán sokkal könnyebben rá lehet mutatni immáron nemcsak a különbségekre vagy az azonosságokra (szakszóval az univerzalitás/specialitás megállapításához juthatunk),¹⁸⁷ hanem egyúttal

¹⁸⁴ A párhuzamos, vagy rokon jelenségekkel kapcsolatosan vö.: Herbert Hyman i.m. 121-137. p. In: Cseh-Szombathy László – Ferge Zsuzsa i.m. 382-420.

¹⁸⁵ Vö.: Pokol Béla: A jog szerkezete. Gondolat. Felsőoktatási Koordináció iroda. Budapest. 1991.

¹⁸⁶ Erre bővebben ld.: Nagy Zsolt i.m. 47. p.

¹⁸⁷ Ld.: Herbert Hyman i.m.

talán meg lehet határozni azokat az okokat, melyek éppen ezt a hasonlóságot vagy különbséget okozták/okozzák. S e kis kitérő után pedig nézzük meg a szokásjogi gyűjtemények keletkezését, azok történetét, a korabeli jogászságot és az azokhoz kapcsolódó jelenségeket, melyek determinánsok lehetnek a kialakult jogásztársadalmi viszonyokhoz.

2. A jogászság és a szokásjogi gyűjtemények

Mivel a munka tárgyát illetően – elég csak a jogtörténeti irodalmat akár felületesen is áttekinteni – a leírások igen jelentős számban rendelkezésre állnak, inkább a magyarázatokra szükséges koncentrálni, vagyis milyen jelenségek függhetnek össze: például előfordulhat, hogy ha a hazai jogban a *Tripartitum* ilyen erővel rendelkezett, akkor más szokásjogi országban meglévő hasonló jellegű mű is ily autoritással bírt. Tehát, ha van más szokásokkal élő országban is hasonló munka, például mondjuk Angliában, akkor annak ott elméletileg éppolyan hatással kellett volna bírnia, mint a Hármaskönyvnek a hazai jogászságra és társadalomra, vagyis más szavakkal: ennek általános jelenségnek kellene lennie; vagy mégsem? A következőkben tehát egy rövid áttekintésre kerül sor, s talán egy válasz vagy válaszok is megadtnak.

Bónis György a XVII., XVIII. századi magyar jogászság helyzetét - nagyon találóan - a következőképpen jellemzi: „Nem volt már a jog fejlesztését munkáló réteg, az egész nemesi társadalom vált „jogásznemzetté”. A XVIII. század elején Trencsén megye statútuma kimondja, hogy nálunk nem illik „morvai törvényt tartani”, a főembereket a törvénytudó kirekeszteni. Az alispán „marasszon bent” az ítélkezésnél az esküdteken kívül más törvénytudó értelmes embereket is, mert „mihelyen az törvényben ül az ember, mindjárt bírónak teszi magát”, és még a nem felesküdt bírótárs is az ország joga szerint szól a dologhoz. Mély és kevesekre kiterjedő jogtudás helyett – amelyet a római jogon iskolázottak szereztek – sekély, széles körű jogismeret jellemezte Hármaskönyv utáni társadalmunkat. Irodalmunk nagyjai közül is hányan készültek jogásznak, hogy azután búcsút mondjának e hivatásnak! Az egyetemi oktatás, az alapos jogászképzés iskolája, csak 1667 után indult meg, akkor is keveseket érintett. De a nemes ifjak gyakorlati képzése, a megyei törvénytudóknál való praktizálása – Nyitra megye statútuma bizonyítja. Éppen úgy szokásos maradt, mint a tapasztalt prókátortól való tanulás, a patvaria. E középkori módszerek már idejétmúlt relikviákká váltak, mikor Európa nagyobbik része a római jog jegyében fejlődött tovább.”¹⁸⁸

Bónis talán némiképp túlzottan lehangoló és kissé pejoratív képet fest a magyar jog és jogászság állapotáról, illetve annak a társadalomra kifejtett hatásáról, talán túlzottan negatív színben látta a korabeli helyzetet, ám annyi mindenképpen bizonyos: *a nemesség jogásznem-*

¹⁸⁸ Bónis György: Középkori jogunk elemei. Római jog. Kánonjog. Szokásjog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1972. 281-282. p.

zetté vált, vagyis egy kicsit mindenki egy bizonyos – persze vulgáris – szinten jogismerő volt, amihez idomult a jogázképzés, a társadalom, és maga a jog is.

De ez természetesen nem volt mindig így, sőt a hazai jogászság története számos más lehetőséget is rejtegetett magában, vagyis immáron azt kell áttekinteni, hogy milyen út vezetett el a fent leírtakhoz, ahhoz, amit Bónis György oly plasztikusan panaszkodott el. Az nyilvánvaló, hogy a magyarországi jogismeret a királyság hajnalán – mint ahogy az Európában máshol is jellemző volt – nem a precíz írásos formulák ismerőiként emlegethető elkülönült kaszt formájában volt definiálható.¹⁸⁹ Ám a kancellária csíráinak megjelenése után a klérushoz tartozók – vagyis valamiképpen az egyházhoz köthető írástudók – egyre magasabb pozíciókba jutottak, bár elsősorban „a királyi família tagjaként találta meg érvényesülését”.¹⁹⁰ S később már – noha elsősorban az *artes* képzettségben jártasként – de külföldi egyetemi tanulmányok birtokában jártak el a király nevében és terjesztették a *dictamen* módszereit: a külföldi egyetemek elsősorban Párizst jelentették, de később Itália került előtérbe. Vagyis Európa más részeihez hasonlóan kiemelkedett egy klerikus réteg, amely a jogtudó értelmiség alapját adta, adhatta, s mindennek társadalmi háttere elsődlegesen a nemzetségi birtokok felosztásában keresendő, melynek következtében az új társadalmi státuszt immáron írásban szerették volna rögzíteni, továbbá ehhez járult az egyház és a király hol nyílt, hol látens összeütközése, amire – ahogy a kontinensen máshol is – világi jogismerőkre, jogtudósokra volt szükség.¹⁹¹ Akik mellesleg egybehangzóan – elsősorban a római, bizánci jogi tételekre alapozott érvekkel támasztották alá a király, királyok hatalmát, történjen ez akár a császár, akár az egyház ellenében. S ráadásul – főleg az itáliai egyetemeken való tanulás előretörésével – a jogtudó értelmiség egyre inkább, a praktikus tudáson és az *artes* ismeretén túl, az igazi tudós jogászok státuszát mondhatta magáénak, egyre több olyan jogász talált magának pozíciót (*Damasus, Paulus*

¹⁸⁹ „A korai feudális államnak is el kellett látnia az alávetett tömegek főkentartásának és a külső ellenség elhárításának funkcióit, de ezeket az írás közbejöttem nélkül végezte el. Amikor a király és előkelői „a tölgyfa alatt” ültek bírói széket, amikor az írástudatlan alperest a királyi „billog” lenyomatával idézték, amikor a tüzesvaspróba eredményét az írást nem ismerő poroszló évtizedeken át emlékezetében őrizte meg, szakszerű hivatali apparátusnak nem jutott hely, erre nem is volt semmi szükség.” Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. i.m. 16. p.

¹⁹⁰ Uo. 17. p.

¹⁹¹ A László királlyal szembeni vádakra „Lodomér érsek megbízottainak egyszer ő vágta oda a jusziniánuszi hangzású tételt: „*Ipse mihi sum lex*”, akkor bebizonyította, hogy a pápasággal szemben ő is a legisták tanácsával élt.” Uo. 21. p. Ami – ha nem is textualitásában – de tágabban vett értelmezésben mindenképpen kísérteties hasonlóságot mutat a *Rex est ipmerator in suo regno* elvvel; vagyis kimondható, hogy Európa szerte hasonló tudással rendelkező jogismerők segítették az uralkodók „közjogi” ügyeit.

Ungarus) és ezáltal persze javadalmakat, akik, egyébként igen nagy számban, (elsősorban) itáliai egyetemeken tanultak jogot; illetve az itáliai jogi műveltség elterjedésére lehet következtetni Magyarország és Itália közti élénk könyvforgalomból is.¹⁹² (Bár emellett nem lehet elhanyagolni, hogy a káptalani iskolák – különösen a veszprémi intézet – szintén jelentős szerepet vállalt elsősorban a retorika, a grammatika és a jogi fogalmazás oktatásában.)

Később az Árpád-kor végén a kancelláriát jogi *doctorok* vezették, bár az *Anjouk* idejére ez megváltozott és inkább a világi deákság jutott fő szerephez, akik tudása a hazai szokások ismeretéből állt; ekkorra a tudós jogász alakja a kápolna intézményéhez kapcsolódott, s mint hiteleshely, illetve diplomáciai iskola és központ működött. A nótáriusok ebben az időben bírói segédszemélyeknek voltak tekinthetőek, s közülük emelkedtek ki a vezető szakemberek: az ítélmesterek. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a jogszolgáltatási gyakorlatot irányító jogtudó értelmiség már a XIV. századtól kezdve világi jellegű volt, s ez igaz mind a kúriára, mind a kancelláriára, illetve ez utóbbiban pusztán a vezető pozíciókban találhatunk egyháziakat. A jogtudó értelmiséghez tartoztak a hatalmasságok perbeli képviselői is, ám állandóságot, vagyis egyfajta professzionalizálódást nem vagy alig lehet megfigyelni, egyedül a király képviseletében jártak mintegy másfél évtizeden keresztül királyi ügyvédek (*szindikuskok*).

A XV. századra a tudós jogász alakja egyre sűrűbben bukkant fel hazánkban, amit a legjobban talán a külföldi egyetemek magyar nációi (*natio Ungarorum*) mutatnak meg. Például Bécsben 1385 és 1450 között 4151 magyar diák tanult, az összes létszám tekintélyesnek mondható 21%-a, noha ebből az *artes* szakon túl feltehetően csupán néhány száz végzett jogot; Krakkó egyetemi hallgatói közül 18%-uk, később 15%-uk jött Magyarországról, s ezen kívül – ha nem is nagy számban – néhányan más külföldi neves egyetemekre, mint Párizs, Pádova, Bologna, is jártak.¹⁹³ S a két királyi kancellária további építésében vettek részt, ahol főleg a diplomáciai kérdésekben az egyetemet végzettek jutottak fő, később Mátyás trónralépésénél a legisták és kánonisták már kizárólagos szerephez, Mátyás pedig már minden nemzetközi jellegű ügyben számíthatott a doktorok munkájára vagy tanácsaira. A király sze-

¹⁹² Ilyen volt például *Damasus*, akinek mindenképpen a tudós jogász voltát hivatott bizonyítani, hogy Ő használta először Bolognában a *ius positivum* kifejezést; az Ő tanítványa volt *Paulus Ungarus*, aki *Notabilia*-t írt a kánonjog gyűjteményéhez, vagy *Zoén Tencarius*, bolognai főesperes és professzor, a *Compilatio V.* glosszájának szerzője. 1301-ig mintegy 80 magyarországi hallgató járt pusztán Bolognában, mely szám önmagában megmutatja, hogy a jogtudósok kezdték elfoglalni helyüket a hazai, főleg a királyhoz köthető jogéletben. Ide sorolható továbbá *Orbász* mester, aki a padovai egyetem első magyar tudora, és Pál mester, aki *doctor legum* volt. Uo. 23-25. p. és 28. p.

¹⁹³ Uo. 115. p.

mélyes jelenléti bírósága pedig egyre inkább átalakult olyan kúriai bírósággá, ahol a személyes jelenlétet és a bárók bíraskodását fokozatosan az állandó, szakmai elem váltotta fel, s ez szintén – ha kissé megkésve is – megegyezett a korabeli európai és angliai fejlődéssel. S ez a fejlődés egyre inkább kiteljesedett, ahogy ezt Bónis is megfogalmazta: „Mindenütt: a kúriában és a tartományi székhelyeken évtizedekre befészkelik magukat a gyakorlati jogászok, s az egységes jogi formák, a hasonló hivatás egységgé olvasztják őket. Az ő közös álláspontjuk viszont döntő a szokásjog fejlődése szempontjából, mert ebben a korban már leplezetlenül is bírói funkciókat látnak el.”¹⁹⁴ S ezek a kúriai irodák nemcsak *ítélkezési*, hanem – például az *angliaihoz hasonlóan* – *oktatási funkciókat is elláttak*, ugyanis a rang nélkül tevékenykedő írástudók lényegében *gyakornokok, patvaristák* voltak; ezért lehettek „a nádor és országbíró irodái (...) a magyar gyakorlati jogászság iskolái, a magyar szokásjog műhelyei, a vezető jogászok: az ítélőmesterek pedig szokásjogunk tanítómesterei is”,¹⁹⁵ utóbbiakra egyre inkább támaszkodott az uralkodói hatalom és a köztudat is egyre nagyobb reverenciával említette őket.¹⁹⁶ Továbbá az egyéni karrier és az *angol szokásokhoz való hasonlatosság* szempontjából megemlítendő, hogy a nótáriusok, „*magister*” cím megtartása mellett, hivatali munkájuk letételével ügyvédi tevékenységeket vállaltak, sőt a magyar hivatásos ügyvédség is a kúriából fejlődött ki. Ha lassan is de a jegyzői funkciókat betöltők tömege és egyre inkább hivatalnok jellegük, vagyis a vezető pozíciók változása mellett az alsóbb rétegek viszonylagos állandósága miatt - annak ellenére, hogy később a humanista műveltség a szakképzettséget néhol háttérbe szorította - kimondható, hogy általuk - a mindennapos apró ügyek elintézésével - teljesedett ki a magyar feudális jog. A XV. század második felétől - noha létrehozásában elsősorban politikai indokok játszottak szerepet - a jogász hivatást erősítő már állandó szakbíró-ságról beszélhetünk.¹⁹⁷

S ekkor megjelent a színen *Werbőczy nobilis magister*; kinek pályája közismert, munkája a Hármaskönyv pedig az egyik, ha nem a legfontosabb hazai jogi dokumentumnak tekinthető; bár a fontosságról való vitát mellőzve azt mindenképpen kijelenthetjük, hogy a legnagyobb

¹⁹⁴ Bónis György i.m. 189. p.

¹⁹⁵ Uo. 212. p.

¹⁹⁶ Például a király arra intette a diósgyőri várnagyot, hogy igazát törvényes úton, az ítélőmesterek előtt keresse, de egyéb jelentős ügyekben is sokszor a bárók és főpapok az ítélőmesterekkel együtt hoztak döntést, továbbá reverenciájukat támasztja alá az egyre szélesebb – többek között fogadottbírói tisztségek betöltését is magába foglaló – joghatóság. Ld.: Bónis György i.m. 261. p., 280-293. p., különösen a 293. p.

¹⁹⁷ Az 1458-as *Decretum*, ami elsősorban a hatalmaskodások kérdésére keresett és látott megoldást az állandó bíróság és a rövid idézés létrehozásában. Uo. 246-247. p.

hatást ez a könyv tette a magyar jogéletre. Ezt már csupán azért is fontos hangsúlyozni, mert látszólag a *Tripartitum* egy olyan fordulópontot jelentett a hazai jogászságon belül, ami e könyv nélkül nem jöhetett volna létre, pontosabban ebből az következik, hogy maga a könyv volt az oka a változásoknak. Pedig ha mélyebben megnézzük ez azért nem teljesen igaz, hiszen elég csak arra gondolni, hogy a különböző európai területeken hány és hány szokásjogi, feudális jogi gyűjtemény készült és került alkalmazásra, s ilyen fordulatot még sem okozott, sőt egészen eltérő fejlődési irányokat találhatunk függetlenül az alkalmazott szokásjogi gyűjteményektől. Az viszont tagadhatatlan, hogy a Hármaskönyvet oly széles körben, és oly tartósan, megdönthetetlen autoritásként (*book of authority*) alkalmazták, vagy éppen a jogi oktatásban érvényesült kizárólagosan, hogy az lényegében szinte példátlan Európában.¹⁹⁸

S éppen itt lehet megemlíteni egy másik országot, amely szintén szokásai szerint élt; nevezetesen Angliát. Angliában éppúgy, mint bárhol eredetileg a klérus kezében volt mindaz, amit jogászai munkának tekinthetünk, s ez csak később világiasodott. A király szolgálatában álltak, csak példaként említve: *Martin Pateshull*, *William Raleigh*, *Robert Lexington*, *William of York*, vagy *Henry of Bratton*, néhányuk persze a tudós jog doktorai (*doctores utrisque iuris*) is voltak és az „uralkodó titkárainak”, a királyság „kulcsszemélyeinek” lehetett őket nevezni.¹⁹⁹ A világiasodás folyamata pedig a magyar helyzethez hasonlóan ment végbe, s a királyi bíróságok váltak előbb-utóbb kizárólagos ítélkezési és egyúttal – a patvariához hasonlatosan – képzési helyé. Persze a bíróság előtti fellépés is csupán nehezen és fokozatosan vált professzionálissá, hiszen a kezdetekben a rendkívül formális eljárás keretei között maga a bíróság elé „idézett” fél vihetett magával valakit, vagy valakiket, akikkel megtanácskozhatta nyilatkozatait. Később ez(ek) a személy(ek) már nemcsak tanácskozhatott(tanácskozhattak) a féllel, hanem, beszélhetett(beszélhettek) is az ügyében, illetve ügyének képviselőjében. De a képviselőnek azon formája, ahol ténylegesen a fél helyett léptek fel, a király privilégiuma volt; vagyis sokféle jogi ügyeinek vitelére kinevezhetett egy személyt, aki képviselte őt, ám ezek a hivatásos „ügyvédek” nem voltak a mai felfogás értelmében egy professzió tagjai, legfeljebb olyan jogismerők – persze nem egyházi személyek, mivel képzett jogtudorok csak az egyházi bíróság előtt léptek fel és azok természetesen az egyház szolgálatában álltak –, akiket az ural-

¹⁹⁸ Erre ld.: Bónis György: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. i.m. 120-121. p.

¹⁹⁹ Egyes klerikusok pozíciójára vonatkozóan elmondható: „*The highest in rank among them we might fairly call "under-secreteries of state"*”. Bővebben ld.: Frederick Pollock and Frederic William Maitland: *The History of English Law before the Time of Edward I. Second Edition.* 174. 1898. 193-194. p., illetve 205. p.

kodó – a hazai helyzethez hasonlóan – alkalmasnak tartott a feladatra.²⁰⁰ A professzionalizálódáshoz mégis az egyház szolgáltatta a példát: *Otto Kardinális* rendelete szerint ugyanis csak olyan személy léphetett fel képviselőként bíróság előtt, aki püspöke előtt esküt tett, hogy „nem szegi meg a törvényt és az igazságosságnak megfelelően jár el”. S így a XIII. század utolsó negyedében már *I. Edward* király rendelkezése szerint: „minden tartományban szükséges alkalmazni annyi tanult és a törvényeket tiszteletben tartó személyt, akik a királyt és az alattvalókat megfelelően tudják képviselni”; vagyis akik, mint a király szolgálatában állók jelentek meg (*servientes ad legem*).²⁰¹ Ez pedig nem jelentett mást, mint a *common law*-t hivatásszerűen alkalmazó – a kor szellemének megfelelően – céhszerűen társult szakembereke testületét: *serjeant-at-law* (*servientes ad legem*), vagyis a jogáskollégiumokat (*Inns of Court*), illetve az ott tanult és tanító, egyben ítélezési funkciót is ellátó jogászokat. *S milyen érdekes, hogy bárhova tekintünk a VI. századtól kezdve a XVII. századig, a Bizánci Biurodalomtól egészen Hispániáig, szerte Európában, a jogász tevékenység a jogi képviselet, a döntéshozási munka és az oktatás egységes volt, s annak személyi állománya a különböző feladatok tekintetében szoros konnekcióban állt, sőt sok esetben ugyanazon intézmények keretében folytatódott.*

A *common law* jogszolgáltatást hivatásszerűen ellátó szakemberek más mesterségekhez hasonlóan céhszerű társulásokat hoztak létre. A társulások tagjai - a hazai helyzethez hasonlóan - többnyire nemesi származású, vagyonosabb családok gyermekei voltak. A képzési testületeket nevezték „*Masters of law*”-nak, melyekből alakultak az úgynevezett „*Serjeant's Inn*”-ek, ahol az oktatás sokkal inkább koncentrált a nemesek más társadalmi rétegektől való elkülönülésének habitusaira, de mindenképpen szükséges volt a jogásztársadalomba való bekerüléshez, ugyanakkor – épp a magyar patvariához hasonlóan – a praxisban tanulták meg az esetekre adandó válaszokat, döntési formulákat, továbbá az „alpműveltség” oktatása mellett a jogalkalmazás területén jártas, gyakorlattal rendelkező kollegák ismertették az ifjú hallgatókkal a *common law* tudásanyagát is. Egyfelől a jogászok limitált száma, másfelől az egyre erősödő organizációs fejlődés indukálta azt a szolidaritást, ami amellet, hogy erősítette az esetjog fennmaradását az említett oktatásra hivatott testületekben és azokon kívül is, kialakí-

²⁰⁰ A felek képviseletében az egyházi bíróságok előtt fellépő jogtudorok nem voltak jártasak a *common law* területén, ők romanisták és kánonisták voltak. Uo. 211-214. p.

²⁰¹ A jogászság két ágának eltérőek voltak a gyökerei: az ún. *attorney* az ügyfél helyett lépett fel és képviselte azt, míg az ún. *countor* csupán az ügyfél érdekében szólalt fel a bíróság előtt, ám akár az ügyfél maga, vagy az *attorney* jelenléte megkövetelt maradt. Uo. 215-216. p.

totta az „*Inn*”-eket.²⁰² A tanulás egyik, ha nem a legfőbb mozzanata maga az eljárás volt, ahol figyelemmel lehetett kísérni az egész per folyamatát, benne természetesen a döntés előtti meghallgatással, vagyis magával a tárgyalással (*examination in chief*). Ami ebben az esetben annál is érdekesebb, mert ahogy Európa más részében, úgy általában itt sem indokolták a döntéseket nyilvánosan; ám épp azért, hogy a *Bar* leendő tagjai megtanulhassák az ítéletek okait és azok logikai folyamatát a bíró sok esetben melleleg (*obiter*) nyilatkozott a döntéshez vezető lépésekről, vagyis az oktatás és az indoklás összefonódott, s ez a „jogalkalmazási együvé tartozás” jelentette a jogászság tudásának bázisát.

Az angol szokásokat és szokásjogot több könyvben is, többek is összegyűjtötték (a legjelentősebbeken túl ide sorolhatók *Britton*, *Fleta*, *Hengham*, *Statham*, *Brooke*, *Fitzherbert*, *Staundforde*, *Fortescue*, *Hale*, *Comyns*, *Viner*), mely gyűjteményekre éppoly módon lehetett a bírói eljárásban hivatkozni, mint egy korábbi eldöntött esetre; s noha kis számban léteztek az ilyen gyűjtemények, jelentőségük annál nagyobb volt.²⁰³ Elsőként említhető *Ranulf Glanvil* könyve, mely a XI-XII. század *common law*-jának fundamentumait jelentette. Az egyik leghíresebb szokásjoggyűjtemény a *King's Bench* bírása *Bracton* nevéhez kötődik (a már említett klerikus *Henry of Bratton*), akinek könyve több, mint kétezer esetet tartalmazott, noha tulajdonképpen befejezetlen maradt. Nagyon sok jogi maximát kölcsönzött a római, illetve a kánonjogból és egyértelműen látszik rajta a *Corpus Iuris Civilis* hatása, ám ez itt csak annyiban érdekes, hogy akkor is az „idegen jogi fogalmat” alkalmazta, ha annak megfelelője megvolt a hazai jogban; ám talán épp ezek a problémák vezettek ahhoz, hogy – noha feltehetően sokan osztották *Bracton* nézeteit - a római- és kánonjog csupán szubszidiárius szerepet tölthetett be az angol jog történetében.²⁰⁴ Mindesetre kimondható, hogy *Bracton* könyve – nemhogy egy laikusnak - még egy képzett jogász számára is túl komplikált volt, s a laikusok annál is fontosabb szerephez jutottak, hiszen az abbék, a lovagok, a nemesek, mind-mind bírói-esküdti funkciókat is elláttak, vagyis bizonyos jogismeret mondhatni közönséges, mindennapi volt. Ebből a mindennapiságból adódott, hogy az alattvalók sokszor léptek fel különféle ügyekben – akár a *Bracton*hoz hasonló képzett jogászok elnökletével működő –bírság előtt többkevesebb jogismerettel rendelkezve, s ez a professzionális és laikus kooperáció akadályozta

²⁰² William Searle Holdsworth i.m. 23. p.

²⁰³ Persze a legjelentősebbek azok voltak, amelyek az angol jog történetének egy-egy jelentős szakaszát átfogták, ám ezen kívül léteztek olyan gyűjtemények is egyfajta jogi fragmentumot jelentettek, tehát az esetek rövidített vázlatait tartalmazták, illetve olyanok, melyek egy-egy jogágot fogtak át. William Searle Holdsworth i.m. 28. p.

²⁰⁴ Frederick Pollock and Frederic William Maitland i.m. 206-210. p., különösen a 207. p.

meg, hogy a jog a közönséges használathoz képest túl kifinomult legyen.²⁰⁵ *Littleton* gyűjteménye ugyan csupán egyetlen jogágot fogott át, de nem lehet arról megfedkezni, hogy az ingatlanjog volt a legfontosabb ága az angol jognak, ráadásul a könyv akkor született, amikor e jogág területén – napjaink jogára kihatóan – a legfontosabb változások mentek végbe, hiszen immáron érvényesültek a Kancellária által kidolgozott *equity* elvek. *Coke* főbíró könyve pedig egyfajta határvonalat jelentett a jogfejlődésben: átfogta a XVII. századi angol jog teljes területét, s egy átmenetet képezett a középkori és modern jog között, másképpen: ő nevezhető a modern *common law* alapítójának.²⁰⁶

1753. november 6. jelentette a fordulópontot az angol jogászság életében; ekkor tartotta ugyanis *common law* témakörben *William Blackstone* az Oxfordi egyetemen első előadását. Ettől kezdve *Blackstone* óraadó lett Oxfordban és később elsőként jogtudományi professzori címet is szerzett, amikor is nagyon erőteljesen kiállt az oktatás megreformálása mellett. *Blackstone* fontosnak tartotta a gyakorlati felkészítést, mely a precedensek elsajátítását jelentette, de aggodalmát is kifejezte, hogy a hallgatók nem sajátítják el a különböző jogelveket, mivel - álláspontja szerint - jogelvek nélkül, csupán precedensekre korlátozva a hallgatók nem látják át a jog működését, és amennyiben egy új jogesettel találják szembe magukat, ami nem hasonlít semmilyen korábban megismert tényállásra, az megoldhatatlan feladatot jelent számukra.²⁰⁷ Aggodalmait a korabeli jogi szellemi elit nem fogadta el, s nem lelkesedtek „nagyra törő” terveikért, így az előadást követő mintegy száz évben az angol jogi „ismerethalmaz és gondolkodás” vajmi keveset változott. Elméleti munkássága azonban sokkal nagyobb hatást gyakorolt az angol jogászságra. A legfontosabb: Kommentárjait - melyek az angol jogot tartalmazták, úgy hogy összegyűjtötte és rendszerezte a különböző precedenseket, ezeket jogelvek fényében elválasztotta egymástól és interpretációkkal látta el – széleskörűen alkalmazták a brit korona területein, vagyis gyűjteményével segített eligazodni a XIX. századi jog „labirin-

²⁰⁵ S többek között emiatt történt, hogy a ténytudás és a jogszerűség nem feltétlenül vált el egymástól, Uo. 220. p.

²⁰⁶ *Maitland Holdsworth*-hoz intézett levelében írta, hogy „Coke könyve egy nagy határvonalat jelent, és mi addig aligha tudtunk volna elszakadni a középkortól, amíg Ő nem dogmatizálta annak eredményeit”. William Searle Holdsworth i.m. 31. p.

²⁰⁷ „Ha egy jogász csupán a gyakorlatot tanulta, mást nem is fog megismerni. (...) Egy jól képzett jogásznak ismernie kell azokat az elveket, melyekre a gyakorlati szabályok épülnek, különben nem lehet tőle elvárni, hogy megértse az igazság természeti alapjait” William Blackstone: *Commentaries on the Laws of England*. In: Mark Warren Bailey: *Early Legal Education in the United States: Natural Law Theory and Law as a Moral Science*. Journal of Legal Education. 1998. September.

tusában”.²⁰⁸ A jogszolgáltatás mellett *Blackstone* Kommentárjai alapján tanították a jogot nemcsak Angliában, de a gyarmatokon is,²⁰⁹ és később ez a könyv jelentette az angolszász jogász jogászság „szent könyvét”.

S innentől kezdve fel lehet tenni a kérdést, hogy amennyiben Angliában is létezett egy, illetve több a szokásokat és jogokat összegyűjtő mű, mely ráadásul tényleges autoritásként is bírt, s érvényesült, a társadalomban mégsem vált oly széles körűen ismertté, illetve emiatt a jogászság sem diffundálódott oly mértékben, mint az a hazai jogtudókról elmondható. Előfeltevésként elég legyen csupán annyi, hogy Angliában a jogásztársadalom a hazaihoz viszonyítottan más körülmények között volt a Kommentárok megjelenésekor, különösen pedig azok nyomtatásban való terjesztésének általánossá válásakor, s ez a másság - ha leegyszerűsítve is - a következőkben foglalható össze: 1. A kontinentális oktatási intézményekhez képest: a jogáskollégiumok a kezdetektől autonóm szervezetek voltak, és a képzés a kezdő hallgatótól a felsőbbíróság tagjáig az autonóm testület kezében maradt.²¹⁰ 2. A „kormányzati tanácsban” a XV. században kaptak helyet a jogi doktorok, és az angol abszolút monarchia – párhuzamosan a kontinentális uralkodókkal - már a római jogot, illetve az azt közvetítő egyetemeket részesítette előnyben. Csakhogy a jogásképzés a praxis kezében maradt, a képzés az ügyvédi kar kezében volt, s ők biztosították a belépéshez szükséges formális elismerést. A jogi praktikummal, a bírósági eljárással és az angol, praxisban dolgozó jogásztársadalommal összefonódott jog nem tudta adaptálni a filozófiai diskurzustól áthatott jogelveket, s annak ismerete noha hátránnyal nem járt, ám előnyt sem szolgáltatott a jogászság rekrutációja szempontjából. Ráadásul Angliában a korábbi időkben sem nyirbálták meg fokozatosan a feudális szabadságjogokat;²¹¹ továbbá a kontinenshez képest viszonylag rövid élettartalmú abszolút hatalommal szembesülhetünk, vagyis a politikai, hatalmi helyzet sem kedvezett egy európai típusú jogászság kialakulásához. 3. Mivel egyfajta etatizmussal szembeni szemlélet érvényesült a jogászságon belül, ezért az ügyvédség kezében maradó képzés és jogi gondolkodás, jogi szemlélet és kultúra – sokszor épp a központosítási törekvésekkel való szembenállás miatt – egy olyan „konzervatív” szemléletet hordozott, ami nem téríthette el a professzionális jogi kultúrát saját – elsősorban esetjogi, a hagyományos elveket szem előtt tartó, a függetlenséget ugyanakkor a céhszerű zártságot preferáló – hagyományaitól. 4. S éppen ehhez kapcsolható, hogy amint

²⁰⁸ William Searle Holdsworth i.m. 32. p.

²⁰⁹ Bővebben ld.: Nagy Zsolt: Az angolszász jogi oktatás fejlődésének „önálló” útja az Egyesült Államokban. Jogelméleti Szemle. 2002/3.

²¹⁰ Bónis György i.m. 151-152. p.

²¹¹ Erről bővebben lásd: Bónis György i.m.

például a szabad jogtalálás Németországban definiálható az állam által egységes, *Max Weber* által „racionálisnak”²¹² mondott jogszolgáltatást célul tűző törvénykönyvek, a nagy kodifikációk elleni „forradalomként” is;²¹³ így ezzel „kissé analóg módon” az angol jogászság eleve elutasított bármit, ami egy ilyen jelenségre emlékeztethetett volna, noha Angliában efféle állami törekvés megvalósulására esély sem volt, vagy talán fel sem merült. 5. S ezek a gyűjtemények éppoly esetjogi jellegűek maradtak, mint maga az angol jog, vagyis könnyedén hivatkozhatóvá váltak, és többségükben az egyes döntésekhez hasonlóan „simultak” az angol jogászság karakteréhez, s éppúgy kapcsolatban maradtak a mindennapi élettel, mint maguk az esetek, amiken alapultak.²¹⁴ Sőt fontosságuk talán inkább abban állt, hogy az esetjog rendszerének defektusait némileg korrigálták azáltal, hogy az esetek eredményeit redukálták bizonyos joglevelekre, és egyúttal ezekkel az elvekkkel az esetek tömegeit koordinálták is.²¹⁵

(Ha csak zárójelben is, de áttérünk a tengeren túlra, érdemes elemzés alá venni ebből a szempontból az ottani jogásztársadalmat. Bármily furcsának is hat, de a *common law* relikviája a Kommentárok sokkal nagyobb jelentőséggel bírtak, mint ott, ahol készültek, mivel a korai jogászság szemléletében – ha másért nem is, de *Roscoe Pound* szavaival a „tudatlanság”, a jogi ismeretek hiánya miatt²¹⁶ – egyetlen relikviaként érvényesült, továbbá a képzésben sok más tananyag forrás mellett, ez volt az egyetlen jogi jellegű munka.²¹⁷ Sőt *Blackstone* hatását – noha vitatottan – de a későbbi kutatók is egyértelműen hangsúlyozzák, s mely munkát az amerikai forradalmiság kézikönyveként is aposztrofáltak.²¹⁸ S mégis - annak ellenére, hogy itt

²¹² A racionalitás kifejezés idézőjele arra kíván rámutatni, hogy a racionalitás és a társadalom felfogása szerinti „igazságosság”, kalkulálhatóság kérdése vitatott; a vita egyik explicit megjelenésére példának ld.: Lawrence Rosen: A méltányosság és megítélése a modern iszlám jogrendszerben.; illetve Stanley Diamond: Joguralom vagy a szokás rendje. In.: Varga Csaba (szerk.): Összehasonlító jogi kultúrák. Jogfilozófiák. Budapest. 2000. 324-342.; 157-178.

²¹³ Ld.: Pokol Béla: Jogelmélet. Századvég Kiadó. Budapest. 2006. 501-502. p.

²¹⁴ William Searle Holdsworth i.m. 33. p.

²¹⁵ Uo.

²¹⁶ Vö.: René David: A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1977. 324. p.

²¹⁷ Vö.: Nagy Tamás: Nagy Tamás: Jog és Irodalom – valami jog van ami irodalom -. PhD. Értekezés. Szeged. 2007. 64-65. p.

²¹⁸ *Thomas Jefferson* – ideológiai ellenvetései ellenére – rendkívül jelentősnek tartotta: „elrendezésében a legvilágosabb, amit valaha írtak, tárgyát tekintve korrekt, stílusában klasszikus (...) méltán foglalja el helyét *Jusztiniánusz* Intitúciói mellett”. Uo. 65. p. Oktatási relevanciáját tekintve pedig lásd.: Nagy Zsolt: Az amerikai jogi oktatás történetének vázlata. *Acta Juridica et Politica. Publicationes Doctorandorum Juridicorum*. Tomus II. Fasciculus 7. Szeged. 2003.

már igazán nagy reverenciának örvendett a jogászok ismereteit összegző munka - az angliai helyzethez hasonlóan szintén nem alakult ki a hazaihoz hasonló „kultusz” a jogászság, illetve a jogászságon kívüli társadalom körében.

Persze a válasz szinte benne rejlik a kérdésben, ám mégis szükséges kimondani és elemezni. A Kommentárok népszerűsége a jogi ismeretek hiányának volt főként köszönhető, ám emellett a jogászság iránt több ok folytán rendkívüli ellenérzéseket tápláltak, vagyis lényegében meglehetősen kevés jogással találkozhattunk volna a gyarmati Amerikában, és a korai független Egyesült Államokban.²¹⁹ S miközben az ellenérzés „dült” az amerikai lakosok körében a jogászok megpróbálták olyan képzési bázist és tudást létrehozni, ami alkalmas a differenciált államokban, azok különféle jogi és szokási rendszereiben a jogi tevékenységre, vagyis megkísérelték – méghozzá sikerrel – olyan jogelvek kialakítását, amit mindenhol, szinte mindenkor alkalmazni lehet. (Ennek jelentette mintegy csúcspontját a *Christopher Columbus Langdell* által képviselt jogi formalizmus.) Az idő előrehaladtával pedig egyre több és több jogelvet fektettek le, kezdték azokat alkalmazni, vagyis fokozatosan távolodtak attól a relikviától, ami jogi tudásuk bázisát jelentette. Egy másik – noha kevésbé jelentős – kérdés is szerepet játszhatott; nevezetesen a különféle bevándorló lakosság miatt a kontinentális jog és a *common law* rendszer versengéséből a XVIII-XIX. században utóbbi került ki győztesen, ám az egységes, áttekinthetőbb eljárásjogi kódexek megalkotásával – egyfajta „kompromisszumként” – elmozdulás történt a kodifikált jog irányába,²²⁰ más szavakkal: több olyan forrás állt a rendelkezésre, melyből a jogi ismerethalmaz állt, így nem egyetlen mű volt a jogi tudás minden elsőprő tárháza. De az igazi válasz csak ezután következhet: mire ez a társadalmi helyzet kialakult, s egyre több jogelv és *statute* született, és megtörtént azok alkalmazása, továbbá mire megváltozott a jogászsággal és a joggal szembeni attitűd, ami nagyjából a XIX. század elejére tehető, egyszerűen a Kommentárok – ha nem is merültek feledésbe – de érvényességükből, épp a fentiek miatt, oly sokat veszítettek, hogy immáron nem lehetett az egyetlen orá-

²¹⁹ A gyarmati Amerikában még a XVIII. században is sok kolóniában egyáltalán nem voltak professzionális jogászok. Nyilván az okok egy része „európai eredetűnek” volt mondható, más része pedig az Új Kontinens sajátos viszonyaiból ered. Ezeket az okokat részletesebben ld.: Lawrence M. Friedman: *A History of American Law*. Second Edition. Touchstone Books. New York. New York. 1985. 94. p.; Nagy Tamás i.m. 62. p.; Davison M. Douglas: *The Jeffersonian Vision of Legal Education*. 51. *Journal of Legal Education*. 185. 2001. 185-190. p.; összefoglalásképpen végül Nagy Zsolt: *Egyetemi jogászság és joggyakorlat*. *Jogelméleti Szemle*. 2007/2.

²²⁰ Vö.: Badó Attila: *Bevezetés az USA jogrendszerébe*. *Acta Juridica et Politica*. Tomus LII. Fasciculus 1. Szeged. 1997. 3-9. p.

kulunként említeni. Továbbá a jogelvek és törvények egyre fokozódó kuszaságában egy laikus már egyáltalán nem ismerhette ki magát, így mindenképpen professzionális személyekre volt ehhez szükség, ami megvalósította a jogi praxis és a társadalom közti határvonalat, s íme már nem is lehet kérdés, hogyan miért nem lett mindenki „egy kissé jogász”.)

Ez után a rövid kitekintés után térjünk vissza a hazai jogászsághoz, illetve a hazai jog és jogásztársadalom kapcsolatához. A fentiekből is világosan látható, hogy egy hasonló helyzetben lévő, továbbá többé-kevésbé hasonló jogot (ez utóbbi esetében a hasonlóság az a szokásra magára és nem azok tartalmára vonatkozik) alkalmazó országhoz képest Magyarországon teljesen eltérően alakult a jogászság helyzete, mi több a társadalom és a jogászság kapcsolata is. A Bónis György által oly találóan jellemzett helyzet, nevezetesen, hogy a Hármaskönyv megjelenése utáni néhány évszázad alatt mindenki egy kicsit jogász lett, meglehetősen „furcsa” helyzetnek tekinthető.

Az okokat természetesen csak feltételezni lehet, s valószínűleg képtelenség lenne egy mindenre kiterjedő, minden okot feltáró elemzés, de mégis „eme különleges jelenség miértjének” néhány fő aspektusát talán fel lehet villantani. Természetesen a különféle kérdések szorosban egymásba fonódnak, vagyis sokkal inkább alkotnak egyetlen összefüggő történetet, mely végül a „könyv” használatának kizárólagosságához vezet. A történet pedig – annak ellenére, hogy a fenti elemzés impliciten azt sugallja, hogy a könyv léte talán elhanyagolható – mégis a *Tripartitum* keletkezésével kezdődik. Nevezetesen azzal, hogy megírásakor is a köznemesek jogait képviselte, de nemcsak jogokat, hanem egyúttal egy elvrendszert, s egy szemléletet is, méghozzá annak legtisztább formájában. S inntől kezdve már a praxisra tehető át a hangsúly, hiszen Mohács után az ítélőmesterek vándorbíráskodásukkal átvették a központ szerepét és a könyv szerinti feudális rendszert érvényesítették. Ugyanis az Anjouk korában megindult folyamat, mely a Jagellók idején teljesedett ki azt eredményezte, hogy a deákműveltség birtokosai, a köznemességből kikerült jogászság érvényesítette pozícióit és hatalmát a főúri-főpapi rétegekkel szemben, s végül a jogszolgáltatás irányítóivá váltak, tehát kiterjesztették és megmerevítették Magyarország szokásait, amire végül materiális formájában is lehetett hivatkozni.²²¹ De mindez nemcsak egyfajta jogrendszert tett szinte kizárólagossá, hanem egyfajta szemléletet is, nevezetesen a köznemesi attitűdöt, ami – legalábbis ebben a tekintetben – a legszigorúbb ragaszkodást jelentette a „szent” szöveghez.²²² Hiszen egy olyan rétegről

²²¹ Bővebben ld.: Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. i.m. 398. p.

²²² Noha a szokásjogot lehetett volna fejleszteni, hajlítani, szigorú szabályaitól eltérni; az azonban nem kétséges, hogy ez mégsem történt meg. „II. Ulászló és bírótársai a leánynegyed, hitbér és ítéleti teher kifizetésénél kivették a közbecsű alól a szőlőket, amelyeknek *proprietasa* a jobbágyokat illette; ezeknek teljes

beszélünk, amely mindenképpen a társadalmi, elsősorban nemesi hierarchiában egyre távolabb próbált kerülni az alsóbb rétegektől, s egyre közelebb a felső rétegekhez, ám eme törekvés – néhány kivételtől eltekintve – nem járt különösebb sikerrel, s ha mégis, az is inkább a jogtudó értelmiség „kasztjába” való bekerülés és a hazai jog alkalmazása útján volt lehetséges. Ugyanakkor állandó „támadásnak” voltak mindkét oldalról kitéve, hiszen egyfelől mások, főleg az alsóbb nemesi rétegekből esetleg a polgárság tagjainak sorából szintén pozícióikra (többek között javadalmaikra) „pályáztak”, másrészt pedig „felülről” a főnemesi-főapai réteg próbálta fölényét megőrizni. A „kétfrontos háború” pedig így egyetlen jelkép köré csoportosította a köznemesi réteget, ez a jelkép persze nem lehetett más csak a Hármaskönyv, ami ráadásul tartalmazta, ezáltal biztosította is jogaikat, vagyis, más szavakkal pozícióikat, azokat a jogokat, amiket minden oldalról próbáltak megkérdőjelezni. Nem nehéz innentől rátalálni arra a szemléletre, hogy miért lehetett ennek a harcnak a jelképe az említett jogi tárgyú munka, vagy Bónis szavaival „az ítélmesteri joghatóságnak törvényben is elismert megszilárdulása azt a konzervatív-köznemesi szemléletet szolgálta, amelyet *Werbőczy* Hármaskönyve képvisel a legtisztábban”.²²³ Ugyanakkor a jogtudó értelmiség – elsősorban külső körülmények folytán felbomlott – a köztük lévő szolidaritás szálai elvékonyodtak és elszakadtak, hiszen nem volt egyfajta szervező elv, ami összefogta volna őket: a királyi központ megszűnt, illetve részben Bécsbe tevődött át, igazi szakmai (például céhes jellegű) integráció pedig csupán csíráiban jelent meg. Ez pedig a kornak, és a későbbi időknek megfelelő szakmai zártságot szétzilálta, kinyitotta a „laikusok” felé. Ráadásul éppen a meglévő központok felbomlása, illetve „áthelyezése” jelentette az újabb, ismert irányba, haladó folyamatokat: hiszen a külső támadások, érkezzenek azok a török hódoltság felől, vagy nyugatról, továbbá – s talán ez a lényegesebb – a Habsburgok központosítási, majd abszolutisztikus törekvései egyre inkább a hazai jogot, mint integrációs eszközt erősítették. Nem is beszélve a rendek – melyek jogait a könyv hivatott volt fenntartani – abszolút hatalommal szembeni ellenállásáról, mely ettől fogva hihetetlen fontos eszközzé emelte a jogaikat, tartalmazó eszközt a *Tripartitumot*, tehát a gyűjtemény ebben az esetben nem a jogászság közti, hanem a rendek

értékét kellett megtéríteni akkor is, ha a földesúr ki akarta vetni belőlük a jobbágyot, s a rét meg az irtvány ugyanilyen beszámítás alá esett. Az összeállító kiemeli, hogy e tekintetben a Hármaskönyvet kijavították! (Sic.) Ha tehát a kúria bírói testülete képes volt arra, hogy benyújtása után legfeljebb két esztendővel a jobbágyok javára korrigálja a *Tripartitumot*, még inkább meg tudta volna tenni később, amikor a hódoltság és a töröktől való felszabadulás társadalmi és gazdasági megrázkódtatásai alkalmat adtak rá.” Bónis György: Középkori jogunk elemei. i.m. 280-281. p. *Ám mégsem tették meg!*

²²³ Uo. 398. p.

közötti szolidaritást erősítette. Vagyis talán az összes feltétel adott volt ahhoz, hogy az ország szokásait tömörítő Hármaskönyv mindent elsőprő erővel érvényesüljön, ugyanakkor a jogot alakító, s a társadalmi viszonyokhoz, azokra érzékenyen reagáló és hajlító jogászság helyett, a könyvre szentként tekintő az „országglakosokat” tömörítő nemesi „jogászság” jöjjön létre.

Végül még egyetlen dolog, amit érdemes megemlíteni. Az idő egyértelműen az egyetlen „igazi” autoritással bíró könyvnek „dolgozott”, méghozzá két okból is: egyfelől minél régebbinek volt tekinthető, annál jobban volt hasonlítható a „régijó jog” fogalmához,²²⁴ vagyis annál inkább alkalmassá vált az ősi, hazai, feudális szokások relikviájaként való hordozáshoz, másrészt az „ősi” jelleg a képzésen keresztül biztosítja saját változtathatatlanságát. Ez utóbbi szintén két okra vezethető vissza: egyfelől ha visszatekintettek a múltba, akkor a „soha nem volt másképp” szemléletét láttatták a leendő jogással, az egyetlen lehetséges út látszatát keltették, másfelől a hazai képzésben mindenképpen egyetlen forrásként érvényesült, mert az „oktatók” – történjen a képzés valamilyen intézményben vagy a praxisban – egyértelműen ugyanazon tananyag alapján oktatták saját rekrutációs bázisukat; más szavakkal: a jogászság nem láthatott és így nem is látott alternatívá(ka)t.

Nos, ami pedig a rokon jelenségeket illeti, annyi válaszként bizonyosan kimondható, hogy egy, a szokásokat és szokásjogot összefoglaló könyv nem jelent egyetemességet a jogászság szemléletében, nem fog meghatározó okként szerepelni, illetve csak egyik okként szerepelhet. Noha minden valószínűség szerint szükséges, de nem elégséges feltétele egyfajta szemlélet – nevezetesen a magyarországi jogi attitűd – kialakulásának. Talán számos más út lehetősége is adott, és más faktorok determinációjának köszönhetőek a kérdésként felvetett szituációk. Mégis ha áttekintésre került a hazai jogászságot formáló XVI. századtól kezdődő néhány évszázad, akkor megállapítható, hogy nem történhetett más, és nem is történt más, minthogy a múlt reményeinek megőrzése helyett magát a múltat konzerválta a hazai társadalom és elsősorban a jogászság, vagyis másképpen: „...*Honterus, Decius Barovius, Kitionich* és mások feltárják a jogi formákat, melyek között majdan a tőkés árutermelés kibontakozik. De az a tény, *Pápóczi* kéziratát belepte a por, *Werbőczy* műve pedig félszázánál is több kiadást ért, megmutatja a magyar uralkodó osztály választását. A régiben való megmaradás, a feudális normák konzerválá-

²²⁴ A „régijó” jog fogalmáról és annak megváltozásáról ld.: Bónis György: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. i.m. 70. p. A régijó jog fogalmához mindenképp kapcsolódott egyfajta perszonális jelleg, ami elsősorban az adott időben és helyen autoritással bíró személyek támogatására épült. Uo.

sa, a jobbágyság „második kiadása” tűnt előtte kíváncsnak; az újat bizalmatlanul fogadta, eltaszította.”²²⁵

²²⁵ Bónis György: Középkori jogunk elemei. i.m. 279-280. p. Például *Honterus János* úgy foglalta össze a római jogot *Compendium iuris civilisi in usum civitatum ac sedium Saxonicalium in Transylvania collectum* című munkájában, hogy a hazai törvényeket meg sem említi. *Decius Barovius* pedig hazai jogunk hiányait akarja pótolni a római jog által. Uo. 278. p. Vagyis megvoltak azok a lehetőségek és talán bizonyos törekvések is, amelyek nyugat-európai jogfejlődési mintát követték volna, ám ez – mint a fentiekből is látható és immáron magyarázható - másképp alakult.

III. A jogászság felemelkedése: állam- és jogegységesítés

„Fürsten müssen der Juristerei brauchen,
gleich wie das Schwert.”²²⁶

Az ősi Római Birodalom megszületése óta az európai társadalmakban a jog és ezáltal a jogászok igen fontos szerepet játszanak.²²⁷ S ez a szerep kiterjedt mind az egyes személyek közötti konfliktusok feloldására, tevékenységeik szervezésére, ugyanakkor egyes csoportok, közösségek, így akár az államok közötti ellentétek elrendezésére, továbbá az említett közösségek, így akár az államok megszervezésére is. Noha a források bizonyos tekintetben hiányosak, illetve ellentmondásosak, annyi bizonyos, hogy ez a kiemelkedő jelentőség Európában a XI. századtól kezdve vitathatatlan; a korai államok kiépítéséhez és stabilizálódásához éppúgy nélkülözhetetlenek voltak mind a „közjogi” munkák, mind a „magánjogi” tevékenység, s különösen a civiljogi szabályok egymáshoz közelítése és egységesítése. Mindezek a munkák természetesen egyfajta jogi érvelést, jogászi gondolkodásmódot is tükröztek, kimondható, hogy a jogászság és annak „szellemi világa” társadalmainkban meghatározóvá vált. Az említett gondolkodásmód és az államiság összefüggésének fontosságát pedig már *Franz Wiacker* is hangsúlyozta: hiszen a civiljogi szövegek autoritása alapján „közvetlen összefüggés található a középkori *mos Italicus* és a korai nyugat-európai államiság között, Itáliában a városállamok, a német területeken a területiális államok között; de éppígy összefügg az észjog az európai abszolutizmus időszakával és a modern nemzetállamok és a forradalmak korával; végül a történeti iskola is szoros kapcsolatban állt a XIX. századi polgári államok kialakulásával”.²²⁸ Vagyis a jogásztársadalom, annak szellemi terméke és az államiság közötti kapcsolat vitathatatlan és talán a mai napig is az; noha tevékenységük és gondolkodásmódjuk időről-időre változott, mégis szoros összefüggésben maradt a társadalom szemléletével, az államok formáival, melyek szintén korról-korra változtak, azonban ezek a – sokszor leginkább fokoza-

²²⁶ Peter van den Berg: Lawyers as Political Entrepreneurs? A Historical Perspective on the Contribution of Lawyers to Legal Integration in Europe. 165. p.

²²⁷ Vö.: Nagy Zsolt: A jogi oktatás múltjának hagyatéka. Jogelméleti Szemle 2004/2.

²²⁸ Franz Wiacker: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung. 2. unveränderter Nachdruck. Vandenhoeck und Ruprecht. Göttingen. 1996. 21. p.

tosan végbement – váltások egymással párhuzamosak voltak, egymást erősítették, de legalábbis kölcsönhatásban álltak. Talán ezek a pozitív interferenciák juttatták el az európai (s nem csak az európai) társadalmakat napjaink szituációihoz, s ezért ennek mélyrehatóbb - történeti elemzéseit sem nélkülöző – vizsgálata mindenképpen indokolt.

I. A jog és a jogászság presztízsének növekedése

A XIII. században *Lord Henry of Bratton (Lord Bracton)* híres és azóta is méltán nagyra tartott könyvében (*De legibus et consuetudinibus Angliae*) írta, hogy egy „jól kormányzott királyságban két dolog nélkülözhetetlen: fegyverek és jog”²²⁹; vagyis a jól kormányzott állam esetében a fegyverek és a jog egyenrangú eszközöknek számítanak. A fegyverek kitétel egyáltalán nem meglepő, hiszen a feudális Európában a konfliktusok megoldása természetesen erőszakos úton történt, az erőszak nemcsak a jogon kívüli mindennapokban volt jelen, hanem akkor is, ha az adott „jogi jellegű ügy” főúri vagy akár uralkodói beavatkozást kívánt; emellett persze szociológiai szempontból talán a legjelentősebb tény, hogy a korabeli szokások leginkább a problémák elintézését a felek hatáskörében tartották. Hiszen a középkori társadalom egy – a mai szempontból nézve – „erőszakos” társadalomnak tekinthető, az erő jelenléte ott volt mindenütt: a különféle gazdasági jellegű konfliktusoktól kezdve a bűnelkövetésen át a bűnhődésig.²³⁰

Noha például mind a *Karolingok*, mind a *Merovingok* megpróbálták az úgynevezett „békét” megteremteni országaikban, - s mindehhez valószínűleg a jogot, vagy valamilyen jogot (szokást, jogszokást, az autoritás szavát) használtak fel - ám ez többnyire kikényszeríthetetlen maradt, s a próbálkozás kevés sikerrel járt. Bár – s ezt nem szabad elfelejteni – a „kísérletek” maradandó entitásokként tovább éltek a középkori Európában: a monostorokban, helyi közösségekben, városokban és esetleg főúri igazságszolgáltatási intézményekben; még annak ellenére is, hogy ez sokszor a feudális hatalmasságok saját megerősítésének szolgálatában állt.²³¹

²²⁹ Henry Bracton: *De legibus et consuetudinibus Angliae*. Cambridge. Massachussets. Harvard University Press. 1968. (G.E. Woodbine ed.) Introduction. A fent idézett mondat mellesleg tökéletes bizonyítékul szolgál arra is, hogy *Lord Bracton* igen jó ismerője volt a római jognak, hiszen *I. Justinianos* császár institúciói így kezdődnek: „A császári felségnek nemcsak fegyverekkel kell ékesítve lennie, hanem törvényekkel is fel kell fegyverkezve lennie, hogy mind a háború, mind a béke idejében helyesen tudjon uralkodni és a római császár győztes maradjon ne csak az ellenséggel vívott csatákban, hanem akkor is, amikor a hamis perlekedők csalárdságait kiüzi a jogérvényesítés utairól és éppoly lelkiismeretes legyen a jogban, mint amilyen diadalmas legyőzött ellenségein.” Justinianus császár institúciói. i.m. 11. p.

²³⁰ Erre részletesebben lásd: Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat. Budapest. 1990., különösen a 9-142. p.

²³¹ Peter van den Berg: *Lawyers as Political Entrepreneurs? A Historical Perspective on the Contribution of Lawyers to Legal Integration in Europe*. 164. p. Ebben az időben az „állam” fogalma alatt a konfliktusok megfelelő szabályozását értették egy „jól vezérelt” királyságban. Uo.

A „korai királyságok” után leginkább a XI. század bizonyult a megfelelő kornak, mikor is az „isteni békét”, Szent Ágoston szavaival élve, az utat Isten országához felfedezhették. S ez az út innentől kezdve természetesen az Anyaszentegyházhoz kötődött, de nemcsak a Katolikus Egyház jelentette az „üdvözülést”, hanem annak joga is; ugyanakkor - visszatérve Ágoston kinyilatkoztatásaihoz – a világi hatalomnak olyan világi törvényekre van szüksége, melyek megfelelnek Isten törvényeinek, vagyis az Egyház szabályainak; így a világi hatalom is egy olyan jellegű szabályrendszer volt kénytelen alkalmazni, ami „Isten Országához” vezethet: a király istenfélő és annak megfelelő szabályokat, vagyis – s ez a legfontosabb – *országára kiterjedő, egységes törvényeket* alkot. Ezt a talán teológiai tetsző okfejtést alátámasztja például az is, hogy 1159-től 1303-ig szinte minden pápa világi- és/vagy kánonjogi *doctor* volt.²³² Ebből következően egyre fontosabb pozíciók jutottak azoknak, akik ismerték az „örök” szabályok (*lex aeterna*) megalkotásának és alkalmazásának titkát, tehát a jog ismerőinek. Így történhetett, hogy már a középkorban a *bajor herceg* tanácsosainak nagy része jogi doktor volt, sőt még Angliában is szükség volt az egyetemi végzettségre bizonyos – általában civil joggal kapcsolatos – pozíciók betöltéséhez, ugyanakkor nem szabad megfeledkezni a jogáskollégiumokról - *Oxford* és *Cambridge* mellett mintegy Anglia Harmadik Egyetemének tartván - melyek tulajdonképpen uralták a jogászképzést és rekrutációt.²³³

A középkorban a tanult jogismerők „közjogi” szinten elsősorban a király, illetve más uralkodók hatalmának elméleti legitimációját szolgálták; s ez a legitimitás elsősorban a helyi, partikuláris hatalommal bíró nemességgel szemben volt nélkülözhetetlen. Az uralkodó tanácsosai között egyre gyakrabban tűntek fel a tudós jogászok vagy a praktikusok; sőt egyre gyakoribbá vált, hogy a magasabb rangú személyek közti konfliktusokat is – a fegyverek helyett – ők döntöttek el: a normann hódítást követő Angliában egyre inkább intézményesedett, hogy a király döntötte el a lordok közötti vitákat, mivel az uralkodó tanácsosaiból álló bírák a *Westminster Hall*-ban – támogatva az államfőt – „fejlesztették a *common law*-t”. Éppígy például egy kissé később a Német Birodalomban szabályok mondták ki, hogy a „fejedelmeknek éppúgy szükségesek a jogászok, mint a kardok”,²³⁴ vagyis az egyes német tartományurak – legyenek azok egyházi vagy világi személyek – az említett tanácsnak megfelelően szinte kivétel nélkül alkalmazták a tanult jogismerők tanácsait (*Gelehrte Rate*), mely jelenség nyilvánvalóan hozzájárult a római jog további recepciójához.

²³² Vö. Uo. 164. p.

²³³ J. H. Baker: The third university of England. In: The common law tradition. Lawyers, books and the law. The Hambledon Press. London. Rio Grande. Ohio. 2000. 3-28. p.

²³⁴ Peter van den Berg i.m. 165. p.

Persze a szociális struktúrában betöltött helyüket azért nem szabad túlértékelni, hiszen – noha elfoglaltak magasabb pozíciókat és a társadalom megbecsült tagjainak számítottak – általában köztük és a magasabb rangú nemesség között elég nyilvánvaló szakadék tátongott. Így például a XVI. századra a francia király már nélkülözhetőnek tartotta a született arisztokráciát, hiszen hatalma az abszolutizmus korára a nemesség részéről megkérdőjelezhetetlenné vált; ne feledjük, hogy ugyanakkor a bírói pozíciókkal a nemesség egy részét a király „megvásárolta”, akiknek attitűdje sokkal jobban megfelelt a királyi bíróság jogi kultúrájának. Sőt, mi több a XVII. századra már egyértelműen kimutatható volt, hogy az uralkodók a jogászok helyett inkább egyfajta általánosabb jellegű tudással, illetve tudományos háttérrel – különösen történelmi ismeretekkel - rendelkező személyeket alkalmaztak.²³⁵ Vagy a német területeken is immáron a fejedelmeknek adott jogi tanácsadások sokkal inkább technikai jellegűekké váltak, mintsem, hogy a politikai élet menetébe beleszólhattak volna.²³⁶

Egy másik kérdés is felmerülhet a fent említett korban: nevezetesen – elsősorban „magánjogi” jellegű ügyekben (bár nem szabad itt sem mellőzni, hogy nem volt különbség köz- és magánjog között) – a jogi képviselet problémája. A „megfelelő, helyes döntés, a filozófiai értelemben vett igazság” fogalma nem hagyott kétséget, hogy minden eljárásnak *adverzális*nak kellett lennie, vagyis a felek a kor felfogásának megfelelően a harc „nemességét” figyelembe véve egyenlő fegyverekkel (ez sok esetben ténylegesen fegyvert jelentett) küzdöttek meg egymással. Ám a későbbiekben, ahogy az állami befolyás és ellenőrzés egyre kiterjedtebb lett, az államok mai szóval konszolidálódtak, már a képviselet formája is – legalábbis a kontinensen – kezdett megváltozni: a jogi képviselő korábban ténylegesen fontos szerepet töltött be, ez a szerep később már sokkal inkább formálisassá vált, mivel az állam megváltoztatta a „játékszabályokat”, vagyis a processzus szabályait, és a tényleges inkvizitórius eljárás alatt funkciójuk nehezen meghatározható. Innentől kezdve például – és talán először – Franciaországban az *avocat*-nak elsősorban civiljogi ügyekben esetlegesen nagyobb befolyása volt, ugyanakkor ezzel párhuzamosan a jogászság nagyobb része inkább – az egyre polgáriasodottabb – bürokráciában kapott helyet; vagyis a francia korona a XVII. századra legnagyobb mértékben a jogilag képzett adminisztrátorokra támaszkodhatott: az

²³⁵ Michael Stolleis: Grundzüge der Beamtenethik. (1550-1650.) In: Roman Schnurr (hrgst): Die Rolle der Juristen bei der Entstehung des modernen Staates. Duncker und Humblot. Berlin. München. 1986. 273-302. 286. p.

²³⁶ Diemar Willoweit: Rat und Recht im Regiment des Grossen Kurfürsten von 1648 bis 1658. In: Roman Schnurr (hrgst) i.m. 797-822.

ügynevezett *intendánsokra*. (Mellesleg ez a folyamat általában jellemző volt az egész kontinensre.)

A jogászság a XVII-XVIII. század környékén azonban egy másik oldalról is meghatározható politikai szerephez jutott: az abszolutizmus fokozatos kiépítése ellenében volt definiálható és az uralkodóval szembeni – elsősorban nemesség melletti – elvi, jogi harcokban vett részt; ugyanakkor a jogásztársadalom egy – talán kisebb – része továbbra is az uralkodó törekvéseit támogatta érveivel. Így például Angliában éppen a parlament, illetve a nemesség és a király közti dominancia eldöntésében nyújtottak különösen fontos segítséget: intézményesítették, hogy a korona legális hatalma határok között maradjon, mely limitációt – ahogy a jogászság interpretálta – a parlament és a *common law* biztosítja. Azonban azt sem szabad elfelejteni, hogy jeles jogismerők éppen ugyanazon *common law* alapján a király ügyét képviselték és magyarázták: ilyennek volt tekinthető az 1618 és 1621 közti lordkancellár, *Francis Bacon* (1561-1626).²³⁷ Egyvalamit azonban még szükséges megjegyezni: létezett a jogásztársadalom számára egy harmadik lehetőség is: nem a király, és nem is a nemesség képviselte, hanem a „népé”, illetve pontosabban a polgárságé; így például Franciaországban előmozdították – legalábbis a forradalom első szakaszában – a Harmadik Rend politikai vezető szerepét. De bármely oldalon is álltak, egyet mindenképpen ki lehet mondani: a különböző megszerzett és megtartott jogok deklarálásában, kidolgozásában mindenképpen a legfontosabb tevékenységet a jogászság végezte.²³⁸

²³⁷ Természetesen a jogásztársadalom említett fontosságát nem szabad túlbecsülni, hiszen az 1689-es Bill of Rights elfogadtatásában igen komoly szerep jutott a nemességnek. Lois G. Schwoerer: The role of lawyers in the Revolution of 1688-1689. In: Roman Schnur (hrst) i.m. 473-498. különösen 474. p. és 491. p.

²³⁸ Mellesleg a fentebb említett középkori „erőszakos jelleg” még igen sokáig fennmaradt, sokszor az abszolutizmus korába is átnyúlt, amelyben pedig már a jog és jogászság jóval nagyobb súllyal és főleg kifinomultsággal rendelkezett. „*Joseph de Maistre* ebben a kapcsolatban ismeri fel az abszolút hatalom alapmechanizmusát: a herceg és a nép között a hóhér a fogaskerek szerepét játssza; a halál, amellyel lesújt, nem különbözik a jobbágyok halálától, akik mocsarak és pestis fölé építették Szentpétervárt: a halál egyetemes elv, a zsarnok különleges akarata, törvény mindenki számára, s az elpusztított testek mindegyike kő az állam szemében, mit se számít, ha ártatlant talál el.” Ennek szintén agresszív következményei lettek: „A fegyveres igazságszolgáltatás mértéktelensége találkozik a fenyegetett nép haragjával”. Michel Foucault i.m. 100. p. S ennek az erőszakos szembenállásnak a jogászság – persze sok esetben sikertelenül - egy levezető „csatornáját” jelentette.

2. Egy különösen fontos jogászti tevékenység: a jogegységesítés

Történeti szempontból a jogásztársadalom egyik legfontosabb tevékenysége – a már említett – egységes törvények megalkotása, ahhoz nyújtott segítség, azok egységes alkalmazása, és értelmezése, tehát – és napjaink számára is ez a legfontosabb – az egységes államalakulatok létrejöttében való közreműködés; mely egységhez a különböző „alkotmányosnak tekinthető” szabályok megalkotásától a magánszemélyek konfliktusait rendező szabályokig, vagy akár a büntetőszabályozások létrehozásáig mind-mind hozzájárult, és ezekben a jogászok természetesen közreműködtek. Ehhez az egységesítéshez érdemes megnézni több példát, nemcsak azért, mert ezt a könnyebb megértéshez szükséges exemplifikálni, hanem azért is, mert a példák és a jogászti szerepek mintául szolgáltak sok-sok régió számára, és a példák jogi kulturális befolyása mindenképpen figyelemreméltó. Nos, ezekben a példákban kétféle „szkenárió” bontakozik ki: az egyiknek az angliai, a másiknak a francia „esetet” lehet nevezni. (Természetesen ezek a folyamatok más országokban is az előbbiekhöz hasonlóan lejátszódtak, ám talán a fentiek egyfajta „ideáltípust” jelenthetnek.)

Köztudott, hogy Angliában, amikor Hódító Vilmos (*William the Conqueror*) átkelt a Csatornán, jogi diverzitás uralta a régiót, tehát a jogalkalmazók – akiknek döntései csupán szavakban jelentek meg – területenként más és más szokásokat alkalmaztak. Ám a normann hódítók viszonylag erős kézben tartották a hatalmat, s letörtek minden olyan törekvést, melyek a kontinensen tulajdonképpen alkotmányos „autonómiát biztosítottak” a különféle területeknek, illetve az ott található nemesség tagjainak; így – már inkább a XII.-XIII. századra sikerült ezt a szokásjogi diverzitást megváltoztatni.²³⁹ A folyamat egyik kulcsintézménye a *Westminster Hall* volt; noha a kezdetekben kompetenciája meglehetősen limitált volt: az intézmény hatásköre csupán olyan esetekre terjedt ki, ha az adott ügyben a király félként lépett fel, továbbá ha adók kivetéséről volt szó, illetve ha a felek fontos pozíciót betöltő vagy nagyhatalmú nemesek voltak. Ugyanakkor – s ez számított a kezdetekben a legnagyobb előnyének – az eljárás írásban is rögzített volt, a „modern” római, illetve kánonjognak megfelelően professzionális bírák ítéleztek; ezért a felek sokszor – elkerülve a helyi bíróságokat – inkább itt „keresték igazságukat”. S ez vezetett ahhoz, hogy a lokális szokásjog fokozatosan mintegy

²³⁹ Mellesleg például Európában szinte elsőként monetáris egység kialakult ki, továbbá egységes vámok, s valamiféle, az egész régióra kiterjedő „integráció”. Brian P. Levack: *The formation of the British state. England, Scotland and the Union. 1603-1707.* Clarendon Press. Oxford University. Oxford. 1987. 10-11. p., 17. p., 20-21. p.

„idejétmúlttá” vált Angliában, s *Bracton* előtt már száz évvel kialakulhatott a királyi *common law*, mely „Európában unikumként a nemzeti jog testét hozta létre”.²⁴⁰ Ehhez – legalábbis minden valószínűség szerint – legalább három feltételnek érvényesülnie kellett: 1. A *Westminster*-i Bíróság létrehozásának nem a jogegységesítés, hanem sokkal inkább a hatalmasságok és a vagyon feletti döntés volt a célja: vagyis az eljárásoknak elsősorban fiskális dimenziója volt.²⁴¹ 2. A döntést eszközlő bírák közül csupán néhánynak volt egyetemi képzettsége, a többségük a praxis által kiképzett volt; tehát – noha általában rendelkeztek némi tudással a római, illetve a kánonjog tudományából – leginkább az angol szokásokat, vagyis a *common law*-t ismerték. 3. S talán ez a legfontosabb, sikere záloga a helyi szokások érvényesülésének gyenge volta. A helyi szokások – szociológiai szempontból – nem feleltek meg egy dinamikus, éppen (főleg a hódítások következtében) változások alatt álló társadalomnak: nem voltak írásba foglalva, nem voltak bevett eljárási szabályaik, nem volt kidolgozott struktúrája, etc.; vagyis *Peter van der Berg* szavaival élve: a partikuláris szokásjog „nem lehetett elég hangos, hogy ellenálljon a király bíróságának igazságával szemben”.²⁴² S noha I. *Edward* király alatt a törvényi jog (*statute law*) használata kiszélesedett, mégis kimondható, hogy összességében a bírói jog uralta Angliát; ennek magyarázata pedig igen egyszerű: a *Westminster*-i Bíróság addigra már egységes – anyagi- és eljárásjogi - döntési formákkal, ennél fogva egységes joggal látta el az országot. Ez pedig kedvezett természetesen az uralkodónak, hiszen ez hatalmának az egész országra kiterjedő megerősítését jelentette, de bizonyos szempontból kedvezett mindazoknak, akiknek különböző területeken voltak érdekeltségeik (birtokosok, kereskedők, etc.), hiszen nem volt szükséges különböző szabályokhoz alkalmazkodniuk. S még egy zárójeles megjegyzés: 1283-ra *Walest* elfoglalták, és angol uralom alá került; természetesen az „új urak” ismét szembe találták magukat a jogi diverzitással, amire gyógyírként a törvényi jogot próbálták alkalmazni, ám kevés sikerrel. Sőt, *Wales* elfoglalása inspirálta az angol esetjog kodifikációjának korai kísérletét is, illetve az adott rá okot; ugyanakkor a helyi szokások „elég hangosak” voltak ahhoz, hogy az angol törvények egyáltalán nem, vagy csak részben érvényesülhettek.²⁴³ Sőt mi több, a *Westminster*-i Bíróság tartózkodott az újonnan szerzett területek „fölött” döntéseket hozni; vagyis a helyi szokások – egy időre legalábbis – tovább virá-

²⁴⁰ J. H. Baker: *An introduction to English legal history*. Butterworths. London. 1990. 149. p.

²⁴¹ Vö.: *Peter van der Berg* i.m. 168. p.

²⁴² Uo. 169. p.

²⁴³ Szociológiai szempontból természetesen a kialakult helyzet érthető, hiszen épp saját szokásaikban, - ha úgy tetszik - jogukban találták meg azt az integrációs jelképet, ami révén önmagukat definiálhatták az angolokkal szemben.

goztak. Ám itt is bekövetkezett az, ami Angliában: a helyi, íratlan szokások helyébe – fokozatosan – a királyi bíróságok gyakorlata és az ott tevékenykedő jogászok döntéseinek rendszere került; 1536-ra formálisan is – a helyi szokásjog gyengeségének köszönhetően – az egységes királyi jog lett uralkodó.²⁴⁴ *Vagyis összefoglalóan ki lehet mondani, hogy az „esetjog ebben az esetben” elsősorban nem a római jog recepciója vagy annak hiánya, és nem is a kodifikációs törekvések hiánya miatt, hanem az intézményes – a király jogismerőinek hatása alatti – háttér miatt alakult ki.*

De talán sokkal érdekesebb kérdés Skócia és Anglia viszonya; ez a viszony a mai napig is „ambivalensnek” mondható, hiszen a Brit Szigetek joga – ebből a szempontból – önmagában is egy összehasonlító jogi unikumnak tekinthető. Történeti szempontból az 1604-es perszonáluniótól érdemes kezdeni: VI. (Angliában I.) Jakab királynak éppúgy szembe kellett néznie a jogi diverzitással, mint elődeinek Angliában vagy *Walesben*; csak hogy ez a jogi különbözőség nem az egyes kisebb területek eltérő szokásaiban rejtett, hanem az Anglia és Skócia közötti teljesen eltérő jogszabályokban és jogi kultúrában. Kisvártatva a király az alsóházaknak – bár sikertelenül – már javasolta is, hogy egyféle – tudós jogászok munkáinak segítségével – kodifikációval egységesíteni lehetne a két ország jogrendszerét.²⁴⁵ Sőt a helyzet épp a király akaratával ellentétesen alakult: a XVII. századra a skót jogrendszer egyre inkább – különösen a családi és a polgári jog tekintetében – „teljes és zárt struktúrává” alakult, aminek – s mellesleg a skót jogászságnak is – egyfajta kézjegyéül szolgált *Sir James Dalrymple of Stair* 1681-es *Institúciói (Institutions)*; s ezt a helyzetet a történelmi viharok sem tudták megváltoztatni.²⁴⁶ S ami még érdekesebb, hogy az 1707-ben megalakított Nagy-Britannia, mint egyesült királyság dokumentumának 18. és 19. szakaszai kifejezetten rendelkeztek arról, hogy a skót magánjog

²⁴⁴ Uo.

²⁴⁵ Az egységesítésnek természetesen politikai okai voltak: a perszonálunióból a király a két ország között „szorosabb kapcsolatot” szeretett volna létrehozni; ezen kívül egy hosszabb távú unióhoz mindenképpen szükség volt a két jogrendszer közelítéséhez. Nyilvánvalóan ez mindkét részcél ellenállást váltott ki: a skót bizottság távolmaradásával folyamatosan bojkottálta a törekvést, továbbá – noha néhányan a korábbi Walesi példához hasonlították a kialakult helyzetet – sok angol politikus értekezett arról, hogy az ilyen jogegységesítés nemcsak, hogy teljességgel fölösleges, de rendkívül veszélyes is. 1608-ra pedig teljesen világossá vált, hogy IV. (I.) Jakab jogegységesítési törekvése sikertelen. Uo. 170. p.; továbbá Brian P. Levack: *The proposed union of English law and Scots law in the seventeenth century*. *Juridical Review. The Law Journal of Scottish Universities*. 97-115. 102-105. p. (Mellesleg úgy tűnik, a kodifikációt szinte minden uralkodó, minden esetben panaceának tartotta minden problémára!)

²⁴⁶ A skótoknak *Oliver Cromwell*-től elszenvedett 1650-es; majd az 1664-es és az 1670-es vereségeik. Brian P. Levack. i.m. 112-114. p.

nem lehet az egyesülés tárgya. A jogi helyzet azonban csak most kezdett igazán érdekessé válni. Történelmi háttérként csak annyit, hogy ettől kezdve egyetlen brit parlament létezett (*The Parliament of Great Britain*), s felsőházának (*House of Lords*) tagjai között ott ült tizenhat skót főnemes is.²⁴⁷ A jog szempontjából azonban az a fontosabb, hogy ez a felsőház az angol felsőbíróságok fölött fellebbviteli funkciót látott el, de a skót bíróságok fölötti hasonló funkciója nem volt ennyire világos és nyilvánvaló. Ám az igazi kérdés csak most merül fel: a skót jogásztársadalom miért nem ragaszkodott az egyesülési szerződés szövegéhez, tehát egy külön skót jogot alkalmazó skót felsőbírósághoz? (Az persze természetesnek tűnik, hogy angol kollégáik inkább az egységesítés mellett voltak). Persze az nyilvánvaló, hogy az egyesülési szerződést kidolgozó harminc skót bizottsági tag (köztük kilenc neves jogász volt) figyelemmel volt erre a kérdésre; mi több „fő félelmük” az volt, hogy „a skót jog lassan, de biztosan angol joggá válik”.²⁴⁸ A válasz a lehetőségek behatárolt voltában rejlik; vagyis a skót bizottság tagjai féltek az alternatívától: egy új skót fellebbviteli bíróság egyértelműen a korona alatt működött volna, tehát a korona befolyása alatt is állott volna. Ezért úgy gondolták, hogy – már egyszerűen csak a fizikai távolság miatt is – a Lordok Háza kevés skóciai ügygel fog foglalkozni, következésképpen kevésbé valószínű a skót jog erodálódása. Nos – talán egy kissé leegyszerűsítve, de kimondható – a skótok két tényezőben is tévedtek: egyfelől sokkal közelebb került a két jogrendszer egymáshoz, mint ahogy arra számítottak, másfelől pedig ez a közeledés és/vagy a megmaradt távolság nem az igazságszolgáltatás szervezeti kérdéseiben rejlett. Ha az első kérdésre tekintünk: a Lordok Háza sok esetben mind skót és mind angol jogi tradíciókra alapozott döntéseket, noha az is igaz, hogy sok skóciai eredetű esetben a *common law* befolyása erősebbnek tűnt.²⁴⁹ Ám a második felvetésben rejlik az igazi válasz:

²⁴⁷ Mely parlamentben – főleg figyelembe véve és összehasonlítva a *wales*-i képviselők számát, illetve *Wales* területének nagyságát, és népességét - egyértelműen kimutatható, hogy a skót törvényhozási képviselőlet alulreprezentáltnak volt mondható. (Mellesleg a Képviselőházban 45 skót tag ült.) Vö.: Lauchlin Alexander Cruickshanks: *The Act of Union: Death or Reprieve for the Highlands? A Study of Socio-Economic Impact of the Union on the Highlands of Scotland, 1707-1745*. Wesleyan University. The Honors College. Middletown. Connecticut. April, 2008. 53. p.

²⁴⁸ A. Jan Maclean: *The 1707 Union: Scots law and the House of Lords*. 4. *Journal of Legal History*. 50. 51. p., továbbá 67. p. Az eredeti szöveg talán jobban visszaadja az említett „félelmet”: „danger of Scots law becoming English law by the secret and certain operation of time”. 68. p. A skót-angol egyesülés politikai, gazdasági, társadalmi és jogi relevanciájáról lásd.: Lauchlin Alexander Cruickshanks i.m.

²⁴⁹ Ennek egyik eklatáns példája volt a *Donoghue v. Stevenson* ügy. 1932. *All English Law Reports*. 1-32. Ami minden kétséget kizáróan egy „skót ügy” volt, de a döntést igen jelentékenyen befolyásolta az angol jog. In: Peter van der Berg i.m. 172. p.

mire az 1700-as évek elejére kialakult a megfelelő közjogi-politikai helyzet, a skót jogászság már egy integrált rendszert képezett, a jog már egy kidolgozott, szofisztikált rendszerré vált, egy olyan struktúrává alakult, mely immáron eredményesen ellenállhatott az angol jog befolyásának. Sőt, a XVIII. század – mikor a skót jogi intézmények, mint például a *Court of Session* és a *Faculty of Advocats*, melyek a „skót nemzet” közjogi és politikai fórumaivá váltak és működtek – volt igazából a skót jog „aranykora”, mivel ekkor tudott igazán együtt fejlődni a kontinentális Európa *jus commune*-jével;²⁵⁰ (A Skót Parlament 1999-ben megtörtént felállítása pedig feltehetően ezt tovább erősítette és erősíti.)

Tehát mindezek alapján ki lehet mondani, hogy az angol jog bizonyos esetekben sikeresen befolyásolta, illetve tökéletesen involválódott az idegen jogrendszerbe, más esetben pedig nem; noha ez önmagában még evidens, az összefüggést inkább az idegen jogrendszer minőségében, nevezetesen relatív „gyengeségében”, illetve „erősségében” kell keresni. Ugyanis amikor az angol jog és jogászság a helyi szokásokkal, írásba nem foglalt szabályok bonyolult szövedékével találta szembe magát, illetve olyan jogászsággal, amely nem integrálódott és nem képviselt egységes szabályrendszert, akkor ez a rendszer könnyen adaptálta, sőt – sok esetben, legalábbis bizonyos idő után – talán egyfajta „megváltásnak” tekintette az „idegen” jogot. Azonban ha ezek a szokások egységesebbek, írásba foglaltak voltak, megtalálható volt egy integrálódott jogásztársadalom, mi több, neves szerők által kimunkált jogkönyvek álltak rendelkezésre, akik autoritásként és iránymutatásként szolgáltak a szabályok között, az angol jog már kevésbé volt eredményes; elérhetett egyfajta együttélést, és együttműködést, de semmiképpen nem válhatott mindent elsőprő uralkodó tényezővé.

Nos, Franciaországban a király sokkal kevésbé volt hatalmának teljén, sokkal kevésbé volt erős, mint angliai kollégája: Franchahont a feudális dezintegráció államalakulatának is lehetett tekinteni. Bár az is igaz, a XIII. századra a királyok pozíciója némileg megerősödött, amit az is bizonyít, hogy létrehozták a központi bíróságot, vagyis a Párizsi Parlamentet (*Parlement de Paris*), s ez – figyelembe véve a bíróság hatáskörének a későbbi évszázadokban megtörtént többszöri megkérdőjelezését – jelentős eseménynek számított. Azonban a király, még ha törekedett is a helyi szokások (*coutumes*) megváltoztatására, ez feltehetően eredendő hatalmi gyengesége miatt nem sikerülhetett. Ehelyett az uralkodó elrendelte a helyi szokások összeírását, hogy biztosíthassa a „kiszámítható igazságszolgáltatást”, s ennek megfelelően a XV. században a „helyi hatalmasságok” és a király képviselői már dolgoztak is a lokális szabályok rögzítésén. Noha ez mégis jelenthetett egyfajta „kisebb harmonizációt”: például a kánonjogi

²⁵⁰ Uo. 172. p.

doktrínák segítségével az igazságosság elveitől eltérő, az úgynevezett „megindokolhatatlan szokásokat” megváltoztatták, ugyanakkor – s a francia lokális hatalom és jog tekintetében ez a jelentősebb – a gyűjtemények kiadásával egyfelől rendkívüli módon megnehezítették a szabályok megváltoztatását, másfelől pedig századokon át „alkotmányos” garanciát biztosítottak a különféle tartományok autonómiájának, s a tartományi parlamentek mint e privilégium őrzői léptek fel. S ez a helyzet azzal sem változott, hogy a XVII., sőt a XVIII. század folyamán meghozott királyi rendeletek (*ordonnance*) nemzeti szinten, ám meglehetősen limitált sikerrel, próbáltak bizonyos kérdéseket szabályozni. Ezen az egyébként sokszor lehetetlen eredményeket produkáló helyzeten több fázisban lejátszódó változások hozták létre az egyébként mára ismert szituációt; a fentiekben leírt problémát mellesleg az adott „felállás” létrehozásában közreműködő jogászok úgy alakították ki, hogy sok esetben ennek ők váltak elsődleges mozgatórugóivá.

Az előbbiekhöz képest meglepőnek tűnhet, de az írásban kiadott szokások interpretációja – amit a helyi jogászság végzett – rendkívüli fontossággal bírt: az írásba foglalt szabályok olyan fontos és híres személyiségeket „apostrofáltak”, akik óhatatlanul a francia jogrendszer létrehozásának alapvető szereplőivé váltak: ilyennek tekinthető *Charles Du Moulin*, és a talán kevésbé ismert *Joseph Boucheul*.²⁵¹ Ezeknek a gyűjteményeknek a „veleje” nem inkább a szabályokban, hanem a magyarázatokban rejlik; sőt a lényegük éppen ezekben a „kiegészítésekben” található: az interpretációk egyfajta analitikus összehasonlításokat, más tartományok hasonló szabályaival való egybevetéseket tartalmaztak. Tehát a kiegészítő szövegek nemcsak a hozzá kapcsolódó helyi bírósági gyakorlatot, illetve a szöveg egyfajta bővebb körülírását tartalmazták, hanem utaltak a római jogra és más régiók – sokszor már római joggal átszőtt – szokásaira is. Az említett „neves jogászok” munkái immáron nemcsak a különféle tartományok egyes szokásainak a leírásaivá váltak – hiszen mindig hangsúlyosak voltak az egyes szabályozások területek szerinti eltérései –, hanem igazi összehasonlító jogi munkáknak tekinthetők: komparatív munka a római jogi normák, a francia tartományok szabályai és ezen belül különösen a párizsi szokásjog összehasonlítása.²⁵² Vagyis ezzel nemcsak a francia összehasonlító jog alapjait teremtték meg, hanem ezáltal – továbbá természetesen a fenti társadalmi, jogászságon belüli okok miatt is – vált az komparativisztika a francia jogtudományon belül

²⁵¹ *Charles Du Moulin* (1500-1566) a Poitiers-i egyetemen tanult és Párizsban ügyvédkedett; *Joseph Boucheul* a Dorat-i bíróságon Haut Limousin városában volt ügyvéd. Vö.: Peter van der Berg i.m. 174. p.

²⁵² *Charles Du Moulin* a Párizsi Szokásjoghoz (*Coutume de Paris*) írt kommentárjai a többi tartomány szokásainak összehasonlítását tartalmazza; vagy például *Joseph Boucheul* egyetlen paragrafus magyarázatát nagyon részletesen kidolgozta: egy artikulushoz sok esetben több mint 30 oldalas magyarázatot fűzött. Uo.

oly hangsúlyossá. Tehát könnyedén kimondható, hogy a francia jog-összehasonlítás nemcsak egyfajta önmagában való teoretizálás volt, hanem nagyon is gyakorlati tevékenység, ami természetesen később kihatott az elméleti kérdésekre is, s amely „gyakorlati szükséglet teremtette meg napjaink francia jog-összehasonlító tudományát”.²⁵³

Ám ezek munkák nem az egyetemeknek, hanem – mivel az említett szerzők maguk is praktizáltak – elsősorban a praxisnak, vagyis ügyvédeknek és bíráknak készültek;²⁵⁴ ugyanakkor éppen a tudományos kimunkáltság csekély volta miatt sok helyütt hiányosnak voltak mondhatók. Ez a hiány megmutatkozott egyfelől abban, hogy nem tudta figyelembe venni a társadalmi változásokat és dinamizmust, másfelől pedig abban az egyszerű tényben, hogy nem voltak egy igazi rendszernek nevezhetők. Sok jogi kérdést a helyi szokásjog megválaszolatlanul hagyott: mivel „alkotmányos értelemben” elsődleges jogforrásnak a helyi szokásjog számított, a gyűjtemények, és így a gyakorlati jogászok is másodlagos jogforrásként kénytelenek voltak a szomszédos területek szokásaihoz fordulni, sőt ha elfogadható megoldást így sem lehetett találni, a római jog is meggyőző autoritással bírhatott. Ezzel pedig – annak ellenére, hogy a királyi autoritás mögöttük állt – előbb-utóbb megkezdődött a lokális szokásjog gyengülésének folyamata.²⁵⁵

S immáron a folyamat láthatóvá is válik: előbb-utóbb egyre több olyan munka jelent meg, melyek nemcsak, hogy összehasonlították a hasonló esetek jogi megoldásait, hanem ezek a szolúciók egyre közelebb kerültek egymáshoz. Ekkorra a „gyűjtemények” már sokkal szisztematizáltabbakká váltak, és kezdett kialakulni – a részben római jogi fogalmakat is használó – általános francia szokásjog, az úgynevezett *droit commun francais*. Ugyanakkor szükséges leszögezni, hogy a *droit commun* elsődlegesen Franciaország északi részén érvényesült (*pays de droit coutuiers*), míg a déli területeket a római jog jobban áthatotta (*pays de droit écrit*). S ezek a jogkönyvek nemcsak híresek voltak, hanem – s ez már inkább lényeges – az egyetemi jogtudomány berkeiből kerültek ki. R.-J. Pothier 1740-ben írta meg híres jogkönyvét *Orléans* szokásjogáról (*Coutumes d'Orléans*), melyben hosszú exorzéban fejtegette munkájának ró-

²⁵³ Uo. 175. p.

²⁵⁴ Franciaországban a francia jog, és így a praxis szempontjából az egyetemeknek - legalábbis a középkor ezen szakaszában – nem volt túl nagy jelentőségük; leginkább azért, mert elsősorban római- és kánonjogot tanítottak: ezt megmutatja az is, hogy az első francia jogi tanszéket 1679-ben alapították. (Ez nem jelenti azt, hogy más szempontból, például a francia jogi oktatásnak az uralkodó elméleti vitáira szakavatott professzió képzésében az egyetemeknek nem volt igen jelentős szerepe.) Ld.: Nagy Zsolt: A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései. PhD. Disszertáció. Szeged. 2006., különösen 27-32. p.

²⁵⁵ Uo. 175. p.

mai jogi, tartományok közti jog-összehasonlító és *Du Moulin* munkáján alapuló strukturált jellegét. *F. Bourjon* pedig – legalábbis a strukturáltság tekintetében – ennél is tovább ment: szigorú rendszerbe foglalva a joganyagot könyvekre, tételekre, szekciókra és paragrafusokra osztotta (*Le droit commun de la France et la coutume de Paris réduits en principes*). Bár annak ellenére, hogy ezek a munkák inkább a jogtudomány, illetve az akadémiai szféra számára tekinthetőek relevánsnak, általánosságban és a gyakorlat számára sem hagyhatóak figyelmen kívül; már csak azért sem, mert „a kodifikációra az említett jogkönyvek voltak a legnagyobb hatással”.²⁵⁶

Ám ez a kodifikáció – többek között épp a „szentesített” jogi diverzitás miatt – kizárólag politikai akaratból jöhetett létre:²⁵⁷ a forradalom önmagában az egységes nemzet eszméjében született; az egységes jog és a *raison d'état* természetszerűen összefüggött, és előbbi központi elemet kapott utóbbi formálásában.²⁵⁸ De pont a szokásjog erős volta, továbbá az egyetemek már említett kisebb jelentősége okozta azt, hogy a kodifikációban szintén a praxis szakemberei érvényesültek: *J.-E.-M. Portalis*, *J. de Maleville*, *F. D. Tronchet*, *E. J. J. Bigot de Préameneu*; mindannyian ügyvédként tevékenykedtek.²⁵⁹ A politikai akaratból és a gyakorló jogászok által elkészített Kódex a gyakorlat szempontjából óriásit fordított a francia jogi életben és infrastruktúrában. Ugyanis a *Code Civil* megjelenése önmagában nem változtatta meg a francia jogászság gondolkodásmódját; vagyis továbbra is a régi jogi terminusokban gondolkodtak, a bírák és ügyvédek éppúgy érveltek, mint évtizedekkel korábban, s noha a kormányzat próbálta őket a kódex szerinti érvelési technikákra ösztönözni, ezek a próbálkozások kevés sikerrel jártak.²⁶⁰ S éppen ez volt az egyik fő oka annak, hogy Napóleon a felsőoktatási in-

²⁵⁶ Francois Olivier-Martin: *Histoire du droit Français des origines à la Révolution*. Paris. Centre National de la Recherche Scientifique. 1948. 425-426. p.; illetve Peter van der Berg i.m. 176. p.

²⁵⁷ Ezzel, tudniillik, hogy különböző jogrendszereket politikai akaratból egységesítenek, Franciaország nem volt egyedül: ugyanez megtörtént más európai államokban is, így például az Osztrák-Magyar Monarchiában vagy Hollandiában. Részletesebben lásd.: Peter van der Berg: *Codificatie en staatvorming. De politieke en politiek-theoretische achtergrond van de codificatie van het privaatrecht in Pruisen, de Donaumonarchie, Frankrijk en Nederland, 1450-1811*. Wolters-Noordhoff. Groningen. 1996.

²⁵⁸ Peter van der Berg: *Politics, principles and the law. Or how a European codification will affect our legal systems*. In: *Hanse Law School Cahier 2*. Bremen/Groningen/Oldenburg. Hanse Law school. 2001. 107-123. 119-121. p. http://recht.nl/doc/european_codification/doc.

²⁵⁹ Vö.: Peter van der Berg: *Lawyers as Political Entrepreneurs?* i.m. 175-177. p.

²⁶⁰ James Gordley: *Comparative legal research and its function in the development of harmonized law. An American perspective*. In: Niels Jareborg (ed.): *De Lege. Towards universal law: trend sin national, European and international lawmaking*. Iustus Förlag. Uppsala. 1995. 37-53. 39. p.

tézmények felé fordult, mely kisebb részben az egyetemi jogtudomány jelentőségének növelésével, de főképpen új iskolák, a *Grand Écoles* megalapításával járt. *S az egyetlen elvárás a jogtudománytól immáron szigorúan a törvény betűje szerinti oktatás volt; hiszen ebben az esetben a felnövekvő új jogászgeneráció már nem képes eltérni a kódextől, és ebben rejlett az új törvény és mellesleg egyúttal az új állam sikere is.* Noha néhány egyetemi jogtudós sajnálta, hogy el kell térnie attól a jogtól, ami az „igazságosság hagyományos értelmét” jelentette, azonban mégis tanításuk kizárólag a *Code Napoleonon* alapult, s ezzel megszületett az a francia jogi gondolkodásmód és jogelméleti irányzat, amit *exegetikus* iskolának neveztek.

Így, a két eltérő történetet ismerve, már sokkal jobban megmutatkozik a jogegységesítésben, s egyúttal az országegyesítésben is a jogászok által játszott többféle szerep. 1. A jogászság és jogrendszer meglévő integritásához köthetően: egyfelől *a gyenge jogászi integráció*, amely könnyen megadja magát más jogrendszer és szokásrendszer befolyásának és többé-kevésbé *recipálja* azt, másfelől az erősebb jogásztársadalmi integráció és szolidaritás, a kimunkált, autoritással rendelkező jogászok és jogkönyvek, ahol az ilyen feltételek között már egy egészen másfajta *közeledésről* és nem egy egyszerű recepció létrejöttéről beszélhetünk. 2. Az alkotmányosan is szentesített *jogi diverzitás*, melyet a helyi jogászság autoritással bíró gyűjteményekkel tovább erősített; ebben az esetben a különböző jogrendszerek egymáshoz közelítése a jog-összehasonlításra alapul, vagyis a jogászság elsődleges diszciplinájává az *összehasonlító jog* vált, ugyanakkor az egységesítés – noha a jogászok felhasználásával történik – elsődlegesen *felülről lehet motivált*. Bár az is igaz, hogy ebben az esetben nem is elsősorban politikai kérdésről lehetett szó, hanem a jogot érintő döntéseknek jogi szaktudás nélküli politikusok általi meghozataláról.

Mindenesetre az tény, hogy a hivatásos jogász alakjának megjelenésével Európában annak reverenciája folyamatosan és fokozatosan nőtt; a növekedés oka persze elsődlegesen a helyi vagy központi hatalom kiszolgálásából eredt (noha a legfelsőbb köröktől bizonyos távolság mindig megfigyelhető volt), ugyanakkor sokszor az abszolút uralom ellenlábasaként is komoly tiszteletet tudott kivívni a társadalomban. Mégis – történeti szempontból – a társadalmi pozíció legmagasabb fokára a jogi szabályok egységesítése folytán léptek, vagyis kimondható, hogy a jogi unifikációban való közreműködés emelte őket egyfajta „piadesztálra”. S ami persze szintén fontos, azt *Peter van der Berg* szavaival lehet a legjobban jellemezni: „A jogászság nemcsak technikai szinten, de esetenként – legalábbis egy köztes pozícióban – politikai szinten is jelen volt. Különösen azokban az időkben, amikor az alkotmányos bizonytalanság, illetve változások voltak jellemzőek; ilyenkor – főleg a gyakorló jogászok, mint Francia-

országban az ügyvédek és Angliában a bírák – rendkívüli szerepet játszottak a jog formálásában.”²⁶¹

²⁶¹ Uo. 188. p.

IV. Az egyetemi jogtudomány és a jogi praxis közötti kapcsolat

„The law is the calling of thinkers”

(*Oliver Wendell Holmes Jr.*)²⁶²

Ha a mindennapokban felmerül az a kifejezés, hogy „jogász”, akkor az egyértelműen minden olyan jogi pályán tevékenykedő személyre vonatkozik, aki rendelkezik a jog műveléséhez szükséges formális elismeréssel, továbbá az említett szóban általában fellelhető – egyfajta egységként – minden a jogi praxishoz kapcsolódó konnotáció is. S ritkán merül fel a kérdés, hogy mennyi differenciált jogi pálya létezik, s a fenti kifejezés oly általános gyűjtőfogalom, mely aligha „fedi le”, világítja meg a jogi praktikum teljes területét; továbbá ennél fogva fel sem merülhet az a probléma, hogy ezek a különböző jogász rétegek közt sokszor olyan szakismereti különbségek vannak, olyan silószerűen elkülöníthető tudásbázissal rendelkeznek, amelyek áthidalhatatlan szakadékot képeznek közöttük. S az előbbi kérdés azért is külön érdekes, mert elvileg az említett tudást, illetve formális elismerést ugyanazon képesítési rendszer szerint szerzik meg. Az előbbiekből következően persze adódik, hogy a meglévő – s most elsősorban a tradicionális jogi pályákra gondolunk, mint az egyetemi jogászság, a bírói kar, az ügyészség, ügyvédség, közjegyzőség, közigazgatási kar, etc. – jogász professziók közötti ismeretbeli eltéréseket kétféle módon csoportosíthatjuk. Egyfelől természetes, hogy az eltérő praxisból eltérő ismerethalmaz adódik, vagyis egészen más eljárásjogi kérdéseket tekintenek akár ugyanannak a jogi ügynek a különböző aktorai, nem is szólva arról, hogy a társadalom más szféráiban tevékenykedő jogi munkát végzők teljesen eltérő pozitív szabályokat alkalmaznak. *Varga Csaba* szavaival: „a jognak egy saját valóság igényével fellépő s így magának tényként kezelését is előíró pozitivitása látszólag elrejti annak szükségét, hogy a jog mint egy immár eldologiasodott struktúrában és úgyszólván mechanikus automatizmussal funkcionáló képződmény mögött mégiscsak azt így vagy úgy működtető, mindennapiságukból kiinduló s a

²⁶² Idézet *Oliver Wendell Holmes*-nak a Harvard Egyetemen *undergraduate* képzésben 1886. február 17-én tartott előadásából. 3. Sheldon M. Novick ed.: *The Collected Works of Justice Holmes: Complete Public Writings and Selected Judicial Opinions of Oliver Wendell Holmes*. 472. Chicago. 1995. In: Robert J. Morris: *Not Thinking Like a Nonlawyer: Implications of „Recognition” for Legal Education*. 53. *Journal of Legal Education*. 267. 2003.

megoldandó feladatot *teljes emberként* is vállalni kívánó emberek állnak.²⁶³ Másfelől azonban a joghoz, és a jogi tevékenységhez kapcsolódó elméleti, tudományos ismeretek, melyek egyértelműen az akadémiai jogászsághoz kapcsolhatók,²⁶⁴ és a gyakorlati tudás között – már nem az eltérő praxisból eredő, hanem sokkal inkább intézményes jellegű – szakadékot találhatunk, s ez a szakadék épp az európai hagyományok miatt még inkább meglepőbbnek hat.²⁶⁵ Vagyis az előbb idézett gondolatot folytatva: „ugyanakkor e mindennapi működtetést egy többé-kevésbé rendszeres „karbantartás” teszi lehetővé, amely magában foglalja (...) fejlesztését, s a távlati, stratégiai továbbalakításához folyvást szükséges alapok tisztázását egyaránt. Ez utóbbi funkcióban bukkan ismét elibénk *a jogot illető teoretikus gondolkodás.*”²⁶⁶ Ám összefoglalóan – bármelyik oldalról nézve, avagy bármelyik csoportra való bontást tekintve – azt mindenképpen le kell szögezni, hogy a különböző ismeretek kohéziója és elválasztása erősen kötött a különböző szakmai rétegekhez, azok - sok esetben - intézményesített szféráihoz. Persze a fenti kép ennél sokkal árnyaltabb volt, illetve annak mutatkozik napjainkban is; és nemcsak „szakadékokról” beszélhetünk, hanem rengeteg kapcsolódási pontról, mely „szinapszisok” mindegyik szférát illetően a jogfejlesztés zálogát is jelenthetik. Többek között az összehasonlító jog egyik fő kutatási területe a jog megjelenési formái, vagyis a jogforrások, ám az összehasonlító jogászok nemcsak a formális, hanem sok esetben az informális jogforrásokra is tekintettel vannak, illetve szükséges azok figyelembe vétele, ami már csak azért is fontos, mert

²⁶³ Varga Csaba: Jogfilozófia, jogelmélet – a teoretikus jogi gondolkodás jövője. In: Nagy Tamás – Nagy Zsolt (szerk.): Jogelmélet és önreflexió. Pólay Elemér Alapítvány. Szeged. 2007. 39-48. 40. p.

²⁶⁴ Ami az európai akadémiai szféra teljesítményéhez és az azzal kapcsolatos „modern” felfogáshoz köthető, azt talán Varga Csaba jellemzi a leginkább plasztikusan: „Mondhatnók, hogy a tételes jogi szabályozás, az elmúlt gyakorlatot ennek alapján általánosító, fogalmi összefüggéseit kidolgozó és így egyúttal jövő útjait is elhivatottsága szerint kicövekelő dogmatika, valamint a jogági szabályozás közvetlen elméleti alapjait tisztázó és mindenkor újragondoló doktrína csak az egyik fundamentuma a jogi gyakorlatnak. Technicista, mélyen eldologiasodott, az elidegenítettség határát súrolóan rutinná merevült olyan jogi kultúránkban, amelyek a jogiasított viszonyok, eljárásmodok és tevékenységek tömegében jogtechnikusok tömegszerű beavatkozását és menedzselését igénylik, mindez persze alig látható”. Varga Csaba i.m. 41. p.

²⁶⁵ Természetesen elképzelhetetlen egy a közigazgatási hierarchiában pozícióban lévő jogi végzettségű szakembertől, hogy tökéletes ismeretekkel rendelkezzen például a polgári vagy a büntető eljárás szabályairól és megfordítva: egy bírótól, hogy a közigazgatási eljárás szabályaiban elmélyült ismeretekkel rendelkezzen. Ugyanakkor az egyetemi tudomány és a praxis közti szakadék már elsősorban társadalmi, politikai, illetve strukturális okokra vezethető vissza; erről bővebben lásd: Nagy Zsolt: Jogelmélet és joggyakorlat. In: Nagy Tamás – Nagy Zsolt (szerk.) i.m. 91-97.

²⁶⁶ Varga Csaba i.m. 40. p.

a jogalkalmazáson kívül több esetben a jogalkotásra is befolyással lehetnek.²⁶⁷ Márpedig a jogtudományi munkák sokszor nem elsősorban formális, hanem sokkal inkább informális forrásokat jelentettek, jelentenek, tehát a kapcsolódási pont minden pozitív szabály nélkül, vagy akár annak ellenére is létrejöhetett, létrejöhet.

²⁶⁷ Például a jogrendszereket elsősorban a jogforrások különbsége, illetve azok eltérő hangsúlyú figyelembe vétele alapján kategorizálják, bár kétségtelen, hogy léteznek az összehasonlító jog tudományán belül más csoportosítási kísérletek is; egyebek mellett ilyennek számítható az a fajta distinkció, mely az amerikai és a kontinentális jogrendszert, mint fogyasztói-piaci társadalomhoz és termelő-ipari társadalomhoz köthető, illetve azokhoz igazodó jogcsaládokat. Ld.: James Q. Whitman: Consumerism Versus Producerism: A Study in Comparative Law. The Yale Law Journal. Volume 117. Number 3. 2007. December. 342-406.; különösen 350-354. p.

1. A jogtudomány és joggyakorlat intellektuális viszonya

A jogtudomány és a jogi praxis közti távolság, illetve kapcsolódási pontok megtalálhatóak mind a *common law*, mind a kontinentális jogrendszerekben, ám más és más időben, és más és más módokon. Ha Anglia jogrendszerét említjük, akkor a fenti problémát illetően mindenkinek nyilvánvaló, hogy az angol bírák az esetekre tekintenek, s azok meglehetősen merev követése jelenti a jogalkalmazás zálogát és technikáját (*stare decisis*). Történeti szempontból természetesen kimondható, hogy az angol bíróságok eleve távolabb álltak az akadémiai szférától, mint kontinentális kollégáik. De miért is?

Csak visszatekintésképpen: már említetten Angliában a jogászképzésben XIV. században alakult jogáskollégiumok (*Inns of Court*) játszották a főszerepet, mely intézmények mellett ugyan működtek egyetemek, ám azok csupán az angol abszolútizmus idején nyertek a gyakorlati – elsősorban jogalkotói, diplomáciai kérdésekben – jelentőséget. A szervezetek autonómiája viszonylag sértetlen maradt, vagyis egy olyan belső struktúra és ellenőrzési, rekrutációs és reputációs mechanizmus alakult ki, illetve maradt fenn, mely szinte minden külső körülménytől, befolyástól mentessé vált.²⁶⁸ Következésképpen – mivel a jogáskollégiumok ítélkezési fórumok is voltak, továbbá, mivel a jogászok a praxisban sajátították el a jog „tudományát”,²⁶⁹ más ítélkezési fórumok is folytattak képzési tevékenységet – a gyakorlat teljesen elszakadt mindenféle teoretikus diskurzustól.²⁷⁰ Ennek egyik – s egyáltalán nem elhanyagolható hatása – az angol szokások megerősödése, vagy ha tetszik megmerevedése: nem szabad elfelejteni, hogy a *common law* (látszólagos hajlékonysága ellenére) egy rendkívül merev jogrendet hordoz magában. Viszont ennek egy másik hatása, hogy a jogászság két igen éles szakadék által elválasztottá vált: a praktikusok (*barristerek*, *solicitorok*, bírák) illetve az egyetemek falai közé zárt teoretikusok; s a két jogi pálya mintha teljesen független lenne egymástól, mi több – bár ugyanarról a jogrendszerről gondolkodtak – tökéletesen elbeszéltek egymás mellett, anélkül, hogy bármi egymás közötti kommunikáció történt volna.

Ám a fenti szituáció – noha a múlt hagyatékának hatásai a mai napig érezhetőek – mára, főleg az utóbbi harminc év alatt, meglehetősen megváltozott, s az akadémiai szféra sokkal közelebb került a „jog orákulumaihoz”. Kezdetekben (ti. három évtizeddel ezelőtt) csupán néhány

²⁶⁸ Bónis György: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. i.m. 151-152. p.

²⁶⁹ Bónis György i.m. 155-156. p.; Králik Lajos: A magyar ügyvédség története I-II. 1903. Az angol ügyvédség. 120. p.

²⁷⁰ Vö.: Nagy Zsolt i.m.

bíró szentel figyelmet az egyetemi jogtudománynak: például *Lord Atkin*, *Lord Diplock*, *Lord Denning*, később *Lord Goff* és *Lord Steyn*,²⁷¹ ám már ez is a korábbiakhoz képest óriási változásnak számított; és nyilván nem meglepő módon, ezzel párhuzamosan az oktatásba is megkezdődött a bírói kar involválódása.²⁷² Egy évtizeddel később pedig a bírák által publikált jogtudományi művekben az – akár kortárs, akár történeti távlatokból való – akadémiai munkákra való hivatkozás jelentős mértékben növekedett;²⁷³ s a '80-as évek végétől már a jogtudományi írásokra való hivatkozásoknak is – igaz kizárólag, a fellebbviteli bíróságok jogi véleményeiben –, jelentős növekedése volt tapasztalható.²⁷⁴ Ráadásul a citációk nemcsak sűrűségükben növekedtek, hanem stílusuk és nyelvezetük is megváltozott: sokkal nagyobb reverenciával írnak a jogtudományi munkák jelentőségéről, elsősorban amikor nem található precedens vagy törvény, amire a döntést alapozni lehet, de akár még abban az esetben is, amikor egyébként nem értenek egyet az adott jogi állásponttal. Sőt mit több, többször megtörtént, hogy – megvédve saját álláspontjukat – „válaszolnak” a jogtudományi argumentációkra, vitatkoznak azok kritikai reflexióival vagy éppen módosítják addigi – esetleg megmerevedett – véleményüket, továbbá az is előfordult, hogy a döntéshez szükséges argumentációt is a jogtudományi munkának köszönhatték.²⁷⁵ Ez a tény elsősorban annak köszönhető, hogy a jogtu-

²⁷¹ Alexandra Braun: Professors and Judges in Italy: It Takes Two to Tango. *Oxford Journal of Legal Studies*. Vol. 26. No. 4. 2006. 665-681. 667. p.

²⁷² Az angol jogászképzésben a gyakorló jogászok persze hagyományosan mindig fontos szerephez jutottak, ám egyre inkább kialakulnak azok a köztes intézményi feltételek, melyekben mind az egyetemek, mind a praxis képviselői a képzést illetően egyfajta átmenetként közvetítenek. Vö.: Nagy Zsolt: A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései. A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára. Szeged. 2008.

²⁷³ A fenti tény *Hein Kötz* mintegy 20 évvel ezelőtti statisztikai elemzésében mutatta ki. Vö.: Hein Kötz: Die Zitierpraxis der Gerichte. Eine vergleichende Skizze. 52. *Rabels Zeitschrift*. 664. 1988. 644. p.

²⁷⁴ Alexandra Braun i.m. 668. p.

²⁷⁵ Sokszor jellemzik a jogtudományi írásokat úgy, mint „érdekes”, „értékes”, „kiváló”, „befolyásoló”, „rendkívüli segítséget nyújtó”, etc. Alexandra Braun i.m. 668. p. Ilyen ügyeknek tekinthetők például a *Spiliada Maritime Corp. v Cansulex Ltd.* (1987) Admiralty Court 469 at 488 (Lord Goff of Chiveley) (House of Lords); *Regina v Court* (1987) Queen's Bench 156 at 163 (Ralph Gibson LJ) (CA); *Regina v Secretary of State for Transport, ex parte Richmond LBC* (1994) 1 Weekly Law Reporting 74 at 94 (Laws J) (Queen's Bench); *Hunter v Canary Warf* (1997) AC 655 at 694 (Lord Goff of Chiveley) (House of Lords); *JI Macwilliam Co. Inc. v Mediterranean Shipping Company SA* (2003) England and Wales Court Admiralty Civ. 556 (155); (2004) Queen's Bench 702 at 754 (Jacob J.); *C v C* (Ancillary Relief: Nuptial Settlement) (2004) England and Wales Court Admiralty Civ. 1030 (41); (2005) Fam. 250 at 262 (Thorpe LJ); *Regina v. Shivpuri* (1987) Admiralty Court 1 at 23 (Lord Bridge of Harwich) (House of Lords); *Woolwich Building Society v IRC* (1993) AC 70 166 at 168 (Lord Goff of Chiveley) (House of Lords); *Pan Atlantic Ins'ce Lt. V Pine Top Ltd.* (1995) 1 Admiralty

dományi munkák a meglévő jogra reflektálnak, ám emellett megjelennek – egyúttal a bírói hivatkozásokban is feltűnnek – olyan tanulmányok, illetve megjegyzések is, amelyek egy lehetséges jogra vonatkozó ideákat tartalmazznak, vagyis, hogy „milyen lehetne, milyennek kellene lennie” az adott szabályozásnak. Tehát elsősorban az akadémiai szféra interpretálja, kritizálja, szintetizálja és racionalizálja az esetjogot, ugyanakkor ezután különféle koncepciókat gyárt, identifikálja az ellentmondásokat, megvizsgálja egy-egy jogi probléma történetét, értelmezi a törvényeket és megmutatja ezek implikációit. S mindezekkel az eredményekkel a bírák immáron többé-kevésbé – akár egyetértenek velük, akár nem – tisztában vannak, másképpen, ahogy *Lord Justice Longmore* egy eset kapcsán megjegyezte: „napjainkban a bírák úgy ismerik és olvassák a jogtudományi cikkeket, mintha az a rendes jogász tevékenységük részét képezné”.²⁷⁶ S az utóbbi időkben a bírák immáron nem is próbálják elrejtetni, hogy ismerik a tudományos álláspontokat vagy, hogy az befolyásolta volna őket, illetve éppen ellenkezőleg, mondjuk nem értenek vele egyet; sőt megfigyelhető egyfajta tendencia, miszerint többször kifejezetten demonstrálják, milyen jól informáltak az akadémiai irodalom területén. Mindez pedig óriási változás, főleg, ha figyelembe vesszük az élő szerzők citációjának – autoritásként alkalmazással kapcsolatos – meglehetősen régről (*Lord Eldon* 1814-ből) eredeztethető „tilalmát”.²⁷⁷

Ha a fent elemzett angol példát nézzük, akkor kontinentális viszonylatban a helyzet még inkább meglepőnek mondható, különösen annak tudatában, hogy Európa jogrendszerében folyton hangoztatott az az álláspont, miszerint a különböző jogágakban, azok pozitív szabályainak alkotásában és értelmezésében a fő szerep történeti okoknál fogva az akadémiai szféráé. Ám ha megnézzük a különféle eseteket, elvéve találunk arra példát, hogy – akár kortárs, akár régebbi – szerzők munkájára egy-egy döntésben hivatkoznának, vagyis kimondható, hogy egy ilyen citáció - ha elő is fordul - teljesen kivételesnek számít. Persze, az tagadhatat-

Court 501 at 551 (Lord Mustill) (House of Lords); *Luc Thiet Thuan v The Queen* (1997) AC 131 at 140-41 (Lord Goff of Chiveley) (Patent Court); *Alfred McAlpine Construction Ltd. v Panatown Ltd.* (2001) AC 518 (House of Lords); *Bettinson v Langton* (2000) Ch 54 at 64 (Robert Walker LJ) (CA); *Airedale NHS Trust v Bland* (1993) AC 789 at 826 (Hoffmann LJ); *Gregory v Portsmouth City Council* (1997) England and Wales Court of Admiralty Civ. 2645 (Simon Brown LJ).

²⁷⁶ *Re OT Computers (in administration)* (2004) EWCA Civ. 653 (43); (2004) Ch 317 at 332 (Longmore LJ). In: Alexandra Braun i.m. 669. p.

²⁷⁷ *Lord Eldon* a Lordok Házának tagja ekkor mondta ki, hogy nem illik, nem helyes élő jogtudóst perben idézni. A tilalommal kapcsolatban lásd: Pokol Béla: A jog szerkezete. Rejtjel kiadó. 1991. Budapest. 139. p.; illetve Brian M. Komar: Text-Books As Authority in Anglo-American Law. 11. California Law Review. 397. 1922-1923.

lan, hogy némi találkozási pontot, vagy ha tetszik „rejtett hivatkozásokat” itt-ott találhatunk. Ilyennek tekinthető például Olaszországban „az uralkodó jogi doktrína szerint” (*dottrina prevalente*), „a domináns jogi doktrína szerint” (*dottrina dominante*), vagy „a jogi vélemények többsége szerint” (*dottrina maggioritaria*), melyek természetesen „a jogtudományi vélemények többségére” reflektálnak. Ugyanakkor Olaszországban néha előfordul a kisebbségi véleményre való hivatkozás is (*dottrina minoritaria*), illetve érdekességképpen jelezhető, hogy az utóbbi időben megjelent a legmagasabb pozíciókban lévő akademikusokra való hivatkozás is, mint „az autoritativ jogi doktrína” „a legjobb doktrína” (*miglior dottrina*), noha e frázis csupán azt jelöli, hogy az ügyet eldöntő bíró valójában egyetlen – ám magas reputációval bíró – véleményt talált, mely autoritással – ugyan egy könnyen felfedhető név említése nélkül – alá tudja támasztani álláspontját. Vagy például Németországban rendkívül jellemző az „uralkodó jogi vélemény szerinti” döntés (*herrschende Meinung*), melyre való hivatkozás oly gyakori, hogy csak *hM-Urteil* rövidítéssel jelölik. Ám más – szinonimaként használható - kifejezések is találhatóak: ilyenek tekinthetők az „uralkodó nézet” (*herrschender Ansicht*), „általános vélemény” (*allgemeine Meinung*), „többségi vélemény” (*überwiegende Meinung*). Bár sokszor ezek a kifejezések egy kissé burkoltabb – ha tetszik rejtett - formában jelennek meg, mint például „köztudott, mint többségi vélemény” (*es ist überwiegend anerkannt*), többségi véleményként vallott (*es wird ganz überwiegend vertreten*). Jellemző az „uralkodó tanok szerinti” döntés (*herrschende Lehre*), amire az „egységes jogi gyakorlat” (*einheitliche Rechtssprechung*) szolgál szinonimaként, illetve a töretlen vagy tartós joggyakorlat (*standige Rechtsprechung, gefestigte Rechtssprechung*).²⁷⁸ Ugyanakkor – s éppen ez a legfontosabb – a kontinensen általában fel sem merülhet, hogy bármiféle reverenciát tanúsítsanak az adott – sokszor egyébként nyilvánvaló – szerző iránt, vagy mondjuk szerző nélkül magát a művet

²⁷⁸ Mintegy 500 felsőbírósági döntésre kiterjedő vizsgálat szerint az „uralkodó vélemény”, illetve annak rokon értelmű kifejezései közül az „uralkodó nézet” 285 ítéletben szerepelt, az ezzel egyébként ebben az esetben azonosítható „töretlen joggyakorlat” 357 határozatot alapozott meg. Ez már csak azért is lényeges, mert nem a „bírói gyakorlatra”, illetve egyes döntésekre hivatkoznak, hanem bizonyos kifejezésekkel a „jogi véleményre”. Vö.: Thomas Drosdeck: Die herrschende Meinung – Autorität als Rechtsquelle. Funktionen einer juristischen Argumentationsfigur. Duncker und Humblot. Berlin. 1989. 19-21. p. A „*herrschende Meinung*” kifejezést tartalmazó ítéletekre csak néhány példát említve: BGH 2005. július 8. (2 StR 120/05 – LG Marburg) 2.b. pont; BGH 2005 október 18. (1 StR 114/05). Ld.: www.bundesgerichtshof.de/entscheidungen/entscheidungen.php. Mindezzel persze összhangban, ám mégis konkrét precedensre/precedensekre is rámutathat az olyan kifejezés, mint „a felsőbírósági vélemény (gyakorlat) szerint” (*höchrichterliche Rechtssprechung*); noha sokszor ilyen esetben is inkább általános elvekről van szó. Vö.: BVerfGE 31, 255 ff. Nr. 23. 7. Juli 1971. (Ebben az esetben kifejezett ítéletre való hivatkozás is történt.)

említsék, sőt többnyire még az általuk történő befolyásoltság tényét is tagadják; tehát (szinte) minden akadémiai hivatkozás a jogi doktrína „színeiben” tűnik fel.²⁷⁹ Visszatérve a kontinentális, az akadémiai szférát preferáló „uralkodó álláspontra” ez a joggyakorlati szituáció, már szinte paradoxnak nevezhető. Különösen, ha megnézzük a Német Birodalom, illetve az azon belüli tartományok jogi véleményadási szokásait,²⁸⁰ ahol az esetek másolatát a XIX. századig az egyetemekre küldték véleményezésre, s ennek csak az egységes Németországban meghozott törvényekben foglalt tilalommal vetettek véget, vagy akár például az itáliai *Grandi Tribunali*, továbbá *Rotae Rome* és *Genova*, illetve *Toscana* gyakorlatát.²⁸¹ De hogy történhetett mindez? Egy kis múltba történő visszatekintés, és elemzés talán közelebbről megvilágíthatja ezt a paradoxont.

Már az előbbiekből is látható volt, hogy az európai jogtudomány – szinte a kezdetektől fogva – a mindennapi döntések gyakorlatára, ha nem is mindent eldöntő, de igen komolynak mondható befolyással bírt. Már maga a *glosszálás*, később pedig a *kommentálás* önmagában megmutatja a praxissal való konnekció mélységét. Elég csupán arra gondolni, hogy a praxis „hívása” nélkül ezek a jogtudományi folyamatok feltehetően el sem kezdődtek volna, nem-hogy - egy több évszázados folyamat eredményeképpen - az általunk ismert cizellált elvrendszert, szabályhalmazt, egymással összefüggő normarendszert jött volna létre. Arról nem is beszélve, hogy a tudós doktorok előbb-utóbb, persze földrajzi területenként időben is eltérően, de egyértelműen közvetlen ítélkezési gyakorlatot is folytattak, vagyis az egyetemi jogászság, továbbá az egyetemi oktatás kizárólagos privilégiumot szerzett a jogi gyakorlat felett. (Ezt többek között az is megmutatja, hogy a kontinens nagyobb részében szinte bármiféle jogi szakismerettel kapcsolatos tevékenységhez az egyetemi oktatásban való részvétel, illetve az azt bizonyító formális elismerés volt szükséges.) Sőt mi több a természetjog által tovább nünanszírozott normarendszer még mindig az jogtudomány primátusát mutatta, illetve azt, hogy nincs különbség tudós jog és jogász tevékenység között. Ez alól persze azon területek többé-kevésbé kivételt képeztek ahol a praktikusok voltak túlsúlyban, bár itt is megjelentek és fokozatosan teret nyertek az egyetemek, illetve a külföldi *univeritas* jogásza. Tehát a kontinensen

²⁷⁹ Ilyen kivételes döntésnek tekinthető például a Cass. 16. May. 2000. no. 6323. ügy: Nuova Giurisprudenza civile commnetata 2001. I. 357 at 367., ahol *Cesare Massimo Bianca* bíró véleményét idézték a szerző említése nélkül. In: Alexandra Baraun i.m. 671. p.

²⁸⁰ Lásd: Pokol Béla: Jogelmélet. Századvég Kiadó. 2005. Budapest.; Nagy Zsolt: Egyetemi jogászság és joggyakorlat. Jogelméleti Szemle 2007/3. 7-10. p.; Nigel G. Foster and Satish Sule: German Legal System and Laws. Third Edition. Oxford University Press. New York. 2002. 13-21. p.

²⁸¹ Alexandra Braun i.m. 671. p.

vagy a praxis, ám az tudománnyal összhangban, határozta meg, vagy – s földrajzi értelemben ez volt a jellemzőbb – maga a jogtudomány prezentálta a jogi döntéseket; a jogalkotás terén pedig a doktorok (de legalábbis a tanult jogismerők) tevékenysége kiemelkedőnek mondható.²⁸²

Mindezek után feltehető a kérdés: hol is kezdődött az akadémiai szféra kiszorítása a mindennapi joggyakorlatból, illetve ítélkezési praxisból? Hát összességében az abszolút monarchiák kialakulásával, megerősödésével, megmerevedésével, továbbá a nemzetállamok létrejöttével; bár ezek földrajzi területenként időben különböznek, ám mégis körülbelül a XVIII. századra tehetőek, sőt az egységes Németország és Olaszország kialakulása csak tovább erősítette ezt. Csak utalván – az előbbieken már elemzett – XIII. századi szituációra, illetve az utáni évszázadokra, a jogi döntéseket erőteljesen befolyásolták az akadémiai jogászprofesszorok véleményeinek formái: *questiones*, *allegationes*, *decisiones*, s különösen a *consilia*. A XVI. századig mindenképpen – sok esetben pozitív szabályokkal (törvények, statútumok) megerősített szokás volt formális vélemények kérése az egyetemektől, s amennyiben ezt mégsem történet meg, a döntést mindenképpen egy tudós *doctor* véleményére kellett alapozni. A különféle véleményadók eltérő véleményei természetesen nagyfokú bizonytalanságot hordoztak, s így a bíróságok megpróbálták a hasonló ügyekben az azonos álláspontokat összegyűjteni, illetve az ellenvéleményeket összerendezni és így a doktorok közös vélekedését (*communis opinio doctorum*) kialakítani, ugyanakkor ez egyúttal elvezetett az akadémiai szféra autoritásának fokozatos gyengüléséhez is, amit az is megmutatott, hogy a XVII. században a bíróságok véleményadási relevancia tekintetében rangsort állítottak fel az egyetemi professzorok között. Így tettek a német bíróságok, akkor, amikor egyes egyetemekkel szerződést kötöttek, s kizárólag az adott fakultástól kértek véleményt, illetve esetleges más egyetemektől kért álláspontokat bizalmasan kellett kezelni. Ennek oka elsősorban a különböző kollégiumok közötti rivalizáció volt, amit az ítélkező fakultások száma önmagában megmutat (csak példálózva): *Altdorf, Basel, Bonn, Breslau, Duisburg, Erfurt, Erlangen, Frankfurt/Oder, Freiburg im*

²⁸² Ehhez részletesebben lásd: Bónis György: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. i.m.; Rédl Károly i.m.; Frivaldszky János: Klasszikus természetjog és jogfilozófia. i.m.; Peter Weimar: Die Legistische Literatur als gelehrte Literatur. i.m.; Ulrich Falk: Consilia. Studien zur Praxis der Rechtsgutachten in der früher Neuzeit. i.m.; Marjorie Grice-Hutchinson: The School of Salamanca. Readings in Spanish Monetary Theory. 1544-1605. i.m.; Gajzágó László: A nemzetközi jog eredete, annak római és keresztény összefüggései, különöbben a spanyol nemzetközi jogi iskola. i.m.; Daniel Deckers: Gerechtigkeitslehre und Recht. Eine historisch-kritische Untersuchung der Gerechtigkeitslehre des Francisco de Vitoria (1483-1546). Studien zur Theologischen Ethik 35. i.m.

*Breisgau, Halle, Heidelberg, Giessen, Göttingen, Helmstedt, Ingolstadt, Jena, Kiel, Köln, Leipzig, Mainz, Magdeburg, Marburg, Rinteln, Rostock, Strassburg, Tübingen, Wittenberg, Würzburg.*²⁸³ Például a cseh területeken – többek között szerződésekkel is megerősítve – *Liegnitz, Namslau, Sterlitz, Olmütz, Ober-Glogau, Teschen* kizárólag *Breslauból* kérhettek konzíliumot.²⁸⁴ Továbbá szintén csökkent az autoritás az itáliai területeken: például *Savoya Szenátusa, Piemont Szenátusa*, a Római *Sacra Rota*, a Firenzei *Rota* is kategóriákba sorolta az egyetemi professzorokat, mi több az említett fórumok fokozatosan „kurtították” a meglévő véleményadók listáját, ezzel implicite csökkentve azok relevanciáját és megbecsültségét is, sőt a Római *Sacra Rota* ekkorra már a legtöbb esetben a vélemények ellenében „önálló” határozatokat hozott.²⁸⁵ Később *Piemontban* és *Savoyában* királyi határozat tiltotta meg, hogy a bíróságok – a hivatali szolgálat felfüggesztésének terhe mellett - ítéletüket a doktorok véleményére alapozzák, továbbá az is tilossá vált, hogy a jogi vélemények egyáltalán hivatkozási alapul szolgálhassanak. Vagyis – megtiltva az akadémiai vélemények autoritását – innentől kezdve az ítéleteknek – hangsúlyozva az állam szuverenitását, különösen a király hatalmát – a törvényeken, rendelkezéseken (*constitutiones*), helyi rendeleteken (statútumokon), a közös jogon (*jus commune*) és az adott döntési fórum előző ítéletein kellett alapulniuk.²⁸⁶ Nápolyban 1774-ben szintén királyi határozat tiltotta a doktorok „autoritását”; később a Szardíniai Polgári Jogi Kódex 1854-ben és ’59-ben is kifejezetten megtiltotta az egyetemek véleményeire alapozott ítéleteket.²⁸⁷ Ám ezek a rendelkezések csak és kizárólag a bírákra vonatkoztak, s ettől függetlenül a jogászok, jogi képviselők kérelmeikben továbbra is hivatkozhattak az akadémiai szféra véleményeire. Természetesen nem lehet megfélekezni a Franciaországi eseményekről sem; többek között már csak azért sem, mert ez már a jogi nacionalizmus kategóriájába tartozott. S talán a *Code Napoleon* volt az a jogi munka, mely az egyik legnagyobb hatást tette a nyugat-európai civiljogi fejlődésre, melynek megjelenése után már csak a francia jogtudomá-

²⁸³ Ulrich Falk i.m. 54. p.

²⁸⁴ Uo.

²⁸⁵ Gino Gorla: Die Bedeutung der Präzedenzentscheidungen der Senate von Piemont und Savoy in 18. Jahrhundert – Rechtsvergleichende Bemerkungen. In: Ernst von Caemmerer – Soia Mentschikoff – Konrad Zweigert (hrst): *Ius Privatum Gentium. Festschrift für Max Rheinstein*. Band I. J. C. B. Mohr (Siebeck). 1990. Tübingen.

²⁸⁶ Alan Watson: *Sources of Law, Legal Change and Ambiguity*. 1984. 55. p. *Leggi e costituzioni di Sua Maesta*. 1770. III. könyv. XXII. rész. 15. cikk.

²⁸⁷ 1854. év december 14-i rendelkezés 103. cikke, mely bevezetése volt a szardíniai polgári jogi kódexnek, továbbá az 1860. év április 18-i rendelkezés 98. cikke, mely preambulumként szolgált az 1859-es szardíniai polgári jogi kódexnek.

nyi attitűd miatt is az akadémiai szféra szerepe minimálisra csökkent, illetve megszűnt.²⁸⁸ Az előbbieket alátámasztandó a francia Kasszációs Bíróság (*Tribunal de Cassation*) egy igen nyilvánvaló példát szolgáltatott: a legtöbb határozatában egyszerűen csak a törvény szövegét idézte, anélkül, hogy döntésének okaira rávilágított volna, vagy ha mégis adott némi magyarázatot, azt a lehető legrövidebben tette.²⁸⁹ Ugyanakkor szintén meg kell említeni az 1865-ös – immáron egységes és „nacionális” – Olasz Királyság Polgári Jogi Kódexét (*Codice Civile*), melynek 265. cikke kimondta: „Az ítéletek indokolásánál a bíróságoknak azokra a törvényekre kell hivatkozniuk, melyeken az adott döntések alapulnak; a bíróság röviden említheti azokat a jogelveket, melyek meghatározták a döntést, anélkül, hogy az ahhoz köthető jogtudós nevét említenék”.²⁹⁰ Vagyis az akadémiai szférának megmaradt némi implicit autoritása, hiszen a jogelvek kidolgozása mögött többnyire az egyetemi jogászság állt, továbbá semmiféle szankciót nem vont maga után a szabály megsértése, illetve a jogi indoklásban végső soron ezek a vélemények megjelenhettek. Ám pont az előbbiek vezettek el az 1941-es polgári eljárásjogi kódex rendelkezéséhez, mely ismételten megtiltotta jogtudományi vélemények citációját, s végül az olasz bíróságok egy-egy kivételes esettől eltekintve teljesítették és teljesítik is a törvényi rendelkezéseket.²⁹¹ S végül Németországot ismét megemlítve: a német egység létrejötte után 1879-ben – az említett okoknál fogva – a bírói szervezeti törvényben tiltották meg az „*Aktenversendung*” gyakorlatát; vagyis egyben beteljesítve a központi igazgatás eszményét és a jogi nacionalizmust innentől kezdve a német (és európai) jog „elpártolt” az akadémiától és a bírói gyakorlat felé fordult.²⁹²

Persze érdemes megnézni a másik oldalt is: nevezetesen a kontitnetális egyetemi jogászoknak a praxist érintő attitűdjét. Az mindenképpen megállapítható, sőt meglehetősen evidens

²⁸⁸ Erre és az ezt alátámasztó exegetikus iskolára lásd: Pokol Béla: Jogelmélet. Századvég Kiadó. Budapest. 2005.

²⁸⁹ John P. Dawson: Oracles of the Law. The University of Michigan Law School. Ann Arbor. 1968. 376-378. p.

²⁹⁰ 14 dicembre 1865, no. 2641, Art 265. „*Nella compillazione dei motivi delle sentenze devono separarsi le questioni di fatto dalle questioni di diritto; si enunciano gli articoli di legge, sui quali la sentenza è fondata, e si fa un cenno conciso dei principii generali del diritto che avranno influito sulla decisione senza estendersi a confutare tutti gli argomenti adottati in contrario dai patrocinatori delle parti e senza invocare l'autorità degli scrittori legali.*”

²⁹¹ Néha azért előfordul ilyen explicit eset; például napjainkban is a következő időpontokban és bíróságok ítéleteiben: Tribunale di Sanona 1977. február 21.; Tribunale di Velletri 1997. december 3.; Tribunale di Genova 2002 szeptember 28. Tribunale di Torino 2002. december 30.; Tribunale di Napoli 2002. február 26.

²⁹² Pokol Béla: A jog szerkezete. Rejtjel kiadó. 1994. Budapest. 133. p.

kijelentésnek tűnik, hogy az egyetemi szféra is foglalkozott, foglalkozik esetekkel, melyeket a bíróságok „szolgáltattak”. Ám az már mindenképen érdekesebb vagy talán már kevésbé evidens, hogy – amellet, hogy persze a gyakorlati jogászság irányában működő kritikai funkciójuk napjainkig vitathatatlan – az akadémiai szféra elsősorban a jogalkotási tevékenység interpretálására használta fel az esetjogot és kevésbé foglalkoztak az adott ügyek kérdéseivel, azok minél „helyesebb”, „igazságosabb” megoldásával vagy éppen a konkrét esetek konkrét tanulmányozásával.²⁹³ Ezen túl, amennyiben idézték, idézik is az az egyes ügyeket, az sokkal inkább saját – elsősorban – doktrinális álláspontjuk alátámasztására szolgált, minthogy rekonstruálnák az eseteket, tehát azokat nem önmagukban tanulmányozták, mint angliai kollégáik. Ehhez köthetően régebbi ügyekre, mint kevésbé lényegesekre hivatkoztak, és napjainkban is hivatkoznak, tehát a kontinensen „a történetiség elve” az angliával ellentétben alig vagy fordítottnak érvényesül: „minél újabb az ügy annál nagyobb influenciát tulajdonítanak neki”.²⁹⁴ Ezzel együtt a történeti tények elemzése szinte teljesen elmaradt, és ehelyett a jogelvek esetekből való extrakciója történt és történik. (Sokszor az esetek tömegeire *Alexandra Braun* szavaival úgy tekintenek: hogy egy olyan stílus szemtanúi lehetünk, ahol a jogi ügyek a hosszú lábjegyzetekkel tarkított, és dúsitott tanulmányok alapjaiként szolgálhatnak.²⁹⁵) Mindezzel a jelenséggel párhuzamos, sőt mindezt rendkívül jól megmutatja az a tény, hogy az olasz bíróságok már 1865-től kezdődően csupán a döntések velejét és elvét publikálják (*massima*), s nem az egész jogi ügymenetet, vagyis esély sincs azok kifejezetten a maguk teljességében történő tanulmányozására.²⁹⁶

S ami egyik legfontosabb különbség az angol citáció és a kontinentális hivatkozások között az az, hogy az angol bíróságok egyes jogtudósokra, név szerint hivatkoznak, tehát ez a gyakorlat kezdeti konzíliumadásra emlékeztet; míg kontinentális kollégáik – ha elrejtve is – lényegét tekintve a testületre tekintenek, vagyis „a jogtudományi vélemény” talán a múlt időkre visszatekintve a *communis opinio doctorum*-ra emlékeztet. Ennek fő oka pedig nem egyszerű-

²⁹³ Erre példának vö.: Maura Cappeletti – John Henry Merryman – Joseph M. Perillo: *The Italian Legal System. An Introduction*. Stanford University Press. Stanford. California. 1967. 164-166. p. John Henry Merryman: *The Italian Style I.: Doctrine*. 1965. 18. Stanford Law Review. 39. 46. p.

²⁹⁴ Ezalatt természetesen nem a történeti értelmezést kell érteni, hanem azt, hogy az angliai esetek „kora” az ügyek hivatkozásában a tekintély záloga, a kontinensen a „régiség” a jogi ügy autoritásuk csökkenésével jár. Vö.: *Alexandra Braun i.m.* 679. p.

²⁹⁵ Uo.

²⁹⁶ *Gino Gorla* 1960-as évekbéli kritikájának köszönhetően ez némileg módosult, s akkoriban a döntéseket egy ideig a maguk teljességében közölték, ám később az eredeti szituáció „visszaállt”. Uo.

en a sokszor törvényben kifejezett tilalmakban keresendő, hanem abban a tényben, hogy az európai egyetemek jogi oktatói mintegy „kívülről” reflektálnak a jog praxisára; így akár Franciaországot, akár Olaszországot vagy Németországot tekintjük a jogi doktrína az akadémiai szférát, mint kollektív testületet jellemzi és jelenti. Vagyis ez arra engedhet következtetni, hogy a jogi oktatás független entitásnak tekinti magát, illetve a másik oldalról a jogi praxis is annak tekinti az előbbieket, tehát az egyetemi jogászság, a jogtudomány mintegy felülemelkedett pozícióban interpretálja mind az esetjogot, mind a törvényeket. Ennek – egyebek mellett – a fő oka az egyetemi hagyományban keresendő, hiszen minél régebbi oktatási intézmények „állnak rendelkezésre”, annál inkább elkülönül az elméleti és a gyakorlati szakmai testület egymástól. S a *common law* országokhoz képest (ahol szintén komoly hagyományokra és hírnévre szert tett egyetemeket láthatunk) az a különbség, hogy a gyakorlatba való bekapcsolódás tekintetében az ottani jogi fakultások „újnak” számítanak. Továbbá a *common law* jogi gondolkodás – mellesleg más angolszász kulturális intézmény logikájához hasonlóan – konkrét, eseti jellegű; tehát nem szakad el a mindennapoktól, ha tetszik, oktatásszociológiai szempontból, hétköznapi tudással átitatott. Ebből a logikából pedig az is következik, hogy a hivatkozásoknak is konkrétaknak kell lenniük, vagyis konkrét esetre (*precedens*), és ha továbbmegyünk meghatározott véleményre, szerzőre is kell utalni. S az említett európai helyzet egyben talán azt is jelenti, hogy – hasonlóan a törvényhozási testületekhez vagy a bírói, büntető szervezethez – az akadémiai szféra önmagára – az angliával ellentétben, annak ellenére, hogy a hivatkozások a szigetországban már gyakoribbak – mégis inkább jogforrásként tekint. Hiszen az abszolutizmus óta kialakult bírói gyakorlat doktrínája a bírakat már nem tekintette véleményalkotó tényezőnek, csupán a testületnek lehettek ilyen jogosítványai. Az egységes jogszolgáltatás ideája ugyanis magával hozta a bírói (egyéb hatósági) gyakorlat elvét is, ezáltal biztosítva az egyes államok formálisan egységes jogát, ám innentől kezdve nem lehetett helye „magánvéleménynek”.

Így a kontinensen, amennyiben a bírói praxist gyakorlók jogtudományi cikket írnak, adoptálják az akadémiai stílust, nyelvezetet, etc. Így talán imitálják is őket; sőt például Olaszországban sok esetben észrevehető, hogy a bírák tartanak attól, hogy érvelésük nem találkozik az egyetemi jogászság által kialakított jogelvekkel, illetve, ami még rosszabb egy-egy radikálisan eltérő döntéssel komoly kritikáknak teszik ki magukat.²⁹⁷ S az angol, és még inkább az amerikai szituációval ellentétben (ahol az egyetemi oktató közvetlenül az ítélkező bírónak küldi meg véleményét és megfordítva) a joggyakorlat véleménye kevésbé számít: kimondha-

²⁹⁷ Uo. 681. p.

tó, hogy nem a két réteg közti dialógusról, hanem inkább – ellentétben a XVI-XVII. századi helyzettel – egy a praxis felé mutató monológról beszélhetünk.²⁹⁸ Ellentétben a *common law* alkalmazásával, ahol noha ez a párbeszéd sokszor partikulárisan érvényesül, de a monológok fokozatosan dialógussá váltak, s ez a helyzet egyáltalán nem befolyásolja sem a bírák autoritását, sem az akadémiai szféra reverenciáját, sőt ahogy *Alexandra Braun* megjegyezte: „talán éppen a megfelelő dialógus lenne az, amivel egymást támogatnák, és ami mindkét szféra autoritását és megbecsültségét megnövelné”.²⁹⁹

²⁹⁸ Uo.

²⁹⁹ Uo.

2. A jogi oktatói és a praktikus szféra kapcsolatának struktúrája

A jogászképzésben az egyetemi oktatók szerepének jelentősége minden tudományos érvelés és bizonyítás nélkül is megkérdőjelezhetetlen; a jogász szakma e szegmensének alaposabb ismerete elengedhetetlen nemcsak a jogtudomány fejlődése és művelése, hanem a jogi felsőoktatás, mint elsődleges szakmai szocializációs közeg révén az egész professzió szempontjából, s az oktatókról kapott információk megmutathatják, vajon a fakultások eleget tudnak-e tenni pedagógiai, tudományos vagy közérdekű céljaiknak. Mivel az oktatók képzik a jövő ügyvédeit, bírait, üzletembereit, közigazgatási szakembereit, a társadalom egy igen jelentékeny részének pozícióihoz való közreműködésük vitathatatlan, az oktatói szféra a jog és a társadalom ideáinak legjelentősebb formálói, hatásuk „nemcsak a jogi oktatásra, de magára a jogra is a legkomolyabbnak mondható”.³⁰⁰

Az oktatói szféra összehasonlító elemzése sok szempont szerint elvégezhető, s kétségtelül - amennyiben gazdag irodalom áll rendelkezésre - bármelyik szempontot is vesszük figyelembe, releváns következtetésekre juthatunk a jogásztársadalom egészét illetően. (Például a '70-es, '80-as évek szociológiai kutatásai egyre inkább fordultak a nemek közti különbségek kimutatása felé, azonban a '90-es évekre a jogásztársadalom vizsgálatai során erősödtek azok a vélemények, miszerint a státuszok betöltése tekintetében nincs a két nem között szignifikáns különbség.³⁰¹) Mégis a tanulmány egészét tekintve legfontosabb kérdés a praxis jogásztársadalma és a jogi felsőoktatási szféra közötti viszony, a distancia mértéke, vagy hiánya és a mobilitási tényezők. A kiemelt jelentőség oka többértű. Kvantitatív szempontból a jogi oktatói szféra minden jogásztársadalom töredékét képezi; ennek a viszonylagos „kisebbségnek” a

³⁰⁰ Bruce D. Fisher és Paul Bowen szavait idézi Richard E. Redding: „Where Did You Go to Law School?” Gatekeeping for the Professoriate and Its Implications for Legal Education. 53. Journal of Legal Education. 594. 2003. 596. p.

³⁰¹ Joe G. Baker and Brian K. Jorgensen: Leaving the Law: Occupational and Career Mobility of Law School Graduates. 50. Journal of Legal Education. 16. 2000. 17. p. Főleg az angolszász jogtudományi irodalom mutat rendkívüli gazdagságot a kisebbségekhez tartozó oktatók helyzetről, vagy a nemek közötti különbségek elemzéséről; csak néhány példát említve: Richard K. Neumann Jr.: Women in Legal Education: What the Statistics Show. 50. Journal of Legal Education. 313. 2000.; Deborah L. Rhode: Midcourse Corrections: Women in Legal Education.; Katherine L. Vaughns: Women of Color in Law Teaching: Shared Identities, Different Experiences 53. Journal of Legal Education 475, 496. 2003.; Nagy-Britanniára vonatkozóan: Peter Goodrich and Linda G. Mills: The Law of White Spaces: Race, Culture, and Legal Education. 51. Journal of Legal Education. 15. 2001.

feladata - legalábbis a szociológiai elemzés szerint -, hogy a képzésben résztvevők (kulturális, szabályismereti, etc. szempontból) a jogásztársadalom, mint egyfajta társadalmi együttes tagjává váljanak.³⁰² Ebből egyértelműen következik, hogy a két kategória ismeretanyagának, értékeinek – már csupán az érdekazonosság folytán is – közel kell lenniük egymáshoz, különben a képzési szervezet a társadalmi elvárásoknak nem tud eleget tenni, vagyis a belső funkciók nagymértékben eltérnek a tényleges eredményektől: a külső funkcióktól.³⁰³ Amennyiben a két társadalmi kategória elvárásai, ismerethalmaza túlzott mértékben eltávolodik egymástól, mind a képzés, mind pedig a gyakorlat működését veszélyeztető szituáció állhat elő, mely „*circulus vitiosusként*” az oktatásnak az elvárásokhoz képesti hiányosságaiból eredően az egész jogászprofesszió szakmai ismereteinek csökkenésével jár. A két szféra közti optimális mobilitás pedig biztosíthatja a praxis jogásztársadalmának megfelelő tudás átadásához szükséges feltételeket, illetve az elméleti ismeretekből a gyakorlati alkalmazásba történő „könnyű” átmenetet.

A praxis és az oktatás jogásztársadalmi közti distancia szempontjából a legmarkánsabbtól a leginkább elhanyagolható távolságot mutató, „végletes” képzési szerkezetek alakultak ki, melyek „ideáltípusoknak” is tekinthetők. A vizsgálatok során a *legnagyobb távolság* a délkelet ázsiai, különösen a dél-koreai jogi oktatásban tapasztalható: az elsősorban kontinentális jogrendszerre épülő diszciplináris, felsőfokú jogi oktatás és az angolszász struktúrának megfelelő, a joggyakorlathoz jogosítványt adó vizsgához, illetve magához a praktikum folytatásához szükséges tudást „áthidalhatatlannak látszó szakadék” választja el. Az ebben a régióban tapasztalható *common law* befolyás egyik jelentős oka a gyakorlat és az oktatás közti diszkrepancia, aminek következtében, aki a praxisban kíván pozíciót szerezni, az angolszász jogi kultúra országaiban, elsősorban az USA-ban folytat tanulmányokat, ami természetesen visszahat az ottani jogi értékekre. (A szintén hatalmas távolságot Japánban például egy rendkívül hosszú képzési folyamattal hidalták át.³⁰⁴)

³⁰² Ahogy erre már a bevezetésben is utaltam, s ez a tevékenység, mint az oktatási intézmény célja jelenik meg, az intézmény pedig eszköznek tekinthető. Kozma Tamás: Tudásgyár? Az iskola, mint társadalmi szervezet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1985. 129. p.

³⁰³ Belső funkciónak a társadalmi elvárás tekinthető, míg a külső funkció az elért hatás, melyek közti diszkrepancia a kritikai szociológia célpontjává vált. Uo. 130-131. p.

³⁰⁴ A hagyományos jogászi hivatás betöltéséhez - az egyfajta általános humán értelmiségi oktatást biztosító és rendkívül elméleti jellegű - három éves felsőfokú képzés és négy éves egyetemi tanulmányok folytatása után, az átmenetet, a praktikus képzést biztosító Jogi Oktatási és Kutatási Intézetben történő két éves stúdium lezárása szükséges. Vö.: Hiroshi Oda: Japanese Law. Oxford University Press. Oxford. New York. 1999. 101. p.

A két társadalmi szféra közti többé-kevésbé *harmonikus* összhangnak további két formája található: az *elméleti oktatáshoz közel álló praxis*, és a *praktikumhoz közeledő, vagy attól el nem távolodott oktatás*. Az első esetre a leginkább eklatáns példát a brazil jogi oktatás szolgáltatja: Brazíliában a felsőfokú jogi oktatás erős diszciplinaritást mutat, ugyanakkor a jog a praxisban is rendkívüli mértékben vannak jelen a kontinentális jogi kultúrát meghatározó, sőt annak sok esetben alapjait képező tudományos értekezések, melyek a jogalkalmazásban akár a döntésekben is markánsan megjelennek. A helyzet bizonyos szempontból Németországban is hasonlatos: a késő középkorban a római joggal átszőtt „jogi intellektualizáció” köszönhető volt az Itáliában végzett német professzoroknak, kik később az itáliai egyetemek szellemi örökségének tekinthető német fakultásokon folytatták munkájukat; a rendkívüli diverzitást mutató szokásjog által teremtett ítélkezési bizonytalanságnak; a városok jogi függetlenedési törekvéseiből adódó *Aktenversendung*ként ismert, az egyetemi professzorok véleményén alapuló bírói döntéseknek. A folyamat következtében napjainkig az egyetemi szféra, az egyetemek joga a praxisban releváns szerepet játszik, s az egyetemi oktatók jelentős mértékben involválódtak a gyakorlati jogi tevékenységbe (ítélkezés, ügyvédi tevékenység, közigazgatás), továbbá a professzorok alanyi jogon felléphetnek képviselőként a bírói eljárásban.³⁰⁵ A második esetenél példaként az ausztrál jogi oktatás emelhető ki. Ausztráliában az 1960-70-es évek munkáspárti kormányához köthető változások során hihetetlenül megnőtt a jogásztársadalom nagysága és társadalmi súlya, amivel összefüggésben, ebben az évtizedben megduplázódott a jogi fakultások száma, noha a meglévő intézmények sem tekinthetőek kifejezetten nagy hagyományokkal rendelkezőknek. Ebben a helyzetben a jogi karok oktatói gárdájának nagy része a praxis szférájából rekrutálódott, s ezzel párhuzamosan involválódott az oktatásba a praxis tudása; ráadásul a „második hullámhoz” tartozó jogi karok úttörő szerepet játszottak a különféle új, elsősorban a gyakorlati készségek ismertetését célzó oktatási módszerek bevezetésében. Ugyanebbe a kategóriába sorolható az angol jogászképzés, ahol történeti okoknál fogva nem, vagy csupán kis mértékben távolodott el a két szféra, és a hozzájuk köthető tudás egymástól. Történelmi távlatokba tekintve az angol jogi oktatás mindig is kizárólagosan a praxis jogásztársadalmának irányítása alatt állt, s napjainkban is a felsőfokú oktatás után a gyakorlati jogászság kezében található a képzés; s ez megmutatkozik abban is, hogy 1960-ban a négy jogászkollégium alapított jogi kart (*Inns of Court School of Law*). Napjainkban azonban az elmélet és a gyakorlat között kezd már egyfajta egyensúly kialakulni, s a tudásátadási

³⁰⁵ Nigel G. Foster and Satish Sule: *German Legal System and Laws*. Third Edition. Oxford University Press. New York. 2002. 13-21. p.

folyamat során a diszciplinaritás, és a praktikum az előbbtől az utóbbi javára fokozatos hangsúlyeltolódáson megy keresztül, s ezzel párhuzamosan a képzést biztosító oktatók is – ahogy közelít az oktatás a praxishoz – egyre inkább a gyakorlati szférából kerülnek ki, vagyis az utóbbi évtizedekben a sokféle kritika ellenére meglehetősen pozitív irányú változások történtek. (Mindkét jogász szakterületen (*solicitor, barrister*) a praktikus oktatás a felsőoktatási intézmények és a szakmai testületek kooperációjában, a két szféra kollaborációjával történik.)³⁰⁶

Magyarország a két szféra harmóniáját tekintve egy *köztes állapotot* mutat, ugyanis a magyar felsőfokú képzés viszonylag szövegorientált, a hatályos jogi szövegekre és az érvényesülő jogelvekre koncentrál, ezzel párhuzamosan a jogalkalmazás is meglehetősen kötött a törvényszöveghez, s az objektív, a szövegből eredő nyelvtani, logikai módszerektől eltérő jogértelmezés alárendeltebb szerepet játszik.³⁰⁷ Ugyanakkor a két szféra szemléletében, intézményeiben, etc. – a történeti okok miatt – meglehetősen markáns különbségekkel rendelkezik, amit az élesen elkülönülő diszciplináris és praktikus képzés is megmutat.

A két szféra közti mobilitási tényezők esetében a két végletes ideáltípust a *könnyű átjárhatóság, illetve annak teljes hiánya* jelenti. Kizárt a jogász pályák közti mindennemű átjárás Franciaországban: már a főstudium után élesen kettéválik az egy éves gyakorlatorientált, és a tudományos munkára felkészítő tanulmányok, mely utóbbi befejezése utáni doktori diploma (*Diplome de Doctorat*) jelenti az akadémiai pályafutás kezdetét, s a továbbiakban is mindegyik pályán szigorú karriervonal érvényesül. Szintén hiányzik a két szféra közti mobilitás Dél-Koreában, ahol a két szféra gyakorlatilag más jogrendszerhez (germán-római, angolszász) tartozó tudásanyaghoz kötött. Angliát kivéve pedig általában igen nagyfokú mobilitás tapasztalható a *common law* országokban, illetve Izraelben is.

Fontos kérdés, hogy az elvi lehetőségek mellett faktikusan milyen irányú mobilitás valósul meg, másképpen: a jogi karok fakultásainak oktatói orientálódnak-e a gyakorlati jogi tevékenység irányába, vagy fordítva a gyakorlati professzió tagjai „találhatóak-e a katedrákon”? Az utóbbira elsődleges példát a viszonylag újonnan intézményesült jogi felsőfokú oktatással rendelkező Ausztrália szolgáltat, az előbbi az izraeli jogásztársadalom sajátossága. Az izraeli folyamatok legjobb indikátorának tekinthető, hogy tipikus a jogi karok vezető professzorai

³⁰⁶ Lásd a korábbi fejezeteket, továbbá David Weisbrot: What Lawyers Need to Know, What Lawyers Need to Be Able to Do: An Australian Experience. In: Pamela Lysaght, Amy E. Sloan, Bradley G. Clary ed. i.m. 21-50. 26-44. p.; Nagy Zsolt: Az angolszász jogi oktatás történeti vázlata. m.a.

³⁰⁷ A magyar bírósági és felsőbírósági jogértelmezés és joggyakorlat vizsgálatára ld.: Pokol Béla: A jog elmélete. Rejtjel Kiadó. Budapest. 2001. A magyar felsőbírósági jogértelmezés. 248-258. p.

közül az Izraeli Legfelsőbb Bíróság bírójává történő kinevezés.³⁰⁸ A markáns példák mellett egyfajta köztes helyet foglal el az Egyesült Államok: a jogi oktatók nagy része a praktikumban szerezte professzionális tapasztalatait, s csupán kisebb részük rendelkezik előzetes oktatási gyakorlattal, vagyis a praxisból az akadémiai karrier felé történő áramlásnak lehetünk tanúi. (Itt kivételesen jelentős különbség mutatkozik a nemek között, mivel a férfiak esetében a gyakorlatból az akadémiai státuszok, a nők esetében pedig egy fordított mobilitásnak lehetünk tanúi.) Bár az USA-ban a praxis és az akadémiai karrier közötti összefüggés – bármennyire is mutatják a számok azt egyértelműnek – sok esetben árnyaltabb képet mutat: a praxisban szerzett tapasztalat legtöbbször négy évnél kevesebb, s a – főleg az egyetemi rangsor első helyein lévő intézményekben történő - rekrutációnál sokkal fontosabb az elit (első huszonöt) jogi karokon szerzett diploma, mint bármilyen professzionális tapasztalat.³⁰⁹ Az ellenkező előjellel szintén köztes állapotot tapasztalhatunk Magyarországon. Ha a történeti fejlődést nézzük, a magyar akadémiai szféra évszázadokon át meglehetősen zártságot mutatott, s a mobilitás a tudományos társadalmon belül – a jogakadémiák és az egyetemek között – volt markánsabban érezhető; a gyakorlati jogászság, ha nem is elhanyagolható mértékben, de kevésbé volt jelen az oktatásban. (A kolozsvári-szegedi jogi kar oktatóinak kevesebb, mint harmada rendelkezett praktikus tapasztalatokkal, míg körülbelül kétharmada, 66%-a jogakadémiai praxissal bírt, míg ugyanezt az időszakot átfogva a pesti jogi kar rendes és rendkívüli tanárainak 70%-a valamely akadémián kezdte oktatói karrierjét.³¹⁰) A két világháború között az akadémiák meg-

³⁰⁸ Például *Aharon Barak* főbíró a Hebroni Egyetem jogi karának dékánja volt. Joseph M. Edrey and Sylviane Colombo: Haifa and Its Law School: Toward the Future. 51. Journal of Legal Education. 338. 2001.

³⁰⁹ Joe G. Baker and Brian K. Jorgensen: Leaving the Law: Occupational and Career Mobility of Law School Graduates. 50. Journal of Legal Education. 16. 2000. 28-32. p. Az akadémiai szféra medián keresete 68,000\$, ami más pályákhoz képest igen magasnak számít. Az amerikai jogi karok utóbbi években rekrutálódott oktatói gárdájának 86,6%-a – noha viszonylag rövid időintervallumot felölelő - előzetes praktikus munkaviszonnyal, 37%-uk pedig oktatási tapasztalatokkal rendelkezik; figyelemreméltó, hogy az oktatói szféra 2,6%-ának nem jogi területen szerzett előzetes tapasztalatai vannak. Vö.: Richard E. Redding i.m. 601. p. Az elit jogi karokra rekrutálódott oktatók 96,3%-a az első 25 jogi karon végzett, míg a nem elit intézményekre szerződött oktatók 74,7%-a rendelkezik „elit” diplomával; közel háromnegyedük rendelkezik előzetesen publikációs listával. Mindezek figyelembevételével a tipikus jogi karra rekrutálódott oktató elit intézményben végzett, egyetemi újság szerkesztésében (*law review*) tevékenykedett, és bíróságon rövid ideig tisztviselőként dolgozott; sőt minél hosszabb a praxisban eltöltött idő, annál kevésbé valószínű az akadémiai karrier kezdete. Uo. 600-612. p. A legfontosabb kérdés a rekrutáció során: „Honnan jöttél?” Uo. 614. p.

³¹⁰ Dr. Márton Géza: Visszapillantás jogi oktatásunk utolsó évtizedére. Magyar Jogi Szemle. VIII. évfolyam 6. szám. Budapest. 1927. június. In: Dr. Angyal Pál. (szerk.): Magyar jogi Szemle. VIII. kötet. Budapest. 1927. 225-240. 234. p.

szűnésével alakult ki a szukreszcencia hiánya, vagyis az a rekrutációs mechanizmus, hogy az akadémiák „egyetemi tanárképző intézményként hasznos szolgálatot teljesítettek”.³¹¹ A volt szocialista államok jogi felsőoktatásához hasonlóan a rendkívüli önállóságot élvező tanszékek köré csoportosuló magyar és közép-kelet-, kelet európai oktatói szféra a rendszerváltás után komoly kihívások elé nézett. Noha az oktatói presztízs rendkívül magas maradt, azonban a rendszerváltás után jövedelmük az új gazdasági feltételekhez képest (összességében és átlagosan) csökkent. A jövedelmi helyzetből, illetve egyes jogász szakmák liberalizációjából következően a régió oktatói a privát oktatási, illetve magán, vagy állami gyakorlati jogi szektor alkalmazásában, továbbá saját praxis felépítésével próbálkoztak, s ennek eredményeképpen a korábban szinte elképzelhetetlen helyzet állt elő: az akadémiai miliőn kívül tevékenykedő „főállású” oktatói szféra; azonban az utóbbi néhány évben ez a trend - elsősorban a praxis jogásztársadalmának változása folytán - megfordulni látszik.³¹² Ami az oktatási kérdéseket illeti, a legmarkánsabb probléma, hogy az akadémiai szféra praktikus tevékenysége sokkal kevésbé hozza magával az ott szerzett tapasztalatok átadásával az oktatás színvonalának növelését, ellenben inkább „az oktatás kínálatának, és gazdagságának” csökkenéséhez vezet,³¹³ s mindezzel együtt sokkal inkább beszélhetünk az oktatói szektor és tudás gyakorlatba történő áramlásról, minthogy a praktikus tapasztalattal rendelkezők professzionális tudásukat kamatoztatnák a jogászképzésben.

A társadalmi okokat mellőzve a kialakult helyzet elemzése megmutatja, hogy a jogászképzésben az akadémiai szféra tudományos tevékenységének és oktatási vetületének kérdései

³¹¹ Uo. 234. p.

³¹² A poszt-szocialista országok oktatóinak átlagos jövedelme évente 3000-5000\$ közötti, bár például Romániában ez az összeg 1000\$, ami a magánszférában lévő átlagos jövedelmeknek körülbelül harmada; a következményeket legmarkánsabban talán az akadémiai szektor rovására történő „*brain drain*” kifejezéssel lehet jellemezni. Peter J. Sahlas and Carl Chastenay: The Evolution of Law and Legal Education. Russian Legal Education: Post-Communist Stagnation or Revival? 194. Journal of Legal Education. 1998. 212. p.; George A. Critchlow: Teaching Law in Transsylvania: Notes on Romanian Legal Education. 44. Journal of Legal Education. 157. 1994. 169. p.

³¹³ Dr. Zlinszky János: A jogi oktatás és a szakvizsgarendszer reformjához. *Zlinszky* véleménye szerint „üdvözlendő, ha a gyakorlat és az oktatás között létezik kapcsolat, ha a gyakorlat elitje oktatási feladatot vállal”... (az azonban már sokkal kevésbé elfogadható), „hogy az oktató megszerzett képességét gyakorlati haszonba konvertálja”. In: Jogászképzés – szakvizsgarendszer – vitafórum. Magyar Jog. 1996. március. 43. évf. 3. szám. 131-133. 133. p.; az oktatók praxisban való tevékenységének következményeiről továbbá ld.: Peter J. Sahlas - Carl Chastenay i.m. 213. p. Ugyanerre az eredményre jutott egy, a romániai *Sibiu* egyetemén a hallgatókkal végzett attitűdvizsgálat. George A. Critchlow i.m. 172. p.

elsősorban nem a rekrutációs kritériumokon alapulnak, hanem *a jogásztársadalomban kialakult folyamatok eredményei*, s talán a képzés eredményessége, hatékonysága is az ilyen jelenségek eredői lehetnek. Egyrésztől látható, hogy minél kisebb tradícióval rendelkezik az intézményes felsőfokú jogi oktatás, annál nagyobb a praxisból a fakultásokra történő mobilitás, ez pedig realizálja a praxishoz közeli értékek érvényesülését a jogi karokon; ezzel ellentétesen a jogi felsőoktatás hagyományai distanciateremtő erővel bírnak. Másrésztől a tradicionális jogi kultúrák sok esetben nem voltak képesek gyümölcsöző módon adaptálni az angolszász, vagy a kontinentális jogrendszert, s a kevert rendszer olyan távolságokat indukált, ami akár az egész képzést, mit több a praxisba való bementelt is megbéníthatja.

V. A modern pozitivist jogszemlélet elleni „reakciós” elméleti kísérletek

Oliver Wendell Holmes szavai szerint, ha Németországban egy törvénnyel két centtel megemelnék a sör árát, az minden bizonnyal forradalomhoz vezetne.³¹⁴ Ez a kissé humoros megjegyzés persze még nem takar egy jogelméletet, de annak mindenképpen bizonyítéka, hogy *Holmes* korában már léteztek olyan jogi gondolkodók, akik nemcsak önmagában látták a jogot, nemcsak belülről vizsgálták azt, nem kizárólag a szabályokat hasonlították össze, vagy a fogalmakat nüanszírozták, hanem figyelemmel voltak a szabályok „környezetére”, a „valóságra”, amibe a jog „beleszületik”, vagyis a társadalomra. A XIX. század vége, illetve a XX. század eleje egy olyan korszak lett a jogi eszmék, illetve a jogtudomány életében, melyben megjelent és kiforrott a jog tanulmányozásának szociológiai orientációja; vagyis már nem a jogi professzió – legyenek azok az akadémiai szféra tagjai vagy a praxis gyakorlói – és a jog kapcsolatára helyezték a hangsúlyt (bár ezt sem hagyták figyelmen kívül), hanem a „laikusok és a jog kapcsolatát is fókuszpontba vonták”.³¹⁵ Ez a mozgalom, noha igazából az Egyesült Államokban terjedt el széles körben, lényegében kontinentális eredetű volt, ez a mozgalom a jog szociológiai elmélete, illetve maga a jogszociológia. Látható a kétféle elnevezés, és ez a kettősség valós megkülönböztetést takar, ugyanakkor összefüggés is létezik a kettő között. *Alan Hunt* álláspontját idézve a két kifejezés distinkciója oly súlyos nehézségekbe ütközik, hogy talán egyáltalán nem szükséges;³¹⁶ ugyanakkor egy eszmetörténeti elemzés már egészen más vélemény kifejtésére vezetne. S pont az intellektuális gyökerek, az úttörők, mint „elsődleges – elméleti és eszmetörténeti – források” azok, melyek a megkülönböztetés lényegét mutatják meg, hiszen a jogszociológia terén az empirikus kutatások állnak inkább középpontban, míg a szociológiai jellegű jogelmélet – nevében is megnevezve – elméleti jellegű, noha utóbbi is kénytelen tapasztalati adatokra támaszkodni, és előbbi is sok esetben magasabb absztrakciós fokot érhet el, aminek eredményeképpen találhatunk olyan munkákat, melyeknél már tényleg nehéz lenne a megkülönböztetés. S még valami: egyes álláspontok szerint különbséget kell tenni *szociológiai orientáció* és *jogtudományi megközelítés* között, s ez adhatná a distinkció

³¹⁴ „Professzor *Agassiz* szerint, a német társadalom minden bizonnyal fellázadna, ha egy pohár sör árát két centtel felemelnék. Egy ilyen törvény üres szavak halmaza maradna, s nem azért mert helytelen, hanem mert nem kikényszeríthető.” *Oliver Wendell Holmes: The Path of the Law.* 10. *Harvard Law Review.* 457. 1897. 458. p.

³¹⁵ Vö.: *Alan Hunt: The Sociological Movement in Law.* MacMillan Press. London. Basingstoke. 1978. 3. p.

³¹⁶ Ld.: *Alan Hunt i.m.* 7. p.

lényegét, ugyanakkor más vélemények szerint nem lehet a tudás között ilyen alapon objektív határokat húzni; mindenesetre az intellektuális tradíció – mely hagyaték konkrét nevekben is megtestesül, mint *Emile Durkheim*, *Max Weber*, vagy *Roscoe Pound*, *Karl Llewellyn* – meg-
lehetősen komoly szerepet játszhat a distinkció meghatározásában.³¹⁷

Már a fentiekben is említésre került, hogy az Egyesült Államokban széleskörűen elterjedt szociológiai jogelmélet, illetve jogszociológia európai eredetű volt. Jelen munka éppen ezt kívánja megvizsgálni, vagyis arra irányul az elemzés, hogy Európán belül egészen pontosan honnan eredt. Továbbá – s ez talán még lényegesebb – milyen kontinentális és tengerentúli társadalmi körülmények voltak, melyek egy ilyen irányú jogelméletet indukáltak, vagy legalábbis összefüggtek vele, s ezek a társadalmi szituációk hogyan formálták az elméleteket. S még egy kérdésre figyelmet kell fordítani: mi módon terjedhetett el a jogi kultúrákban egy ilyen jogelmélet, s ennek milyen jogásztársadalmi feltételei voltak. Így ha ezen a gondolatmeneten végigmegyünk egyértelműen eljutunk a kontinensen belül egy korszakhoz és egy földrajzi helyhez és meghatározott személyekhez: a korszak – a már említett XIX. század vége, XX. század eleje, a hely az Osztrák-Magyar Monarchia, és a személyek pedig *Rudolf von Jhering* és *Eugen Ehrlich*.

³¹⁷ Mindennek részletesebb kifejtését lásd Alan Hunt. i.m. 3-10. p.

1. A jog „szociologizálása”

Ha a közép-európai térségre tekintünk, és kronológiai szempontból nézzük a különféle „szociológiai jellegű” jogtudományi munkákat, akkor elsőként *Rudolf von Jhering* neve kerülhet fókuszpontba, annál is inkább, mert elméleti hatása nemcsak a jogtudományban érvényesült, hanem általában a társadalomtudományokban is komoly jelentőségűnek mondható, különösen a szociológiában.³¹⁸ Ha társadalomtudományos elméleteit nézzük – s lényegét tekintve jelen munkának is a szociológiai jogtudomány feltárása a célja – rögtön szembeötlik, tulajdonképpen korát tekintve egyedülállóan, úttörő jellege. *Jhering*nek az 1860-as években fordult figyelme – az addig uralkodó fogalmi jogrendszer és fogalomalkotó elméletektől – a szabályok mögötti gyakorlati célok felé, nevezetesen a jog mögötti társadalmi kérdések és a társadalmi problémákat kezelni akaró szabályozási akaratok és érdekek felé. Ennek elsődleges okaként aposztrofálható *Jhering* társadalmi ismereteinek sokrétűsége, amiből a jogtudományi gondolkodás alapján absztrahálódott immáron „szociológiai jellegű” elvek váltak és Pokol Béla szavaival „egy társadalomtudományi és társadalomelméleti szemléletmód váltotta fel az addigi természettudományos szemléletmódját”.³¹⁹ Korábbi jogfogalmi-organikus gondolkodásmódja így társadalmi ismereteinek hatására fokozatosan megváltozott, bár az is igaz, hogy a társadalmi valóságra már ekkor is figyelemmel volt és a társadalom jogérzékéről, továbbá a jog valóságba való átmenetéről is értekezett, mivel – szavai szerint – a törvények, ha az emberek nem követik azokat, lehetnek üres szavak is, de az írott jog nélkül megvalósuló szabályok is tekinthetők jognak.³²⁰ A „társadalom- és célközpontúság” igazán a Cél a jogban (*Der Zweck im Recht*) című munkájában jelenik meg. Ebben egyfajta evolúcióként található meg, az egyszerű emberi közösségek saját önszerveződéséből a magasabb szintű (tudatos) állami szervezés, majd esetleges világállam létrejötte; vagyis minden emberi közösség meglétének

³¹⁸ Így például Pokol Béla – *Werner Gephardra* hivatkozva – „*Jhering* tanulmányában” kifejtette, hogy a modern szociológiai elmélet a jogelméletből táplálkozott, és „*Jhering* szociológiai elmélet terén tett teljesítménye, és mint a szociológiai elmélet alapító atyáinak tekintett *Weber*, *Simmel* és *Durkheim* mögött igazi első alak kerül a középpontba”. S ezt a kijelentést valóban alátámasztja az a tény is, hogy *Max Weber* a Gazdaság és társadalom című munkájában tizenegyszer idézte meg *Jhering*et, továbbá *Emile Durkheim* külön tanulmányban foglalkozott vele és a német társadalomtudományos irányzatról. Részletesebben lásd Pokol Béla: *Jhering a modern jogtudomány fordulópontján*. Kézirat. 3-5. p.

³¹⁹ Pokol Béla i. m. 3. p.

³²⁰ Uo. 7. p.

alapja az állam. Ebből már egyértelműen következik, hogy a jog elsődleges feltétele az állami szervezés, maga az állam, továbbá az állami kényszer, a megvalósuló jog, ami mögött ott áll az állami kényszer. De ebből az is következik, hogy az állam, illetve a társadalom nyilvánvalóan az előbbiek fenntartása miatt bocsát ki normákat, vagyis olyan a létfenntartáshoz szükséges célból, melyek esetében az állami kényszer nélkülözhetetlen.³²¹

Végző soron tehát minden szabályozás mögött a társadalom áll, még akkor is, ha ezek a jogok az egyének jogaiként jelennek meg, ám ez a jog nem feltétlenül csak az egyén boldogságát tarthatja szem előtt, hanem a társadalomét. Tehát ez már megmutatja, hogy elméletében van egyfajta utilitarista „véna” (noha ezt maga *Jhering* tagadta), ugyanakkor az utilitarizmussal ellentétben *Jhering* organikusabban szemléli a társadalmat: az egyének boldogsága és azok összessége nem azonos az „egész sokaság” boldogságával; a társadalmi organizmus különb, mint egyszerű összesség. Sőt ez az összesség képes az egyén akarata felett működni és az egyénnel szemben tényként kényszerítő erővel fellépni.³²² Hiszen – gondolkodása szerint – a társadalom kreálja azt, amin keresztül az egyén oly mértékben találja meg saját „boldogságát”, amennyire a társadalom azt biztosítani tudja.³²³ S ezt a célt tartja az állam szem előtt. Mint ahogy az emberi pszichikumban is megjelennek a célok és gondolatok, melyek azután cselekvéseikben realizálódnak, úgy az állam szervezetében is megjelennek a célok, melyek szabályokban realizálódnak.³²⁴ S külön kategóriákba sorolja az említett célokat, illetve érdekeket, pontosabban szólva – a társadalom működésének feltételeit biztosító – általa fogalmazott célalanyokat: egyének, egyesületek, egyházak, állam és társadalom; ez későbbi műveiben már csak egyén, állam és társadalom. Néhány évtized után pedig pont eme céllal kapcsolatos elméletnek elsősorban a jogalkalmazásra történő „lecsepegetését” találhatjuk meg az érdekkutató jogtudományban – melynek már van egy jogszociológiai aspektusa –, miszerint a jogszolgáltatás során a szemben álló érdekek küzdelmeit kell alapul venni, s jogértelmezés során a jogalkotó általi érdekek előtérbe helyezését szükséges megnézni.

Szintén a közép-európai térséget nézve egy másik szociológiai jellegű jogtudományi „előfutár” tűnik fel: *Eugen Ehrlich*. Jelentőségét pedig mi sem mutatja meg jobban, mint, hogy

³²¹ Azok az esetek állhatnak itt, amire nincs internalizált magatartási minta (például adófizetés), így a társadalom fenntartása miatt e célból szükséges a norma és a kényszer. Uo. 10-13. p.

³²² Pontosan ennek, ti. a társadalom organikus voltának, továbbá a társadalmi tények egyénekre gyakorolt hatásának továbbvitelét találhatjuk meg például *Dürkheim*-nél. Lásd: Emile Durkheim: Az öngyilkosság.

³²³ Roscoe Pound: The scope and purpose of sociological jurisprudence. 25. Harvard Law Review. 140. 1911-1912. 143. p.

³²⁴ Uo. 141. p.

szinte nincs olyan jogszociológiai történeti munka, mely ne foglalkozna *Ehrlich* tevékenységével, s végső soron őt tartják a jogszociológia „atyjának”. *Ehrlich* *Jheringhez* képest néhány évtizeddel később a XX. század elején tevékenykedett és a római jog mellett (melynek professzora volt) figyelme a valós társadalmi élet és a jogszabályok közötti kapcsolatra, pontosabban szólva distanciára irányult.³²⁵ Álláspontja szerint a jog társadalmi jelenség, a társadalom produktuma, így megismerésére vonatkozó tudománynak is társadalomtudománynak kell lennie, vagyis erre a szociológiának a jogra vonatkozó reflexiója lenne a legalkalmasabb: tehát a jogszociológia.³²⁶ *Ehrlich* is szembefordult a fogalmi jogtudománnyal, a pandektizmussal, pozitivizmussal, s az „élő jog” kutatására helyezte a hangsúlyt, így a jogot egyfajta empirikus megismerés alá vette. *Jheringhez* hasonlóan állította, hogy a társadalomban lévő különböző érdekek konfliktusa elérheti azt a szintet, ami állami beavatkozást igényel, bár csak a társadalomnak megfelelő mértékben és részletességgel. Mi több a jogi előírások akkor lehetnek sikeresek, ha legalább érdekkonfliktusok indukálják azokat.³²⁷

Ám – *Jheringgel* pont ellentétesen – nem a jogszabályokat helyezte előtérbe, illetve a társadalom tagjainak cselekvései – álláspontja szerint – nem a normák szerint történnek, hanem éppen fordítva: először a társadalmi aktusok „jönnek létre”, s csak ezután történhet meg annak normativizálása. Vagyis „azok a személyek, akik egymással társadalmi kapcsolatban állnak, a fennálló normák szerint cselekednek.”³²⁸ Ám például a birtokra vonatkozó jogi előírásokat nem hozták volna létre, mielőtt a birtokrendszer nem jött létre. A szerződésre vonatkozó előírásokat nem konstituálták volna, mielőtt a megfelelő megegyezések létre nem jöttek”,³²⁹ tehát „a már meglévő társadalmi intézmények vezethetnek a jogi vitához”.³³⁰

Korai munkáiban elsősorban a bírói joggyakorlat kötötte le, ám a jogszociológiai szemléletmód már itt is megjelenik, hiszen a „mit tesz a bíró?” kérdésre a törvényi joghoz képest a tényleges jogot, a bíró tényleges tevékenységét jelentheti. Innentől kezdve egyértelmű következik a problémafelvetés: mi történik egy joghézag esetén; hiszen bármennyire is kidolgozott egy törvénykönyv „már abban a pillanatban elavult, amikor lefektették; hogy a jelennel is alig

³²⁵ Roscoe Pound: Introduction to Ehrlich. Fundamental Principles of the Sociology of Law. 36. Harvard Law Review. 130. 1936. 145. p.

³²⁶ Eugen Ehrlich: Grundlegung der Soziologie des Rechts. München. Leipzig. Duncker und Humblot. 1913. 19. p.

³²⁷ Roscoe Pound i.m. 142. p.; 144. p.

³²⁸ Roscoe Pound: An appreciation of Eugen Ehrlich. 36. Harvard Law Reveiw. 129. 1932-1933. 131. p.

³²⁹ Uo. 139. p.

³³⁰ Uo. 144. p.

boldogul, a jövővel pedig soha nem fog”.³³¹ S erre nem adhat választ a bíróság kötött értelmezése, az analógia vagy fikció, mert „nagyon ügyetlennek kell lennie annak, aki ki akarná forgatni a jogot s ebben a törvény papírja akadályozná meg”; ezért a kontinentális hivatalnokbíró helyett elsősorban egy szabadabb – akár az egyéni igazságérzeten alapuló – jogtalálást folytató jogalkalmazóra van szükség. (Persze ez nem jelenti azt, hogy a bíró nem lenne kötve a törvény szövegéhez.)

A másik, hogy *Ehrlich*-nél erősen szociológiai jellegű problémaként kezelt kérdés a jog megjelenési formája. Szerinte a jog elsődleges forrása az emberi közösségekben (*Verbande*) érvényesülő belső rend. Ezt *Ehrlich* elsősorban empirikus alapon vetette fel, hiszen maga is néhány tudóstársával néprajzkutatásokat, szociografikus kutatásokat végzett, amiből ez az álláspont már szinte egyértelműen következik. Mivel a „valóságnak csak egy szelete kerül a bíróság elé”, vagyis az életviszonyokat az eseteken keresztül nem lehet megismerni.³³² Az egyes közösségeken belül kialakult társadalmi jognak (*gesellschaftliches Recht*) pedig négy fő forrása van: gyakorlat (*Übung*), uralom (*Herrschaft*), tulajdon (*Besitz*) és szándéknyilatkozat (*Willenserklärung*). Szerinte ezek betartásának oka – épp a kényszerelmélettel ellentétben – semmi esetre sem az állami szankció, hanem a társadalmi kényszer, az a társadalmi tény, mely – elsősorban nem állami jogi – normaként hat az egyénekre. A jog másik megjelenési formája az úgynevezett döntési normák összessége (*Entscheidungsnormen*), ami a társadalmi normákból származik, azáltal, hogy annak kapcsán felmerült viták eldöntésénél bírósági (hatósági) döntés születik, és hogy ez megszülethessen a jogtudósok különböző jogintézményeket konstruálnak. Végül soron a jogi előírások azokból a hatósági döntésekből születnek, melyek a bíróságok elé kerülnek, mert csak ezekről szerezhet a jogalkotó tudomást; ám ez így már szükségképpen nem fedheti le az egész jogot.³³³ S végül az utolsó megjelenési forma az állami jog (*staatliches Recht*), mely egyszerűen az állam létéből fakad, s ennek (ezen belül különösen a társadalmi struktúra megváltoztatására irányuló normák esetében) nagymértékű növekedését figyelte meg, mely szerinte a hagyományos társadalmi kohézió fellazulásának adja egyfajta pótlékát.³³⁴

Visszatérve a társadalmi jogra, *Ehrlich* – ellentétben a korábbi a törvényi jogot és a jogfogalmakat kutató és csiszoló jogtudománnyal – éppen a társadalmi tények kutatását tartja a

³³¹ Eugen Ehrlich: Szabad jogtalálás és szabad jogtudomány. In: Varga Csaba (szerk.): Jog és filozófia. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1981. 85. p.

³³² Eugen Ehrlich: Grundlegung der Soziologie des Rechts. i.m. 399. p.

³³³ Roscoe Pound i.m. 141. p.

³³⁴ Uo. 295-315. p.

jogtudomány fő feladatának.³³⁵ Az „élő jogot” sokkal fontosabb, szerteágazóbb, széles körűbb jelenségnek véli, ezért álláspontja szerint „a szociológia feladata az, hogy a jogtudomány és a jogpolitika számára azzá váljon, mint a természettudomány a gyógyítás vagy a technika számára, azok tudományos megalapozójává.”³³⁶

Mindkét fent – noha egy kissé leegyszerűsítve és vulgárisan – bemutatott elmélet az Osztrák-Magyar Monarchiában tevékenykedő jogtudósok produktuma. Meglehetősen sok közös dolog van bennük: például mindkét elmélet felvetette a jogszabályok gyakorlati érvényesülésének kérdését, mindketten felvetették a fogalmi jogtudomány kritikáját, és hogy a fogalmak, és egyes szabályozások helyett sokkal inkább az azokkal összefüggő társadalmi kérdésekkel kell foglalkozni. Ugyanakkor óriási különbségek is találhatók: *Ehrlich* a társadalom empirikus kutatásában látta a jog lényegét, *Jhering* pedig a társadalomtudományokat használta fel a jog feltárására, bár az is igaz, hogy ez az elmélet inkább jogkeletkezési elméletnek nevezhető.³³⁷ A fő különbség mégis az, hogy *Jhering* egy államközpontú elméletet, *Ehrlich* pedig az államot szinte marginalizálva egy társadalomközpontú koncepciót állított fel, melyben a társadalmi intézményekből „csepegnek le” a jogintézmények.

³³⁵ *Ehrlich* ezekre példákat is hoz: az osztrák polgári törvénykönyv házassági vagyonszövetségi szabályozásának és a tényleges vagyonszövetségi szerződések elég távol állnak egymástól, vagy a mezőgazdasági haszonbérleti szerződés már régen nem felel meg az agrártársadalom számára a kor fejlettségi fokának. Uo. 396. p.

³³⁶ Badó Attila idézi *Eugen Ehrlichet*. Badó Attila: *Eugen Ehrlich és a jogszociológia*. In: Szabadfalvi József (szerk.): *AMABALISSIMUS. A legszretetreméltóbbak egyike*. Loss Sándor Emlékkönyv. Debreceni Egyetem. Állam- és Jogtudományi Kar. Debrecen. 2005. 137-150. 149. p.

³³⁷ Roscoe Pound i.m. 146. p. Maga *Pound* is hangsúlyozta, hogy „Ha felismerik a társadalom érdekeit és emiatt olyan jogszabályokat alkotnak, melyek azokat biztosítják, akkor úgy tűnik, hogy a jogot nem „találják”, hanem alkotják”. Uo. 144. p. Ez abban az időben komoly kijelentésnek számított, hiszen a *common law* rendszerben a természetjogi álláspont uralkodik, miszerint a jogot a bíró megtalálja.

2. A szociológiai jellegű jogelméletek társadalmi háttere

A jogtudomány alakulása, az elméletek változása nem magyarázható kizárólag saját logikájuk fejlődésével, azok összefüggésben állnak más tudományok elemzéseivel, a gazdaságban, a társadalomban és a jogásztársadalomban bekövetkező/bekövetkezett változásokkal. Ez a szociológiai jellegű jogelméletek esetében is így van, vagyis feltehető a kérdés, hogy milyen mögöttes társadalmi, jogásztársadalmi, állami, etc. háttere lehetett ezek megjelenésének és különösen elterjedésének. Továbbá feltehető az a kérdés is, hogy ugyanazon országban és jogi kultúrában, időben nem nagy eltéréssel hogyan születhetett két, részben hasonló, de mégis ennyire eltérő megközelítése a jognak.

A történet a Monarchiánál egy kissé régebbre nyúlik vissza, nevezetesen az Osztrák Birodalom korára: II. József császár a következőképpen határozta meg a jogásztársadalom és a jogi oktatás arculatát: „jó állami tisztviselőket kell képezni”,³³⁸ s ez a kijelentés tökéletesen megfelelt az abszolút monarchiákban megvalósuló államközpontú ellenőrzési mechanizmusnak. Ugyan a jogi-igazgatási primátus a német területeken is érvényesült, de a filozófia jelentősége folytán, annak a jogászképzésre és jogászságra gyakorolt hatása meglehetősen markáns maradt. Ám az igazgatási jelleg sokkal inkább érvényesült az osztrák és később a magyar egyetemeken is.³³⁹ Így például az Osztrák Birodalomban a jogi oktatás céljaként „rátermett állami szolgálatban álló hivatalnokok képzése, mint minden polgári társadalom legégetőbb szükséglete” jelent meg, s ez az oktatáspolitikai rányomta bélyegét a birodalom egyetemeire és jogászképzést folytató líceumaira oly mértékű központosítással párosulva, hogy a legapróbb részletekig az államapparátus által „felülről” előírt tankönyvek képezhették a stúdium tanulmányát.³⁴⁰ S ha ez még nem minden, meglepő módon még az ügyvédek státuszát is a polgárok és a hivatalok közé ékelődött államigazgatási ággként definiálták.³⁴¹ Az oktatásban a szakismeretek átadása passzív ismeretek formájában történt, és az egységes képzés esetében pedig ezt az egységet a legjobb esetben is az ismeretek teljes állományának enciklopédikus gyűjteményében látták. A XIX. század folyamán és a XX. század első felében – általában Közép-

³³⁸ Szabó Imre Szabó Imre (szerk.): Állam- és Jogtudományi Enciklopédia. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1980. 887. p.

³³⁹ Ld.: Nagy Zsolt: A magyar jogi oktatás történeti vázlata. Jogelméleti Szemle. 2003/2.

³⁴⁰ Wilhelm Brauner: Lesevereine und Rechtskultur. Der Juristisch-politische Leseverein zu Wien 1840 bis 1990. Mazsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung. Wien. 1992. 54. p.

³⁴¹ Uo. 52.-60. p.

Európában, de különösen az Osztrák-Magyar Monarchiában – további bürokratizálódási folyamatok indultak el, s a jogászképzésnek, illetve a jogászság ismerethalmazának ehhez való azonosulása, már egyfajta örökségként, a meglévő fundamentumon folytatódott. Az állami és jogi bürokráciával megteremtették az objektív jogrendet elválasztva az individuális jogoktól, melyet a jogállam garantált, és *Max Weber* szerinti modern bürokráciához nélkülözhetetlen speciális szakismereteket.³⁴² S ezzel együtt járt – az okokat egyébként történeti gyökerekben keresendő – túlzott bizalom a jog iránt, hiszen a kontinens ezen régiójában a társadalmi vagy gazdasági kérdéseket mindig felülről, állami úton, vagyis a jog útján próbálták megvalósítani.³⁴³ Az okok persze már a rendi társadalomban is megvoltak, ám a dualista időkben a „felzárkózási vágy” párosult a régi jog iránti bizalommal és az abszolutizmus túlzott „szabályosság- és szabályszeretetével”; másképpen mondva: a dualista szellemi közeg a jog primátusát valló intellektuális közegnek volt mondható.³⁴⁴

Rudolf von Jhering pedig éppen az előző folyamatok kellős közepén – nevezetesen Bécsben – tevékenykedett, mikor a „Cél a jogban” című munkáját írta; hiszen abban az intellektuális közegben az állam és az igazgatás állt középpontban.³⁴⁵ Ez még akkor is igaz, ha a tulajdonképpen abszolutizmus alkotmányjogi értelemben már nem létezett, ugyanakkor annak szellemi öröksége mind a jogászságon belül, mind a képzésen belül kézzelfogható volt. Imáron nem meglepő, hogy az elméletben az állami szabályozások és azok célja egyértelműen a fókuszpontba került, arról nem is beszélve, hogy az állami irányításnak figyelemmel kell lennie arra a társadalomra, amit irányítani akar; lényegét tekintve egy központi „társadalom-

³⁴² Fritz Ringer: *The decline of the German mandarins. The German academic community 1890-1933.* Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts. 1969. 178. p.

³⁴³ Kialakult az az illúzió, hogy akár gazdasági, akár társadalmi problémák megoldhatók a jog útján, kialakult a jog iránti túlzott bizalom, és később az, hogy „Magyarországot a jogászok országának nevezték”. Kulcsár Kálmán: *Gazdaság, társadalom, jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.* Budapest. 1982. 9. p., illetve 9-12. p.

³⁴⁴ Például 1895-ben a felsőoktatásban részesülő hallgatókat tekintve a joghallgatók aránya elérte a 60%-ot (összesen mintegy 4784 hallgató), továbbá kiemelendő, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiában a joghallgatói létszám meghatszorozódott, később pedig megtízszereződött. Ez önmagában megmutatja a jog fontosságát az adott társadalom szemében. Részletesebben lásd: Nagy Zsolt: *Hallgatói létszámadatok a jogászképzésben.*

³⁴⁵ „A római jogásként indult *Jhering* a jogfogalmi világ-központúságát egyre inkább általános társadalomelméleti szintű fogalmi keretté bővítette ki a második főműve a „*Der Zweck im Recht*” elkészítésének idejére, az 1870-es évek elejétől. Ennek egyik következménye volt az állam szerepének középpontba kerülése gondolkodásában, melyben persze szerepet játszhatott többéves bécsi tartózkodása is (1868-1872) épp e gondolati keretének kiépítése idején. Az egész német kultúrkörben ugyanis csak Bécs szellemi légkörében vált középpontúvá az állam és a központi jogalkotás jogon belüli szerepének kiemelése az 1800-as évek második felében.” Pokol Béla i.m. 10. p.

alakító mechanizmus” képe tárul elénk, bár az is tény – s ez figyelemreméltó elméleti teljesítmény –, hogy nem hagyja figyelmen kívül a társadalmi valóságot: a jogkövetést.

Ugyanakkor ugyanebben a közegben találhatunk egy, *Eugen Ehrlich* névével fémjelzett, ellentétes szellemi pólust is, ami jelen esetben jogszociológiaként definiálható. *Ehrlich* a Monarchiához tartozó Bukovinában, *Czernowitz* egyetemén volt a római jog professzora. S nem mellesleg ebben a multikulturális közegben is született (román, német, rutén, magyar, zsidó, orosz, szlovák, etc. közösségek éltek a régióban) és itt is kezdett tanítani, majd Bécsben folytatta munkáját, de később (1897) visszatért szülőhelyére.³⁴⁶ A régió az ország periferiájához tartozott, s így könnyedén észrevehette egyfelől a központi szabályozások hatásfokának, hatékonyságának csekély voltát vagy akár azt is, hogy ezek a szabályok egyáltalán nem érvényesülnek; másfelől a helyi közösségek sajátos szolidaritását, kohézióját, s az ebből fakadó szokásokat. Felismerhette, hogy olyan jogszokások vannak érvényben, melyek messze távol állnak az osztrák-magyar törvényektől, így könnyedén felismerhette azt is, hogy mennyire nem veszik figyelembe a központi normákat. A sokféle kultúrát magába foglaló közegben – ahol *Pound* szavaival – „az egyszerű és a modern ipusztériális társadalmak együtt éltek más ősi típusú formációkkal”³⁴⁷ az empirikus kutatások szinte adódóak voltak, s immáron ki is lehetett mondani, meg is lehetett valósítani a jog és a társadalom összefüggéseit vizsgáló jogszociológiát.

³⁴⁶ Badó Attila i.m. 138. p.

³⁴⁷ Roscoe Pound: An appreciation of Eugen Ehrlich. i.m. 130. p.

3. A jog- és társadalomelméletek kapcsolatának hatása a tengerentúlon

Tényként lehet kezelni, hogy a jog „szociologizálása” népszerűbbé vált az Egyesült Államokban, mint Európában, s több olyan jogelméleti, jogszociológiai mozgalmat találhatunk, melyek elméleti alapja kontinentálisnak mondható. Ugyanakkor érdemes áttekinteni azt a társadalmi háttérrel, ami miatt az amerikai elméletek ezt a tengeren innen kiforrott intellektuális produktumot átvették és tovaterjesztették. Kimondható, hogy az Egyesült Államok társadalmában éppen a XIX. század végén, XX. század első felében olyan változásokon ment keresztül, melyek szinte szükségképpen egy „ilyen típusú” jogelméletet indukáltak. A korszak Amerikája nagyon gyors gazdasági fejlődésen ment keresztül, a világ vezető gazdasági hatalmává nőtte ki magát, ugyanakkor ezek rendkívüli társadalmi átrendeződésekkel is jártak. Az amerikai igazgatás a teljes liberális államideál és a „*frontier* eszme” után kezdett egyre inkább centralizáltabb formát ölteni, egyre inkább központosítottabb állam képe tárult szemünk elé, és lassan, de biztosan kezdett kibontakozni az amerikai közigazgatási jog (*administrative law*).³⁴⁸

Ezt megelőzően, minden bizonyossággal, az uralkodó jogi doktrína szerint az állami beavatkozás – mint egy szükséges rossz – minél kisebb annál „jobb és hatékonyabb”; vagyis az analitikai jogtudomány – illeszkedve az említett *frontier*-filozófiához – egy „jogi *laissez-faire*” talaján állt. Ráadásul ez az attitűd abszolút mértékben dominánsnak volt mondható az akadémiai szférán kívül is: a gyakorló jogászok, mint ügyészek, ügyvédek, bírák, mind ezt a szemléletet vallották.³⁴⁹ A klasszikus elméletnek megfelelő bírói gyakorlat jogi megoldásaival erősítette a vállalkozások pozícióit a munkavállalók elleni küzdelemben és erősítették a munkáltatók erőfeszítéseit a munkásmozgalmak letörésére, mint például a *Vegalahn v. Guntner* ügy 1896-ban. A monopolhelyzetek kontrollálását segítő törvényeket korlátozták, így tettek a

³⁴⁸ Tulajdonképpen az „*administrative law*” kifejezést – noha gyökerekben már jó néhány évtizeddel korábban megjelent és terebélyesedett – az angolszász jogrendszer az 1950-es, 1960-as évekig nem is ismerte. Az amerikai közigazgatási hatalom (*administrative power*) a kongresszus által életre hívott bizottságok közreműködésével történik: ilyennek volt tekinthető az 1887-ben – elsőként – életre hívott *Interstate Commerce Commission*, mely az államok közötti kereskedelmi közlekedést ellenőrizte, továbbá különösen fontosnak mondható a *Federal Trade Commission*, a *Security and Exchange Commission*, és a *National Labour Relations Board*. A XX. század közepére már több mint 50 ilyen bizottság volt, melyek rendeletalkotási jogkörrel bírtak; ami önmagában is megmutatja az igazgatási szabályok burjánzását, vagy René David szavaival élve egy új „*equity*” jog létrejöttét. Vö.: René David: A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1977. 362. p.

³⁴⁹ Részletesebben vö.: Alan Hunt i.m. 13. p.

United States v. E.C. Knight Co. ügyben 1895-ben. A szövetségi alkotmányt és a tagállami alkotmányokat úgy értelmezték, hogy a törvénykezés ne tudjon beavatkozni a fennálló tulajdon- és szerződéses viszonyokba, mint a *Reagan v. Farmers' Loan and Trust Co.* ügyben 1894-ben.³⁵⁰ Noha az is igaz, hogy – beleértve a jogi autopoétizmust, a jog öngeneráló hatását és önmagában kiteljesedő képességét – bármennyire is ragaszkodtak a jogi formalizmushoz, soha nem tagadták az állami törvényhozás szerepét, illetve annak létjogosultságát.³⁵¹ Ugyanakkor az egyre növekvő társadalmi feszültségek „társadalmi törvényhozást” sürgettek, s ez természetesen az akkori viszonyoknak megfelelően „konzervatívnak” mondható, jogásztársadalmon belül is feszültséget okozott: kétség merült fel a kongresszusi aktusok létének mivoltáról, illetve annak minőségéről. Mindezt még tetőzte az egyre gyorsabban fejlődő, illetve növekvő munkásmozgalom, mely egyértelműen a szociális törvényhozás irányába mutatott. A Polgárháború után az amerikai ipar óriási léptékben fejlődött, gyors urbanizáció ment végbe, de egyúttal az agrárérdekek és az ipari szféra között nőtt a konfliktushelyzetek száma, s egyre inkább látszott, hogy a társadalom már nem működik önszabályozó rendszerként. Ahogy *Karl Llewellyn* megjegyezte „a századfordulóra a munkások, farmerek és kisvállalkozók érzelmi alapokon nyugvó elégedetlensége intellektuális kidolgozottságot nyert”.³⁵² Ez a kidolgozottság pedig a konfliktusok felsimerésén alapuló állami szabályozás irányába mutatott.

Épp ebben az időszakban kezdődött kiteljesedni *Roscoe Pound* karrierje; írásaival „berobban” az amerikai tradicionális jogi életbe, egyre többször kritizálta a jog diszfunkcionális hatását, illetve az adminisztráció problémáit, s már első cikkével is komoly vitákat váltott ki: „A jogalkalmazás népszerűtlenségének okai” (*Causes of the Popular Dissatisfaction with the Administration of Justice*). Ehhez a jogelméleti irányvonalhoz – mely egyébként leginkább a kontinentális jogi gondolkodás irányába mutatott – később mások is, nem kisebb jelentőségű személyiségek, mint *Benjamin Cardozo* vagy *Oliver Wendell Holmes*, csatlakoztak. A támadás elsősorban a klasszikus elméleteknek megfelelő „mechanikus jogalkalmazás” ellen irányult; vagyis, hogy a jogot, illetve az egyes döntéseket nem csupán a szövegek szerint kell értelmezni, hanem szükség van a mögöttük lévő „érdekek” feltárására, ami lényegében tekintve egy szabadabb értelmezési, egyúttal döntési gyakorlatot volt hivatott életre kelteni. S ez már egyértelműen – *Pound* által is meghivatkozottan – *Jhering* szellemi hatását mutatja; tőle kölcsönözte azt az intellektuális bázist, mely alapján a jogi relációkat a társadalmi érdekek

³⁵⁰ Interpretációkkal együtt lásd.: Morton Horwitz: *American Legal Realism*. Oxford University Press. New York. 1993. A konkrét ügyek pedig: 167 Massachusetts 92 (1896).

³⁵¹ Vö.: Pokol Béla: *A jog szerkezete*. Rejtjel Kiadó. Budapest. 1999.

³⁵² Karl Llewellyn: *On philosophy in American law*. 82. *Pennsylvanian Law Review*. 205. 1934. 211. p.

fényében analizálta, s mely az amerikai jogelméletet minden eddigénél közelebb vitte a társadalomtudományokhoz.³⁵³ Továbbá a jog és állam evolúciójáról már *Jhering* szintén beszélt, s ez sem maradt a tengerentúlon hatás nélkül, bár az igaz, hogy a történeti iskola és a hegelianus filozófia sem maradt figyelmen kívül. Emellett a jog és állam fejlődése megjelent *Comtnál*, *Durkheimnél*, *Webernél* is, etc;³⁵⁴ így *Poundnál* az érdekek mellett egyfajta fejlődélmélet is megjelent. A jogfejlődésben öt különböző szintet emel ki: primitív vagy ősi jog; szigorú jog; méltányos vagy természeti jog; az úgynevezett fejlett jog; végül – saját korát, és gondolkodásmódját igazolva – az érdekekre fókuszáló társadalmisított jog.³⁵⁵ A korai, primitív társadalmakban a jog, vallás, erkölcs még együtt, differenciálatlanul szabályozta az emberi magatartásokat, azonban az organikusabb társadalmakban, ismét *Jheringre* emlékeztetően, szükséges – a kényszer által megvalósított – ellenőrzés magasabb foka, amit a politikai alapon megszervezett állam már kizárólag a társadalmi érdekeket figyelembe vevő jog útján valósít meg.³⁵⁶

De mik is ezek az érdekek? *Pound* nemcsak hogy konkrétan definiálta „őket”, de meghatározások metodológiájáról is szólt. Az érdekek iránti „nyomozás” nem csupán a pozitív jogból következik, hanem egyfelől meg kell vizsgálni a fennálló jogi rendet, másfelől a társadalmi érdekeket, melyek együtt a „helyes” jog és döntés felismerésére ösztökélik a jogalkotót és a jogalkalmazót. Az érdek pedig: egy olyan igény vagy vágy, melyet az emberek – és ebbe az individuumok és a csoportok vagy egyéb közösségek (társaságok) is beletartoznak – keresnek, hogyan lehetne kielégíteni. Ezeket az igényeket – annak pozitivista értelmében – elsődleges társadalmi tényeknek tekintette, a belső természet manifesztációjának. Vagyis az igazság, annak filozófiai értelmében, az emberi kívánságok és várakozások maximális kielégítésének eszméje,³⁵⁷ tehát „amit tennünk kell a társadalmi ellenőrzésen belül, így a jog területén is,

³⁵³ Vö.: Alan Hunt i.m. 14. p.

³⁵⁴ Amerikában a törvényhozással kapcsolatos ellenérzéseknek angol gyökerei voltak: a történeti jogi iskola (beleértve *Savigny* elméletét is) könnyen akceptálhatóak voltak Angliában, hiszen az angol jogrendszernek és egyes szabályozásoknak mindig megvoltak/megvannak a történeti gyökerei; még akkor is, ha esetleg azok a normák nincsenek a jogi gyűjteményekben. Lásd: Roscoe Pound i.m. 148. p.

³⁵⁵ Az első kategória a társadalom békés együttélését szolgálta; a második az egységet és biztonságot; a harmadik a jó erkölcs alapján való érveléssel a kötelezettségek teljesítését; a negyedik az egyéni jogok fenntartását; s végül az ötödik kategória túljutván az individualizmuson, a társadalmi érdekek szélesebb biztosítását adja. Vö.: Alan Hunt i.m. 30. p.

³⁵⁶ Kulcsár Kálmán: A jogszociológia alapjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1976. 130-131. p.

³⁵⁷ Uo. 133. p.

kibékíteni és összehangolni ezeket a kívánságokat, vágyakat és várakozásokat, addig amíg ez lehetséges; oly mértékben biztosítani azok egészét, amennyire tudjuk”.³⁵⁸ S éppen *Jhering*hez hasonlóan a jogtudomány feladatául az absztrakt jogi fogalmak analízise helyett a társadalmi érdekek – akár empirikus – megismerését, a jogrendszer feladatának pedig ezen érdekek védelmét tűzte ki.

S ismét csak *Jhering* munkásságához hasonlóan *Pound* szintén klasszifikálta ezeket az érdekeket: megkülönböztetett individuális, társadalmi és közösségi érdekeket.³⁵⁹ Az egyéni érdek olyan igények és követelések összessége, mely az egyének életéhez kötődik, a társadalmi érdek olyan követelésekből áll, melyek a civilizált társadalmakban a szociális élet részei, a közösségi pedig olyan igényeket foglal magába, melyek ugyan az egyénektől erednek, de a politikai élet szemszögéből nézendők.³⁶⁰ S ezeket az érdekeket ugyanazon alapokon kell összehasonlítani, bár – noha vitathatóan – *Pound* az etikai problémákat egyfajta mennyiségi alapokon nyugvó összehasonlításként értékelte; a dolog utilitarista bázison nyugvó voltát bizonyítja, hogy az individualista érdekek így könnyen „átmehetnek” társadalmi érdekké; vagyis a jogrendszer fő céljának a „tökéletes biztonság megteremtését és az emberi szükségletek kielégítését tűzte ki fő célul”.³⁶¹ Az érdekek felbecsülésének három útját látta: ad 1. a jogi posztulátumok vizsgálata; ad 2. a társadalmi rendre vonatkozó autoritativ ideák; ad 3. a három közül a legfontosabbnak tekintve, a versengő érdekek közötti kompromisszumok empirikus felmérése. Így kiteljesedve e három feltétel adhat alapot a tudatos „társadalomirányításra”, a racionális társadalmi mérnökösködéssre. Hiszen felfogásában a jog a tudatos társadalomirányí-

³⁵⁸ Roscoe Pound: Justice according to Law. 1:3. The Midwest Quarterly. 223-235. 231. p.

³⁵⁹ Szinte „egy az egyben” átvette *Jhering* – az ötös felosztást követő – hármas tipológiáját. Vö.: 9. p. Noha sokszor hivatkozott *Rudolf Stammler*ra, és az általa igazságos jog kritériumaira, ami utilitarista szemlélet alapján nyugodott, és az egyéni boldogságot azonosította a közösség boldogságával. Vö.: Roscoe Pound: The scope and purpose of sociological jurisprudence. i.m. 151. p.

³⁶⁰ Mellesleg ezzel az egyértelműnek és jól elhatárolhatónak tűnő tipológiával kapcsolatosan komoly viták merültek fel; nevezetesen, hogy ez a három típus három külön entitást jelent vagy pedig ugyanannak a realitásnak háromféle „látásmódja”. S még egy másik kérdés is felmerült: vajon a három típus egyenlő státuszban van egymással. Egyesek szerint a közösségi érdekek a szociális érdekek altípusát jelentik, ám kiemelendően kezelendők. Valószínűleg *Pound* szerint viszont a közösségi érdekek a társadalmi érdeken keresztül a szociális intézményekben realizálódnak. Részletesebben lásd: Alan Hunt i.m. 24. p.

³⁶¹ Uo. 25-26. p. Az utilitarizmus jegyeit mutatja az is, hogy a szociológiai jogelméletek jogfelfogásában a jog céljaként az emberi „súrlódások és pazarlások” minimalizálását tűzték ki célul. Uo.

tás értelmében felfogott társadalmi kontroll eszköze, mely esetben az irányítás egyre inkább központosul, vagyis innentől kezdve a politikai elem már nyilvánvalóvá vált.³⁶²

S mellesleg itt a harmadik feltételnél „csúszhat át” a szociológiai jogelmélet, miután átítódik – az akár *Ehrlich*-féle – empíriával, a pragmatikus összehasonlítással, jogszociológiává.³⁶³ Hiszen *Pound* is ragaszkodott ahhoz, hogy egy ilyen elmélet, mely nem belülről, hanem kívülről vizsgálja a jogot, a szociális mérnökösködés érdekében váljon egyfajta alkalmazott tudománnyá. S ez már sokkal inkább *Ehrlich* szavaira emlékeztet, és ennek a gondolkodási vonalnak lett eredménye a jogszociológiában talán legtöbbet hangoztatott parafrázis: a könyvekben lévő és a gyakorlatban lévő jog (*law in books, and law in action*). Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy például a jogi realista elméletekhez képest, melyeknek intellektuális bázisát többek között *Ehrlich* és a szabad jogtalálás szolgáltatta, *Pound* még kevesebb figyelmet fordított a jóslás kérdésére (*predictive problem*), s – mint a fentiekben is látható volt – még sokkal pontosabb meghatározást akart a kérdésének adni. S noha *Pound* – európai kollégáival ellentétben – nem igazán adott adekvát teoretikus bázist a szociológiai jogelméletnek,³⁶⁴ *Jhering*hez és *Ehrlich*hez hasonlóan megkezdte a korábbi jogelméleti modellek „aláásását”. Hiszen az amerikai bírák akkor még – minden társadalmi tapasztalat és tény ellenére – ragaszkodtak a jogegyenlőséghez vagy a szerződési szabadsághoz, a jogelméletek pedig még mindig távol álltak az élettől, a valóságtól.³⁶⁵ De a szociológiai jellegű elméleteket igazán az amerikai jogi praktikum számára a jogi realizmus tette használhatóvá, ám nem szabad elfelejteni, hogy a gyökerek a szociológiai jogelmülethez, mit több a kontinentális elmülethez nyúlnak vissza, s ez az elmélet volt, ami aláhúzte a szakadékot a gyakorlatban megvalósuló jog társadalmi konzekvenciái és az eredetileg meghatározott célok között.

S ha már a jogi realizmus fókuszpontba került, érdemes egy kicsit komolyabb figyelmet szentelni rá; már csak azért is, mert körülbelül az Első Világháború környékén a két elméleti irányzat együtt létezett, illetve összekeveredett, ám a realizmus később teljesedett ki igazán.

³⁶² A politikai elem mellett ennek a felfogásnak hatása volt a szociológiai arculat alakulására is. Vö.: Kulcsár Kálmán i.m. 130. p.

³⁶³ Vö.: Roscoe Pound: *Social Control Through Law*. Transaction Publishers. New Jersey. New Brunswick. 1942. 1997.

³⁶⁴ *Pound* maga is ragaszkodott ahhoz, hogy például a jogtörténet nem lehet teljesen absztrakt, hanem mindig találkoznia kell azokkal a jelenlévő szabályokkal, melyek múltbéli konkrét szituációkhoz kötődnek és – „a szigorú dedukciókból kapott normák alapján kapott premisszák helyett” – iránymutatást adnak napjaink konkrét eseteinek eldöntéséhez. Lásd: Roscoe Pound i.m. 146-147. p.

³⁶⁵ Roscoe Pound i.m. 146. p.

Ebben az időszakban a fennálló „*status quo*” megőrzéséhez már külső beavatkozásra volt szükség, amire a legjobb példa *Theodore Roosevelt* és *Woodrow Wilson* politikája. Így a realizmus akkoriban még a szociológiai jogtudománnyal „karöltve” exponálta a politikai orientáción alapuló jogi beavatkozást. Ugyanakkor a realisták ennél továbbléptek, s – bár soha nem tagadták a társadalom alapstruktúráját – immáron korrigálni akarták a társadalmi kiegyensúlyozatlanságot, vagyis valamiféle változást, pontosabban változtatást sürgettek. Hiszen egyre mélyült az ellentét a munkásság és a „tőke”, a vidék és a városok között, egyidőben a szociális változásokkal, illetve ahhoz kapcsolódóan a politikai pluralizmus is egyre inkább testet öltött. S tulajdonképpen a realisták szociológiai, illetve pszichológiai pluralizmusa a politikai törésekre és pluralizmusra volt egyfajta válasz, mi több egyfajta párhuzam is.

A realista mozgalom csúcspontja azonban kifejezetten köthető a nagy gazdasági depresszióhoz; *Franklin Roosevelt* politikája és a *New Deal* nemcsak támogatta a szociológiai elméletek és a realizmus „progresszív tradícióit”, de kimondható, hogy „olaj volt a tűzre”. Az elméleti mozgalom kiteljesedéséhez még az is hozzájárult, hogy az amerikai szövetségi bíraskodás és jogszolgáltatás sokkal inkább politikai jellegű, mint például a *common law* területét nézve mondjuk az angol rendszer; s például a *New Deal* jogalkotási folyamata alatt az Amerikai Szövetségi Legfelsőbb Bíróság politikai értelemben központi szerepet játszott: 1933-ban – akár politikai döntésnek is tekinthetően – a Nemzeti Ipartámogatási Törvényt (*National Industrial Recovery Act*) a Legfelsőbb Bíróság teljes mértékben negligálta. S a realizmus – még ha jogi intellektuális köntösbe is foglalta érveiket – ebben a harcban egyértelműen az elnök mellett foglalt állást; vagyis a realizmus, a társadalmi változásokkal párhuzamosan, a konzervatív jogalkalmazás dominanciája ellen indított, a szociológiai jogelmélethez képest, sokkal radikálisabb támadást.³⁶⁶

Az amerikai jogi realizmus tulajdonképpen természetes folytatása volt – a talán elsősorban *Roscoe Pound* nevével fémjelezhető – szociológiai jogelméletnek, noha önmagukat mereven elhatárolták az említett elméleti mozgalomtól és különösen annak fő képviselőjétől. Bár az is igaz, hogy *Pound* maga inkább egy gondolkodási rendszert adott, ezzel szemben a realisták sokkal aktívabb programot ajánlottak, illetve követeltek; emellett egy direkt praktikus alkalmazhatóságban hittek. Sőt úgy gondolták, hogyha „*Pound*nak nem sikerült megölnie a sárkányt, majd ők eljutnak a végső győzelemig”.³⁶⁷ Az igazi összekötő kapocs a két elméleti mozgalom között azonban *Oliver Wendell Holmes* volt: nem feltétlenül azért, mert a jogi

³⁶⁶ Vö.: Alan Hunt i.m. 40. p.

³⁶⁷ Uo. 41. p.

praktikum eminens képviselőjének volt tekinthető, s nem is csak azért, mert fontos szerepet játszott a tradicionális jogelméletek elleni támadásban, hanem mert a jogelméleteknek és a jogi artikulációknak – már meglehetősen korán – pragmatikus orientációt kölcsönzött. Ő volt, aki erősen hangsúlyozta a jogon kívüli faktorok befolyását a jogi eljárásokban, és a jogi döntések biztonságát elsőként relativizálta igazán: „Elfogadhatok minden javaslatot, azután bármelyik irányban eldönthetem az ügyet”, vagy „a jog nem logika, hanem tapasztalat”.³⁶⁸ Rengeteg *Holmes*hoz köthető, hasonló aforizmát fogadtak el a realisták kiindulópontként.

De ha közelebbről megnézzük a realisták kiinduló pontját, akkor a dolog egy kicsit bonyolultabb. Egyrészt tény, hogy az etikai relativizmus, „a változó tartalommal bíró demokratikus individualizmus” szerepet játszott, s ebben *Holmes* egyfajta filozófiai mentornak számított a realisták körében.³⁶⁹ Másrészt a szociológiai jogtudomány, és pont éppen *Ehrlich* is, sokat érveltek a döntések indokolásának pluralizmusa mellett. Hiszen mintha *Ehrlich* köszönne vissza következőkben: olyan fogalmak megalkotását tartották szükségesnek, melyek empirián alapulnak és a tényleges emberi viselkedést figyelembe veszik. Igazodnak a szociális realitásokhoz, és a jövőbeni változásokhoz is. *Ehrlich* esetében a társadalom belső „immanens” rendje a döntő fontosságú, a realistáknál (például *Llewellyn* munkáiban) az elfogadottság és követettség jelentősége vitathatatlan.³⁷⁰ A szabályokban pedig nyilvánvalóvá kell tenni a társadalompolitikai és egyéb politikai célokat: „azt a szabályt tekinthetjük helyesnek, melynek céljai világosak, az ilyen törvényt nevezhetjük éneklő szabálynak”.³⁷¹ Mindezekhez társadalomtudományokra van szükség, és ezek segítségével olyan fogalmi és elvrendszer alakítható ki, mely stabilizálná az akkor szubjektívnek ítélt amerikai igazságszolgáltatást. Emellett szükségesen tartották az etikai pluralizmust is. A különböző kulturális minták és értékek sokszor eltérő társadalmi helyzeteket és érdekeket tükröznek, ezért, ahhoz hogy kompromisszumok kötéssenek ezek között, az eltérő értékek elfogadására van szükség.

S komolyabban: a fentiek alapján mutatható ki az igazi empirikus orientáció, mely egyfelől a *Jhering*, illetve *Pound* és *Holmes* alapján kimondott célzott szabályok irányába, másfelől

³⁶⁸ Lásd: Oliver Wendell Holmes: *The Common Law*. MacMillan. London. Melburne. 1968.; illetve *Lochner v. New York*. 198. US 76. (1905)

³⁶⁹ *Holmes* volt az úgynevezett Metafizikai Klub (*Metaphysical Club*) megalapítója, ahol többek között, a témában jártasok, - *C. S. Pierce*, *William James* vagy *John Dewey* is – komoly műveket adtak ki. Vö.: Uo. 42. p.

³⁷⁰ Vö.: Kulcsár Kálmán i.m. 154. p. „Ha látunk egy nem működő jogi szabályozást, azonnal szembekerülünk a kutatás további problémájával: mi az ami működik, és hogyan”. Karl Llewellyn: *The Normative, the Legal and the Law Jobs*. 49. Yale Law Journal. 1355. 1940. 1381-1382. p.

³⁷¹ *Karl Llewellyn* éneklő szabálya vonatkozó részletét idézi Morton Horwitz i.m.

pedig az *Ehrlich*-féle jogszociológia és a szabad jogtalálás irányába mutatott, hiszen tapasztalati úton próbálták kimutatni a döntések indokolásának – akár a jog mögött található – komplex variációit.³⁷² S innen egyenes út vezetett a pszichológiához, mint tudományhoz, hiszen a hagyományos szillogisztikus elmélet elleni támadáshoz talán a legjobb „segédtudománynak” tekinthető, ráadásul az európai szellemi háttér is adott volt: nevezetesen a pszichológia területéről *Fraud* és *Piaget*, a jog és a szociológia területéről pedig *Ehrlich*. Innentől kezdve könnyen kombinálhatóvá váltak a különféle tudományok, tehát egyre inkább interdiszciplinárisává vált a korábban zárt – a jogot csak belülről szemlélő – jogelmélet. Ehhez még – érdekes módon – hozzájárultak a jogtól talán kissé idegen tudományok is, mint az akkori új keletű fizikai, kémiai elméletek, melyek a hagyományos elveket támadták és szintén relativizálták.³⁷³ Ezek pedig a szabad jogtalálástól már elvezettek a szabályok és tények közötti szkeptikus megkülönböztetéshez, továbbá „a jog és jogi érvelés kiírhatatlan változatosságához”,³⁷⁴ vagyis a jogtudomány, mint egzakt „természettudományos” tudomány elutasításához, mivel a döntések nem tökéletesen kiszámíthatóak csak legfeljebb megjósolhatóak. Más szavakkal: a deduktív gondolkodásmód teljes elutasítása mellett – pszichológiai szempontból – a jogi eljárásban egy korrelatív érvelési módszert tekintettek elsődlegesnek. Azonban ha egymásra vetítjük a jogi realizmus álláspontját, a korabeli társadalmi szituációt, illetve a klasszikus jogi gondolkodást azonnal feltűnnek azok a körülmények, melyek a „forradalmian” új elmélet indukálói voltak. A sokáig stagnáló társadalmi helyzetben meghozott szabályok, illetve precedensek az akkori viszonyokat tükrözték. Ehhez képest új társadalmi szituáció alakult ki, melyek rendkívül instabilak voltak, ráadásul állandó változás jellemezte őket. Mindezek új jogi megoldásokat kívántak. Az igazságszolgáltatás pedig az abszurditás elkerülése miatt alkalmazott új megoldásokat. Ezek a döntések nem voltak illogikusak, legalábbis nem a társadalmi helyzethez viszonyítva voltak illogikusak, hanem a hagyományos jogi logikához képest. Így a „rég” viszonyok és az azokat képviselő szabályok szembekerültek az új viszonyokkal és ez „csapódott le” a bírói szubjektumon.

S valahol itt találkozott igazán a kétféle „szociologizálás”: a szociológiai jogelmélet, mely táplálkozott *Jhering* és követőinek munkáiból; illetve a jogszociológia, melynek bázisát *Ehrlich* és munkássága szolgáltatta. Bármilyen oldalról is nézzük az új jogtudományi vonulatok

³⁷² *Ehrlich* hatását az is mutatja, hogy elfogadta az amerikai invitációt és az Egyesült Államokban a *Lowell Institut*ban tartott előadásokat, továbbá 1914-ben tagjává vált az Amerikai Jogi Karok Egyesületének is. Vö.: Roscoe Pound i.m. 130. p.

³⁷³ Vö.: Alan Hunt i.m. 43. p.

³⁷⁴ Jerome Frank: *Law and the Modern Mind*. Garden City. New York. 1930. 244. p.

„fő oka” a tradicionális jogelméletek elleni támadás volt. Azonban az igazán érdekes kérdés inkább az, hogy a kérdéses időszakban – noha hasonló gazdasági változások mentek végbe – a közép-európai társadalom, hagyományai miatt, egészen más szerkezeti jellemzőkkel bírt, mégis az amerikai „reformisták” kontinentális forrásokra támaszkodva dolgozták ki új elméleteiket. A válasz pedig inkább földrajzi, mint jogelméleti: *Jhering* a központ gondolkodását prezentálta, *Ehrlich* a perifériáét, a tengerentúlon pedig – egy viszonylag új társadalmi szituációhoz alkalmazkodóan – ötvözték ezeket az elveket, a központi szabályozás preferenciáját, ám a normák érvényesülésének problémáit, ugyanakkor a normák és a jogalkalmazói igazságérzet kérdéseit is,³⁷⁵ s mindennek társadalomelméleti, pszichológiai vagy szociológiai hátterét. Valahol mindannyian akár Európában (*Rudolf von Jhering*, *Eugene Ehrlich*) akár a tengerentúlon (*Roscoe Pound*, *Oliver Wendell Holmes*, vagy *Karl Llewellyn*, *Jerome Frank*) forradalmárok voltak, az akkori hagyományos jogtudomány és a jogi élet elleni „lázadók”. Bár térben és időben máshol és máskor egy közös cél érdekében léptek fel, ám – mint ahogy az lenni szokott – egy forradalom résztvevői között is sokszor több irányvonal (vagy akár ellentét is) kibontakozik.³⁷⁶

³⁷⁵ Ennek részletesebb kifejtését lásd: Badó Attila i.m. 141-142. p.

³⁷⁶ Így például *Jhering* a jogi formalizmussal való szembenállás tekintetében sokkal óvatosabb volt, mint mondjuk *Ehrlich*, nem is beszélve a későbbi amerikai elméletekről, amelyekben szintén megfigyelhető a konzervatív eszméktől való fokozatos eltávolodás, egyfajta trendszerű radikalizálódás. Vö.: Robert S. Summers: *Rudolf von Jhering's influence on american legal theory – A selective account*. In.: Okko Behrends (hrsg.): *Rechtsdenden Theorie und Pragmatic im Dienste Evolutionarer Rechtsethik. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen Philologisch-Historische Klasse. Erste Auflage. Dritte Folge. Band 216*. 1996.

VI. A jogászság jövője, avagy a globalizáció hatása a jogi professzióra

„Globalizáció”, „globális gazdaság”, „globális jog”³⁷⁷ mind olyan kifejezések, melyek a közelmúlt, illetve napjaink társadalmi, ökonómiai, illetve jogi diskurzusaiban időről időre felbukkannak, s egyre többször azok magvát képezik: egyes nézetek szerint kezelendő problémával állunk szemben, más álláspontok csupán egy szükségszerűen bekövetkező jelenségről beszélnek, megint mások megpróbálnak a folyamatok erősítésén fáradozni. A kifejezések olyan társadalmi mechanizmusokat takarnak, melyek egymással szoros összefüggésben állnak, nem lehet egyiket a másik nélkül megérteni, s az élet szinte minden területére jelentős, vagy kevésbé jelentős hatásai kimutathatóak. Jelen dolgozat – mint ahogy a globális kérdésekkel foglalkozó munkák általában – a jelenségnek csupán egyik szegmensét hivatott mélyebben megvizsgálni: a jogásztársadalom témakörét, mindenek előtt a világ különböző jogrendszereiben, jogcsaládjaiban, jogi kultúráiban működő jogásztársadalmak felépítésének formáit, diverzitását, uniformitását, végül a társadalom és a jog globalizálódásának a jogászságra gyakorolt hatását. A dolgozat kereti közt elemezzük, a különböző jogásztársadalmak struktúráját, illetve a jogászképzési módszereket, azok jogi, esetleges társadalmi hátterét, a jogászságban a közelmúltban bekövetkezett, és napjainkban is tartó folyamatokat, melyek meghatározhatják e kérdéskör jelenét és jövőjét. Az elméleti keretek között először egy hagyományos, a történeti aspektusokat sem nélkülöző, illetve a közelmúlt folyamataira tekintettel lévő strukturális modelleket ismertetünk, kitérünk két különösen érdekes, mi több talán példaértékűnek tekinthető szituációra, majd a jogásztársadalom (mint jelen esetben megfigyelt objektum) és annak környezetének kölcsönhatására, végül pedig – mintegy konklúzióként – megpróbáljuk prognosztizálni a jogászságra váró jövőt, a jogászság szerkezetében bekövetkező lehetséges változásokat.

³⁷⁷ John J. Costonis: Introduction: Global Law and Law School Curriculum. The LSU Law Center-Canada Bijuralism Conference. November 2001. 52. Journal of Legal Education. 1. 2002.

I. A „globalizáció” társadalmi ...

Az alcímben szereplő szó „globalizáció” idézőjeles használata egyáltalán nem a véletlen műve, ugyanis egy olyan kifejezést használunk, ami egyfelől rendkívül „közhelyes”, s mint ilyen persze sok mindent takar, de éppen hétköznapi használatából fakadóan semmitmondónak is tekinthető, másfelől napjaink és a közelmúlt társadalmi folyamatait elemző, e kifejezéssel aposztrofált tudományos munkák is oly sokféleséget mutatnak,³⁷⁸ hogy a szóhasználat nem – akár a társadalomelméleti, akár a szociológiai, gazdasági, etc. diskurzusokra gondolunk, már a tudomány szintjén sem – jelölhet pontos, egyértelműen definiálható tartalmat. Mégis – talán „jobb híján” - ezt használjuk, noha más, a jelenség okozóját megfelelőbben meghatározó kifejezést is lehetne találni, ám egy nagyon fontos ok mégis az idézőjeles szó mellett van: a dolgozatban a jogásztársadalomban bekövetkezett, bekövetkező változásokat már így előre-bocsátva úgy lehetne összefoglalni, hogy a *jogászság kölcsönös, a nemzetállami határokat, sőt kontinenseket is átlépő egymástól való függősége*. S a globalizáció kifejezés jelentésének – akár a hétköznapi, akár a társadalomtudományos használatát nézzük – ez az egyik, ha nem a legfontosabb összetevője.

Természetesen tisztában kell lenni azzal, hogy ez csupán tényleg az egyik összetevő, s emellett más, számos korántsem kevésbé fontos dimenziója is megfogalmazható. Továbbá maga a szóhasználat által takart társadalmi jelenség léte, létezése is kérdéses, s ezt a kérdést igen találóan fogalmazza meg *Anthony Giddens*, mikor *Wulfstan yorki* érsek 1014-ben celebrált miséjének egy részeltét idézi: „A világ rohan, és végéhez közeledik”.³⁷⁹ S való igaz, a középkor adott idejében megfogalmazott gondolatok éppúgy egy új kor kezdetét vetíthették volna előre (ilyen új korszakról napjaink távlatából visszagondolva természetesen szó sem lehetett), mint ahogy saját korunk társadalomtudományi, vagy publicisztikai irodalmában is egy ilyesfajta változás, váltás explicálódik. Mégis a felvetett kérdésre talán éppen az egyik legnyilvánvalóbb és leginkább prózai válasz abban a történetben található, melyet a fent idézett szerző tanulmányában leírt: „Egyik barátom a falusi életet tanulmányozza Közép-Afrikában. Néhány évvel ezelőtt, kutatásai megkezdésekor, első ízben keresett fel egy távoli területet. Megérkezése napján meghívást kapott egy helyi családhoz azzal, hogy töltsön el ott

³⁷⁸ Például az elit szempontjából nyújtott átfogó elemzést Pokol Béla: *Globális uralmi rend*. Kairosz Kiadó. Budapest. 2005.

³⁷⁹ Anthony Giddens: *Elszabadult világ. Hogyan alakítja át életünket a globalizáció*. Perfekt Kiadó. Budapest. 2000. 11. p.

egy kellemes estét. Azt várta, hogy megismerkedik az elszigetelt közösség hagyományos szabadidős szokásaival. Helyette a fő esemény az *Elemi ösztön* című film megtekintése volt, videofelvételről. Abban az időben a filmet még a mozikban sem játszották.”³⁸⁰ Természetesen ez önmagában semmiféle komolyabb társadalmi hatást nem indukál, azonban rámutat a globális világ egyik aspektusára: nevezetesen a kultúrára, illetve annak globalizálódására. S hogy a globális kultúra nemcsak bizonyos termékek elterjedésében mutatkozik meg, azt bizonyítja *Zygmunt Bauman* egy szemelvénye, ami egy nemzetközi cég alkalmazottjának utazását mutatja be: „Szingapúrból Hongkongba (...) Prágába, etc. Ugyanabban a Hilton Szállóban lakik. (...) Ugyanolyan típusú faxot, telefonokat és számítógépeket használ, ugyanazokat a filmeket nézi, és ugyanolyan problémákat beszél meg ugyanolyan típusú emberekkel.”³⁸¹ Emellett az egyébként figyelemreméltó és szembetűnő jelenség mellett természetesen sok más hasonló kérdéskört is lehet feszegetni: a legtipikusabbak a gazdaság, piac, pénzpiac, de ide sorolható a hagyomány, a család, házasság, politika, állam, demokrácia, etc.³⁸²

Talán a mindenki számára leginkább nyilvánvaló probléma, illetve az egyik legnagyobb hatást gyakorló kérdés a gazdasági változás, illetve az ehhez köthető piaci, pénzpiaci kapcsolatok átalakulása.³⁸³ Anélkül, hogy közgazdasági fejtegetésekbe kezdenénk (ami természetesen nem feladatunk, mi több kompetenciaproblémákkal is meg kellene küzdeni) annyi mindenképpen leszögezhető, hogy a pénz, mint materiális (látható, érzékelhető) eszköz „transzcendentális” jelleget öltött: „a mennyekbe ment”: a tényleges pénzeszközből értékpapír, az értékpapírból elektronikus úton kezelhető fizetőeszköz, majd a komputer által kezelt információ vált, s végül megjelent az *e-cash*, mely már csak könyvelési tétel, és a számítógép önállóan kezeli az üzletmenetet. S az új „pénzzel” kötött üzletek már olyan sebességgel történnek, hogy esetleg csak a folyamatok elejét és végét lehet nyomon követni, de a közbenső transzformációk követhetetlenek vagy láthatatlanok maradnak.³⁸⁴ A pénzpiachoz szorosan kapcsos-

³⁸⁰ Uo. 17. p.

³⁸¹ Zygmunt Bauman: Globalizáció. A társadalmi következmények. Polity Press. 1998. Szukits Könyvkiadó. Szeged. 2002. 140-141. p.

³⁸² Giddens ezen utóbbi, látszólag marginális, vagy éppen a „globalizáció mítosza” alatt tárgyalt kérdésekhez látszólag egyáltalán nem kapcsolódó társadalmi intézményeket is a kérdéskörhöz sorol. Uo. 61-75. p.

³⁸³ A pénz fontosságáról rendkívül szemléletesen nyilatkozott Almási Miklós: (az európai közös pénzzel kapcsolatos viták idejéről szólva) „úgy látszik, már mindenről le lehet mondani, a zászlóról, a nemzeti múlttól, a himnuszról, a nemzeti kormányról – rendben van, de a pénzünkötől nem fogunk, nem akarunk megválni”. Monory M. András – Tillmann J. Attila: Ezredvégi beszélgetések. Bővített kiadás. Palatinus. Budapest. 2000. 7-22. 18. p.

³⁸⁴ Uo. 15. p.

lódóan a gazdaság terén is – elsősorban a meglévő jogi keretek adta lehetőségek kihasználásával – új jelenségeket lehet megfigyelni: - legyen az akár teljesen a szabad piac, akár az állam általi beavatkozó gazdaság modellje - a nemzetgazdasági keretek között zajló mechanizmusok feletti szintek megjelenése, s ezeknek a szinteknek, illetve a hagyományos nemzetállami keretek gazdasága és állami szervezete közti feszültségek generálódása. Például a nemzetállamok gazdasági szerepének csökkenésével párhuzamosan a határokon átvélő gazdasági szervezetek az államok számára lényegében „pathhelyzetet” teremthetnek, hiszen a vállalatok által követelt adózási feltételek költségvetési kiesést indukálnak, ám éppen az ilyen hiány elkerülése végett, ha a feltételek nem teljesülnek a nagyvállalatok távozása ugyanazt (vagy még jelentősebb) bevételkiesést eredményezi. Ezekre a kérdésekre még adekvát választ nem sikerült találni, hiszen a *keynesiánizmus* elsősorban nemzetállami keretek közti gazdaságra vonatkozott, s az elmélet a transznacionális formákra egyelőre alkalmazhatatlan.³⁸⁵ Ráadásul a fent említettek egyoldalúságokra is vezetnek, hiszen elegendő csupán a határokon átvélő kereskedelemre tekinteni: „a világban az összkivitel és –behozatal összege szükségképpen nulla, az export növelése nem lehet minden egyes nemzetgazdaság egyetemes megváltója”.³⁸⁶ S még mindig a kereskedelemnél maradva a technikai fejlődés és ezzel összefüggésben a kommunikáció felgyorsulása is óriási hatást váltott ki: manapság bármikor, bárkivel, bárhol könnyedén érintkezésbe léphetünk; mindez a korábbi kereskedelmi folyamatokra nem volt, szükségképpen nem lehetett jellemző.³⁸⁷ Noha az mindenképpen hangsúlyozható, hogy a kommunikációs technika és általában a technológia ugrásszerű fejlődése bármennyire is fontosnak tűnik, semmiképpen sem okozói sem a nemzetközi termelésnek, sem a transznacionális cégek létrejöttének (ezek a tényezők korábban is léteztek); a technika inkább csak – bár nem az egyetlen, és nem is biztos, hogy szükségképpen - előfeltétele e jelenségeknek.³⁸⁸ Szintén technikai feltételekhez köthetően a mozdulatlanság, a stagnálás eszményét átvette a mozgás elve, mára a társadalom tagjai, és azok produktumai folyamatos mozgásban vannak és a földrajzi határok, illetve elhelyezkedés jelentősége fokozatosan megkérdőjeleződik.³⁸⁹

³⁸⁵ Uo. 17-18. p.

³⁸⁶ Ankerl Géza. Uo. 26. p.

³⁸⁷ Ld. Uo. 23-25. p.

³⁸⁸ Robert Went: Globalizáció. Neoliberális feladatok, radikális válaszok. 1996. Het Spinhuis. Amsterdam. 2000. Perfekt. 102-103. p. A gazdasági változások összefoglalására továbbá ld.: Balázs Fekete: The Fragmented Legal Vocabulary of Globalization. Kézirat. 2. p.

³⁸⁹ Zygmunt Bauman i.m. 122-123. p. Ugyanakkor ez a mobilitás nem mindenki számára egyforma: a globálisan mobilok számára a térnek nincs jelentősége, míg a helyhez kötötteket a körülöttük lévő világ

Kialakult az az általános – korábban kisebb jelentőségűnek vagy akár bizonyos régiókban nem létezőnek mondható - nézet, miszerint az egész emberiséget, annak tevékenységét pusztán gazdasági mutatók alapján lehet és kell megítélni, s valójában az emberi társadalom, illetve társadalmak fejlődése egyetlen (üdvözíthető és üdvözlendő) verseny. Pedig sok esetben meglehetősen nehéz a „kedvező ítélet” elérése, hiszen a gazdasági erőforrások koncentrációja és a piaci liberalizáció, dereguláció úgy tűnik irányíthatatlan folyamatokat idézett elő.³⁹⁰ S a gazdasági javak előállítását nézve új jelenségnek lehetünk tanúi a posztindusztriális világban: a korábban materiális javak előállítására létrejött koncentráció, nevezetesen a városok területén már nem folyik tényleges termékek létrehozatala, csupán szimbolikus javak termelésével találkozhatunk, ami egyfajta szimbolikus világot teremt.³⁹¹ S még egyszer visszatérve a nemzeti keretek között folyó gazdasági tevékenységre és egyéb társadalmi mozgásokra: feltehetően a hatalom felfelé és lefelé történő átcsoportosításának is tanúi lehetünk, mivel egyfelől megjelennek a nemzetek feletti organizációk, kommunikációs rendszerek, etc., melyek kívül maradnak a nemzeti kormányok ellenőrzési mechanizmusain, mely ellenőrzésre egyébként sem lenne meg a megfelelő erőforrásuk, másfelől megnő a nemzetközi, globális megállapodások és intézmények (melyek maguk is nemzetek feletti) szerepe, ami szintén a nemzetek feletti hatalom erősödéséhez vezet. Mindkét – egyébként párhuzamosan alakuló - trend természetesen a nemzeti hatalom csökkenését eredményezi,³⁹² vagyis „a nemzetállam, úgy tű-

mozgatja, vagyis egyeseknek ez ténylegesen a szabadság, másoknak azonban sokkal inkább kényszer. Ennek részletes kifejtését ld. különösen 136-137. p.

³⁹⁰ Ennek a szemléletnek a kritikáját a következőképpen fogalmazta meg *Pierre Bourdieu*: „Modern világunk ahhoz a repülőgéphez hasonlítható, melyben nem ül pilóta. Az utastér teli van utasokkal, egy csomó emberrel, akik úgy tesznek, mintha irányítanak, elmélyült képpel osztnak, szoroznak, holott mindnyájan ki vagyunk szolgáltatva a tőzsdei árfolyamok szeszélyes mozgásának...” Uo. 72. p. A versenyről és a gazdaság mindenhatóságába vetett hitről lásd továbbá a 73-83. p.; ld. még Robert Went i.m. 145. p.

³⁹¹ Mellesleg ennek köszönhetően a városi létformák is megváltoznak/tak, s ún. *kollázsvárosok* jönnek létre, egymástól elkülönült mozaikok, melyeket a látható (utak, közlekedés, etc.) és a láthatatlan (kommunikációs eszközök) infrastruktúra kapcsol össze, továbbá ezen városok vonzásköre messze meghaladja a korábbi szintet (például Párizs vonzáskörébe már szinte egész Franciaország beletartozik). Ezek a metropoliszok pedig már nemcsak világvárosok, hanem – elsősorban a telekommunikáció révén – városvilágokká válnak, melyek bizonyos szférákban az egész világra kiterjedő befolyással rendelkezhetnek. Vö.: Lukovich Tamás, és Paul Virilio. Uo. 326-329. p., 449-452. p.

³⁹² Az első folyamatra példának hozható az összes transznacionális pénzügyi szervezet, bank vagy egyéb kereskedelmi, illetve ipari vállalat, az utóbbira pedig az jól ismert már meglévő nemzetközi szervezetek (ENSZ, UNESCO), melyek befolyásolási spektruma bővíthet vagy az éppen még mindig alakuló Európai Unió, mely szupranacionális szerv éppen létrejöttével bizonyítja a hatalmi átszerveződést. Ennek részletes kifejtését ld.:

nik erodálódik (...és) a pusztító erők transznacionálisak”.³⁹³ Természetesen nem beszélhetünk egy minden megváltoztató, a korábbi viszonyokkal gyökeresen szakító folyamatról, de az sem igaz, hogy csupán üres frázisról lenne szó; a két véglet között azonban kimondható, hogy körülünk társadalmát jelentős mértékben formáló, átformáló gazdasági, jogi változások mennek, mentek végbe, melyeket a következőkben foglalhatunk össze. A nemzeti piacokat fokozatosan globális, nemzetközi piacok váltják fel; a nemzetközi vállalatok súlya, ereje folyamatosan növekszik; a nemzetállamok szerepe beszűkült, a nemzetközi szabályozó szervezetek pedig sok esetben elégtelenek a problémák kezelésére; a monetarista és neoklasszikus gazdasági paradigmák általánosan elfogadottá váltak.³⁹⁴

Továbbá jelentős fordulat következett be a tradicionális család- és házasságmodell terén, anélkül, hogy ez a folyamat a társadalom tagjai számára egyáltalán észrevehetővé vált volna, hiszen az *átmenet* fokozatos és úgymond „bársonyos” volt, mellőzött mindenféle látható „erőszakot”, illetve markáns váltást; ezen társadalmi intézmény esetében az említett fordulat lényege a család és a házasság gazdasági szerepének elhalványulása folytán bekövetkezett értékrendváltás.³⁹⁵ S végül, ám talán mégis az egyik legégetőbb kérdésként aposztrofálva ide sorolható az összpopuláció növekedése és az életszínvonal emelésére irányuló törekvések következtében meglévő, a környezeti problémák globális jellege és kezelésének globális módja, mindez egyidejűleg a szegényebb és gazdagabb országok közötti, illetve az országokon belüli elsősorban etnikai (de ide sorolhatóak a vallási, pozícióból adódó, etc.) jellegű konfliktusok számának és jelentőségének megnövekedése, mely kérdések megoldása egyre égetőbbé válik, és feltehetően tudatos – elsősorban oktatási és politikai – tervezést igényel.³⁹⁶

Paul Kennedy: A XXI. Század küszöbén. HarperCollins Publishers. 1993. Napvilág Kiadó. Budapest. 1997. 127-128. p.

³⁹³ G. H. von Wrihtot idézi Zygmunt Bauman i.m. 2002. Az államok erőforrásainak elégtelenségére pedig ld.: 104-105. p.

³⁹⁴ Robert Went i.m. 28-31. p.

³⁹⁵ Az értékrendváltás a következőkben testesül meg: szexualitás viktoriánus korabeli felfogásának megváltozása és egyértelmű elválása a biológiai reprodukciótól, vagy a házasságok és válások számának ugrásszerű emelkedése, a házasságon kívüli gyermekek számának növekedése, illetve ezekhez köthetően a nemi szerepek változása. Vö.: Anthony Giddens i.m. 61-75. p.

³⁹⁶ Vö.: Paul Kennedy i.m. 95-118. p., illetve 305-323. p.

2. ... és jogi kérdései

A globalizációnak, mint folyamatnak nemcsak technológiai, társadalmi, gazdasági következményei (egyúttal okai) vannak, hanem a szellemi életre is rendkívüli hatással lehet (van). A jog, illetve a jogászság szempontjából ilyennek tekinthető bizonyos jogágak átalakulása, és új jogágak, jogi formulák, megjelenése, továbbá az ezekhez köthető elméletek sok esetben tömeges exponálása.³⁹⁷ Hogy csupán egy példát emeljünk ki, az említett elméletek közé tartozik *William B. T. Mock* – elsősorban a jogi oktatást érintő - összehasonlító elemzése, aki az információs technológia fejlődését, s annak a jogi oktatásra gyakorolt hatását az ipari forradalom indukálta változásokhoz hasonlítja; ugyan az ipari társadalom megjelenésével a jogászképzés még sokáig az agrárelvek szerint folyt, ám az átalakulás elkerülhetetlenül meghozta az új tárgyakat tartalmazó struktúrát (munkajog, társasági jog, etc.), továbbá átformálta a hagyományos tárgyak tananyagát.³⁹⁸ Hipotézise szerint az utóbbi évtized „technikai forradalma” hasonló helyzetet teremtett, és a tradicionális képzés szintén lassú reformokon fog keresztül-menni: egyfelől új tárgyak jelennek meg, mint a komputer jog, *internet* jog, másfelől a meglévő stúdiumok az információs társadalom értékeinek megfelelően módosulnak; másképpen: előtérbe kerül az információt, mint a társadalom új szervező elvét számításba vevő jogi gondolkodás átadása (a jogalkalmazásban az egyes jogágak szabályozásainak már sokszor adaptált a gyakorlatra vonatkozó analógiáinak ismertetése, arra vonatkozó készség kialakítása, pl. tulajdonjog és az információ, mint tulajdon, vagy az információkkal való visszaélés, és a büntetőjog relevanciája).³⁹⁹ Szintén ilyennek tekinthető – elsősorban szociológiai szempontból vizsgálva – bizonyos már meglévő jogágak jelentőségének, és alkalmazási gyakoriságának megnövekedése; ezek közé tartozik mondjuk a nemzetközi magánjog térnyerése. Erre szolgáltat példát *James W. Bowers*nek elméletében az ún. jogi adaptációs mechanizmusra hozott példája: *Kalifornia* és *Luisiana* kereskedelmi relációja.⁴⁰⁰ A kevésbé önálló Luisiana gazdasága

³⁹⁷ Csak példaként említve a már meglévő jogágakra gyakorolt hatás, illetve az ahhoz köthető joggyakorlat problémáira reflektál a csődeljárás esetében Charles J. Tabb: *Lessons from the Globalization of Consumer Bankruptcy*. 30. *Law and Social Inquiry*. 763. 2005.

³⁹⁸ Vö.: *William B. T. Mock*: *Informing Law Curricula: Modifying First-Year Courses to Reflect the Information Revolution*. 51. *Journal of Legal Education*. 554. 2001. 554-556. p.

³⁹⁹ Uo. 554-567. p.

⁴⁰⁰ *James W. Bowers* elméletének lényege, hogy kiindulópontként egyfajta közgazdasági alapvetés szerepel: nevezetesen a minimális befektetés-maximális hozam, mely indukálja a jogi doktrínák alkalmazásának

a kereskedelmi biztonság érdekében az államon kívüli partnerekkel való viszonyuk során azok normatíváit adaptálja – mely kevésbé költséges, mint fordított szituációban a különféle kereskedelmi partnereknek a lokális jogot elfogadniuk – így praktikusán akkor is az Egységes Kereskedelmi Kódex (*Uniform Commercial Code*) szabályozza a Luisiana-i gazdasági forgalmat, ha történetesen az állam nem léptette azt hatályba.⁴⁰¹

A példaként említett hipotéziseken túl a szakirodalom alapján összegzéseképpen elmondható, hogy a globalizáció a következőkben érinti a hagyományos jogelméleteket. 1. Mindenekelőtt a nemzetállam, és a hozzá köthető jogalkotás, illetve jog szerepét ássa alá, vagyis a nemzetekhez köthető állam, társadalom és jogrendszer, mint áthatolhatatlan entitás már nem tanulmányozható többé izoláltan. 2. A jogra már talán nem tekinthetünk úgy, mint a nemzetek joga és a nemzetközi jog kettősségére, illetve utóbbira csak, mint szuverén államok kapcsolatából eredő jogokra és kötelezettségekre. 3. Kihívás elé néznek a jogelméletek azon a téren is,

feltételeit: bármely társadalom azt a jogi doktrínát fogadja el, mely a leghatékonyabban szolgálja – a legkisebb ráfordítás és legnagyobb haszon elvének megfelelően – a gazdasági tranzakciókat, és egyéb ökonomiai mechanizmusokat. Minden társadalom internális viszonyaiban az optimális jogot alkalmazza, mely – minthogy struktúrájuk is differenciált – bizonyos mértékben más társadalmakhoz viszonyítva különböző: a megalkotott, illetve használt jogrendszer az adott társadalmi viszonyok produktumaként objektiválódott, vagyis mindegyik jogrendszer az adott társadalom számára a legoptimálisabb. Azonban a kialakult társadalmak gazdasági kapcsolataik révén egyre jobban egymásra utaltak, következésképpen jogrendszerük is találkozik, rosszabb esetben összeütközésbe kerülnek egymással; ideális esetben a társadalmi konnekciót követően egy kooperációs jogi doktrinális fejlődés, kölcsönös kiaknázás alakul ki. A gazdasági elméletnek megfelelően valószínű, hogy az internális viszonyokhoz megfelelő jogrendszer a kívülállók (*outsiders*) számára szuboptimális; ökonomiai aspektusból bármelyik helyi jog adaptációja hatékonyabb és kisebb tranzakciós költséggel jár, mint jogrendszereken átívelő közös (kooperatív) – több, eltérő jogi doktrínát is magukban foglaló - szabályozásokat létrehozni. (A belső és a külső jogok párhuzamos adaptálására példa az 1980-as Bécsi Egyezmény (*The United Nations Convention on Contracts for the International Sales of Goods*); az Egységes Kereskedelmi Kódex második szakasza, melyet a legtöbb amerikai állam hatályba léptetett; az amerikai alkotmány hatása a jogalkalmazásra; továbbá a WTO és a NAFTA létrehozása.) Azok a modern társadalmak, melyek „gazdagsága” a kölcsönös tranzakciókon múlik, előnyben részesítik az externális jogrendszerekhez történő harmonizációt. Minden valószínűség szerint a kisebb társadalmak adaptálják a koordinációs jogot, vagy az externális jogi doktrínákat, mivel a nagyobb, több erőforrással rendelkező, relatíve önellátó társadalmak az idegen jog befogadására kevésbé rázorultak, s inkább saját jogrendszerüket fejlesztik. Vö.: *City of Philadelphia v. New Jersey*. 437. U.S. 617. (1978.), illetve James W. Bowers: *The Elementary Economics of Bijuralism: A First Cut*. 52. *Journal of Legal Education*. 68. 2002.; különösen a 71-74. p.

⁴⁰¹ Bowers – talán nem minden kétséget kizárva - anekdotikus bizonyítékokra hivatkozik, mikor azt állítja, hogy luisianai jogászokkal való beszélgetések alapján meggyőződhetünk, hogy polgári törvénykönyvük kötelmekre vonatkozó része csupán „papíron érvényesül”. Uo. 73. p.

ahol a jogot olyan jelenséggént látják, mely a kultúrából, tradícióból, szokásokból ered. Természetesen a „*normatív pluralizmus*” fontos maradhat, de ez a kifejezés vagy többletjelentést kap, vagy más kifejezések is megjelennek mellette, így – anélkül, hogy ezekre itt pontos definíció adhatnánk – tagadhatatlan szociológiai jelentőségüknél fogva szerepet kell kapnia az állami jog mellett a nem állami jog, természetesen a tradíció, a kultúra, jogi rend mellett a nem jogi rend, és rendszer, etc.⁴⁰²

A jogászságot szintén különösképpen érintő kérdés az állam szerepének megfogalmazása, melynek egyfelől van jogelméleti, államtani, államelméleti, vonatkozása, másfelől beszélhetünk alkotmányjogi, tételes jogi relevanciáról is. *Zygmunt Bauman* éles megfogalmazásában „a szuverenitások névlegessé, a hatalom névtelenné, a helye pedig üressé vált”.⁴⁰³ Ehhez a rövid, ám sokat sejtető mondathoz szorosan kapcsolódik *Szilágyi Péter*, a globalizáció és az információs társadalom nevekkel aposztrofálható tendenciáknak a jogelmélettel szembeni kihívásait elemző tanulmánya, s tanulmányában részletesebben vizsgálja az említett folyamatot, s annak az államra, államokra, államszervezetek működésére gyakorolt hatását. A tanulmány egyik fő gondolatmenete szerint a gazdasági globális kapcsolatok a társadalomban döntőnek bizonyulnak, ám az ezekből adódó konfliktusok „megfelelő intézményesítése hiányzik”, s a globalizálódás „nem vezet „automatikusan a gazdasági formák és a jogintézmények konvergenciájához”. „A szuverén nemzetállamok kora lejárt, *Leviathán* megöregedett, netán elaggott. (...) A nemzetállam és joga tehát egyre kevésbé alkalmas az új szabályozási szükségletek kielégítésére, ezért elméleti tisztázást is igényel a nemzetállam jövőjének, a transznacionális jogrendnek és politikai berendezkedésnek a kérdése.”⁴⁰⁴ A fenti, az államra vonatkoz-

⁴⁰² Vö.: William Twining: *Globalization and legal theory*. Butterworths. London. Edinburgh. Dublin. 2000., különösen a 252. p., és általában a 9. fejezet. 245-257. p. Például a nemzetközi vállalatok közötti arbitrációs döntések már nem a nemzetállami szabályokon alapulnak, vagyis létezik az államoktól független, autonóm jogrendszer. Az új jogi rendszer és a hagyományos nemzetállami jog különbségeire ld.: Balázs Fekete i.m. 5. p.

⁴⁰³ Zygmunt Bauman i.m. 109. p.

⁴⁰⁴ Szilágyi Péter: A jogbölcselettel szembeni kihívások a harmadik évezred kezdetén – Magyarországról nézve. *Magyar Közigazgatás*. LIV. Évfolyam. 3. szám. 2004. március. 141-147. 141-142. p. a szerző rendkívül szemléletes módon írja körül a szuverenitást érintő problémát: „Leviathánt, a szuverént keresztapja *Hobbes* szerint megilleti az a jog, hogy döntsön arról, mely tanítások károsak a köznyugalomra, és azokat be is tiltsa. Lengyel *Leviathán* megkísérelte a pornófilmek betiltását, tucatnyi erotikus tévécsatorna nevette ki. Magyar szocialista *Leviathán* állította anno, hogy nem gyűrűzik be, mármint az olajválság, de begyűrűzött. A példák szinte végtelenül sorolhatók tovább. De *Hobbes* azt is mondta, hogy a szuverén addig igényelheti az engedelmisséget, amíg megvan a hatalma. *Non veritas, sed autoritas facit legem*. Ha oda az autoritás, hol a lex?” Uo. 141. p.

tatható felvetések kétségkívül érdekes, és értékes megállapításokat tartalmaznak, s mindehhez még hozzátehető, hogy ezen túl a jogelméletet illetően mások is hasonló gondolatokat fogalmaztak meg; noha ezek a tanulmányok kevésbé az államelméletet és inkább kifejezetten a jogelméleti problémákra reflektálnak, mindazonáltal gyökerük – nevezetesen a globalizáció által megváltozott társadalmi, és az erre nem vagy kevésbé reagáló jogi szituáció – közös. Ilyennek tekinthetők – legalábbis részben – *Volkmar Gessner* és *Ali Cem Budak* szerzőpáros által megállapítottak, miszerint a tradicionális jogállami modellek és elméletek kiegészítésekre, változtatásokra szorulhatnak, s ez fordulatokat idézhet elő a modern jogelméletekben is, melyek a klasszikus elvekhez hasonlóan jelenleg nem tudnak mindenben megfelelő választ adni napjaink globális jogi folyamataira.⁴⁰⁵

Catherine Valcke mind az államra, mind a jogra vonatkozó globalizmus tekintetében három különböző forgatókönyvet (*scenario*) lehetőségét explikálta. 1. A gazdasági és jogi korlátok „ledöntéséhez” az érdekeltek egy az egységes jogi világhoz köthető, annak megfelelő végrehajtó, törvényhozó és jogszolgáltató apparátust hoznak létre, egyfajta „világkormányt”, mely esetben *Francis Fukuyama* jóslata szerint⁴⁰⁶ a különféle jogrendszerek fuzionálnak, s így a *weberi* formális racionalitás a nemzeti szintről globális szintre kerül. 2. A nemzetállamok eltűnnek (vagy már talán klasszikus értelemben el is tűntek) de nem helyettesíti azokat egy más szintű formális racionalitás, s ebben az esetben az államok helyett informális társadalmi korlátok és kapcsolatok érvényesülnek. A jog – legalábbis az általunk ismert formában – megszűnik létezni, s helyette egyfajta posztmodern, horizontális, határokon átívelő normativitás kerül.⁴⁰⁷ (Mellesleg az előbbi két forgatókönyv esetében a jog-összehasonlítás, mint

⁴⁰⁵ „Mind a klasszikus, mind a modern jogelméletekben a jog fogalma a legitimáció koncepciójából vezethető le, s ebben az esetben a jogszabályok a nemzetállamok polgárai általi elfogadottsághoz köthetők. Azonban az állampolgárság és nemzetállam fogalmak jelentése globális szinten elveszti egymással való kapcsolatát, párhuzamos voltát; ennél fogva a nemzetközi jogalkotás és jogszolgáltatás legitimációja (alapuljon ez a legitimáció akár az egyes államokon, akár kereskedelmi szervezeteken) problematikussá válik. Ebben az összefüggésben a kereskedelmi jog (*lex mercatoria*) és a nemzetközi arbitrációs bíróságok legitimációja is megkérdőjelezhető. Volkmar Gessner and Ali Cem Budak: *Emerging Legal Certainty: Empirical Studies on the Globalization of Law*. Dartmouth Publishing Company. Aldershot, England. 1998. 12. p.

⁴⁰⁶ A hivatkozott „jóslat” Francis Fukuyama: *The End of History and the Last Man*. Avon Books Inc. New York. New York. 1992. című munkáján alapul. Magyarul ld.: *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa könyvkiadó. Budapest. 1994. Fukuyama könyvében a Szovjetunió összeomlásakor a korszellemnek megfelelően dolgozta ki tézisét, miszerint elérkezett a történelem vége, a magángazdaság kétségtelenül győzedelmeskedett.

⁴⁰⁷ Valcke ehhez *Günter Teubner*t idézi: „A magas fokon globalizálódott gazdaság és az alacsonyabb szinten globalizálódott politika kettőssége egy olyan globális jogot hív életre, mely esetben már nem beszélhetünk

diszciplína egyszerűen értelmét veszti.) 3. A nemzeti és nemzetközi jog megkülönböztetése fennmarad, csupán a kettő közötti összefüggések lesznek mélyebbek, másképpen: a két jogi szint közti a formális kapcsolatok proliferációjáról beszélhetünk; ugyanakkor természetesen az állami szuverenitás fogalma és annak gyakorlata megváltozik.⁴⁰⁸

Valcke – egyébként többé-kevésbé *Paul Kennedy* a nemzetállamok tekintetében összegző megállapításával összhangban⁴⁰⁹ - a harmadik verziót tartja a legvalószínűbbnek, s kiemeli, hogy legyen a globalizáció hatása bármilyen erős is, a nemzetállami formáció marad az eszenciális politikai egység; továbbá ugyan kétségtelen, hogy a transznacionális – akár formális értelemben vett, tehát jogi keretek között történő – kapcsolatok egyre sűrűbbek, számosab-

törvényhozásról, politikai, alkotmányos normákról, és ezen normák politikailag meghatározott hierarchiájáról. A jogforrási hierarchia, annak politikailag meghatározott törvényhozásával és alkotmányozásával a csúcán megtörik a globalizáció nyomása alatt, s ami ezt helyettesítheti már csak egy *heterarchikus* rendszer lehet. A klasszikus politikai szabályalkotás helyét más típusú szociális normaalkotás veszi át.” Catherine Valcke: *Global Law Teaching*. 54. *Journal of Legal Education*. 160. 2004. 165. p.

⁴⁰⁸ Ennek a lehetőségét ecseteli *Paul Hirst* és *Grahame Thompson* hangsúlyozva, hogy a gazdaság a globális világban is szabályozható marad: „Annak a világnak, mely különféle mind nemzeti, mind nemzetközi szintű politikai erőkből, kormányzati szervekből, egyéb szervezetekből tevődik össze szüksége lesz egy közhatalmi funkciót ellátó „összekötő kapocsra”, ami relatíve konzisztens módon szervezi és vezeti a különféle tevékenységeket. Ennek a modellnek az elvi alapja a *Rechtsstaat* és a nemzeti alapon szerveződő állam marad. Noha az állam annak régi értelmében már nem szuverén (...) de továbbra is a törvényhozó szerepével bír, legitimációval rendelkező autoritás és annak legitimációval rendelkező tevékenysége marad meghatározásának középpontjában.” *Paul Hirst and Grahame Thompson: Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*. Polity Press. Cambridge. 1996. 278-279. p. Mellesleg a hivatkozott szerzőpáros öt tételben összefoglalható megállapítása, hogy 1. a modern ipari termelés óta létezik egyfajta globális gazdaság; 2. a legtöbb vállalat valójában nemzeti alapon működik; 3. a tőkebefektetések nagyságát tekintve a harmadik világ továbbra is marginális szerepet játszik; 4. Európa, Japán és Észak-Amerika dominanciája valósul meg a gazdasági folyamatokban, s valójában 5. e három „hatalmi tömbnek” van meg a képessége, hogy kormányzati nyomást gyakoroljon a gazdasági trendekre. A felvetések kritikájaként elmondható, hogy a technológiai változások sok esetben nemcsak kvantitatív, hanem kvalitatív megújulással is jártak; a gazdaság soha nem volt teljesen önkényes, de nem is volt „feltétlenül engedelmes” a politikának; a változások ún. „kritikus szintjének” megállapítása önkényes; a szerzőpáros is nemzetállamok feletti szinten képzelel el a kormányzást (sőt egyfajta az említett három blokk integrált kormányzásának vízióját vetítik az olvasó elé); végül a vállalatok sokszor ténylegesen köthetők nemzetállamokhoz (főleg a székhely tekintetében), ám ez magyarázható a vállalatok érdekeinek megfelelő kormányzati politikával is. A mű összefoglalásához és kritikájához ld.: *Brunczel Balázs: Globalizáció: mítosz vagy valóság?* www.inco.hu/inco7/global/cikk2h.htm.

⁴⁰⁹ *Paul Kennedy* összegző álláspontja az, hogy „bár a nemzetek feletti irányzatok gyengítették az állam önállóságát és szerepét, nem jött létre megfelelő pótlék, amely helyettesíthetné mint olyan alapvető egységet, amely választ ad a világban végbemenő változásra”. *Paul Kennedy i.m.* 130. p.

bak, csak az államok képesek a szerződések tényleges kikényszerítésére, a tulajdonjog garantálására, vagy a szociális biztonság megteremtésére, illetve fenntartására. Az persze látható, hogy az egyre gyakrabban megújuló kommunikációs technológia, vagy az internacionális piac gyengíti az állam – főleg klasszikus értelemben felfogott – szerepét, ám a demokratikus autoritás egyetlen birokosa továbbra is az állam marad.⁴¹⁰ S noha kétségtelen, hogy egyesek eltúlozzák mind a globalizáció jogi következményeit, mind magát a gazdasági-társadalmi folyamatot, ám az is igaz, hogy a kérdés: vajon létező folyamatról beszélhetünk?, illetve van e valamilyen komoly hatása a globalizációnak? megválaszolása önkényes kritériumok felállításától függ. Önkényes a gazdaság internacionalizálódásának egy bizonyos szintjétől „globális gazdaságról” beszélni,⁴¹¹ s önkényes a technológiai fejlettség egy bizonyos szintjét küszöbként felállítani, etc. mégis a szakirodalom többsége (még a szkeptikusok is) egyetért abban, hogy a 70-es évektől kezdődően megváltozott gazdasági feltételek, illetve tényleges gazdasági formációk és környezet jött létre, továbbá, hogy a társadalom is jelentős átalakuláson ment, illetve megy keresztül. Továbbá ennek a folyamatnak szükségképpen beszélhetünk jogi relevanciájáról, s a kérdés inkább az, hogy milyen mértékűnek kell lennie a jogi változásnak, miképpen reagáljanak az elméletek erre a változásra. Mindezek után – egy kissé elszakadva a jogi, illetve elméleti kérdésektől, de azért továbbra is figyelemmel rájuk - nézzük meg, hogy a jogásztársadalom szempontjából milyen folyamatok figyelhetők meg, illetve milyen tendenciákra lehet számítani.

⁴¹⁰ Catherine Valcke i.m. 167. p.

⁴¹¹ *Norman Angell* a korabeli híres szakértő a következőket írta „*Az illúzió kora*” című munkájában: „a jelentősebb európai gazdaságok összefonódásának foka immár elképzelhetlenné tett egy háborút”. Robert Went i.m. 176. p. Ezeket a sorokat néhány hónappal azelőtt vetette papírra, mielőtt az Osztrák-Magyar Monarchia ágyúí - a történelem egyik legnagyobb fegyveres konfliktusának nyitányaként - 1914. július 28-án megkezdte Belgrád bombázását. Másképpen, mint tanulság: egyrészt bizonyos jelenségek „csalóknak” tűnhetnek, másrészt a jelenségek értékelése sok esetben valóban szubjektív.

3. A jogásztársadalmat érintő kihívások és változások

A globalizációnak a jogásztársadalom (és a jog) tekintetében két – látszólag egymástól független – hatása különíthető el: egyfelől a jog és a jogászság autonómiájának problémakörét felvető, a különböző más professziók és ezekhez a szakmákhoz kötődő tudáshalmaznak a jog területére történő behatolása, egyfajta a jog és más tudományágak mixtúrájának létrejövetele, másfelől pedig a hagyományos, a jogszolgáltatáshoz kapcsolódó szervezetek, intézmények, korábbi, tradicionális struktúrájának megváltozása és ezzel együtt a jogászság szemléletében történő átalakulása. (Ez utóbbihoz, ti. a professzionális jogi kultúrához, pedig szorosan kapcsolódik a laikus jogi kultúrának az átalakulása, és egyúttal, egyszerűen fogalmazva a jog bizonyos mértékű eltávolodása az eddigi hagyományoktól, s noha e kérdés nem elsődleges tárgya az elemzésnek, mégis óhatatlanul szükséges kitérni erre is.) Mindkét, jól körülhatárolható folyamat közös következménye – s elemzésünk szempontjából ennek tulajdonítható a legnagyobb jelentőség -, hogy nemcsak pusztán szervezeti, professzionális változásról van szó, hanem átalakul a hagyományos jogi kultúra is. Ez az átalakulás jelen esetben, éppen globális voltából következően szinte minden jogi kultúrára kihatással van: éppúgy befolyással lehet a tradicionális jogkörökre, (például az afrikai, vagy vallási jogcsaládok) mint a kontinentális, vagy *common law* jogi kultúrára.⁴¹²

Az elsőként említett problémakör napjaink egyik, a jogásztársadalmat érintő legnagyobb változása, nevezetesen a *multidiszciplináris praxis* megjelenése, illetve annak a gyakorlatban

⁴¹² Noha az is igaz, hogy a tradicionális jogi kultúrákra való hatása korántsem olyan egyértelmű, nyilvánvaló, ahogy azt elvárnánk, s az ott található jogi gondolkodásmód – még a globalizáció hatása alatt is – az euroatlantitól egészen eltérő jellegű; sőt a globális hatás eredményeképpen valamilyen szinten érvényesülő liberális jogi megoldások és a hagyományos vallási „gyógymódok” között sok esetben komoly feszültségek is tapasztalhatók. Ennek fő oka nemcsak a társadalom hagyományokhoz való ragaszkodásában rejlik, hanem a globális technika elterjedésében, mely a tömegmédia segítségével a tradicionális értékeket is közvetíti, így azok a partikuláris kapcsolatokból egy tágabb szintre léphetnek. Adalékként csak két szemelvény: „Thaiföldön egy *Sawat* nevű mezőgazdasági munkás, miután elütötték, a vétkestől elutasított mindenféle kártérítést, mivel úgy gondolta ez volt a karmája. *Janya* pedig, kit egy jogosítvány nélküli motoros ütött el szintén nem fogadott el kártérítést, mondván biztos előző életükben a baleset fordítva történt meg.” Vagyis a thaiföldi igazságtalanság (*khwa mai pen tham*) azt jelenti, ha valamilyik fél elégedetlen marad tekintet nélkül arra, ki volt a vétkes, igazságosság pedig azt, hogy a felek elfogadják a konfliktus kimenetelét tekintet nélkül a reparációs elvre. Ld.: David M. Engel: *Globalization and the Decline of Legal Consciousness: Torts, Ghosts, and Karma in Thailand*. 30. Law and Social Inquiry. 469. 2005. 504. p. és 502-511. p.

történő egyre nagyobb elterjedése; a folyamat immáron több, mint egy évtizede fokozatos feszültséget indukál a jogászi professzió és más a jogi praktikumhoz szorosabban kapcsolódó, ám a jogászság által illetéktelennek tekintett, mégis több-kevesebb jogi munkát is ellátó professzió között; sőt az említett feszültség az utóbbi egy-két évben még erőteljesebbé vált, mivel olyan, a gazdasági-pénzügyi élethez kapcsolódó transznacionális vállalatok jelentek meg, és terjeszkedtek, melyek ellátnak a jogásztársadalom által saját, privilegizált tevékenységi körébe ítélt jogi feladatokat is.⁴¹³ A több diszciplínát magába foglaló praxis fogalmának *Ramón Mullerat* által megfogalmazott definíciója tekinthető talán a leginkább autentikusnak,⁴¹⁴ miszerint akkor beszélhetünk multidiszciplinaritásról, amennyiben az adott szervezet a jogi feladatokon túlmenően más professzióhoz tartozó hatáskörben is tevékenykedik, a szervezet különböző professziókhoz tartozó tagjai a működésük során nyert bevételekből részesednek, s végül a szervezet hivatásszerűen jogi munkát végző, jogi képesítéssel ellátott tagokkal is rendelkezik. A fogalomtól szükséges élesen distinkcionálni a szakmák közti kooperációt, amit a multidiszciplinaritástól elsősorban a szervezeti egység és a részesedések formalitásának hiánya különböztet meg.⁴¹⁵ A jogi praxis és ezzel szoros összefüggésben maga a jog autonómiája nem egy „céhszerűen” zárt tevékenységi kört jelent, hanem az explicit módon megfogalmazható értékekkel körülírható. Ilyen értéként jelennek meg a *függetlenség*, mely nemcsak a bírák ítélezési függetlenségét, hanem általában véve a köz érdekében megvédendő szakmai „szabadságot” is jelenti; a demokratikus jogállam nélkülözhetetlen kellékeként számontartott jogász és ügyfél közti *professzionális privilégiumok*; végül az *érdekek konfliktusaként* aposztrofálható a jogászi és más szakmai szférák eltérő ügyfélkapcsolataiból eredő érdek- és értékkülönbség.⁴¹⁶

⁴¹³ A jogászság és más professziók közti feszültségről, illetve ennek amerikai és európai reakcióiról részletesebben ld.: John B. Attanasio: *The Brave New World of Multidisciplinary Practice*. Foreword. 50. *Journal of Legal Education*. 469. 2000.

⁴¹⁴ A fogalom kiválasztásakor azt tartottuk szem előtt, hogy a folyamat elsősorban az európai kontinensen – a nem jogászi professzió jogi szférába való behatolásával - kezdődött, éppen ezért az Európai Ügyvédi Kamarák Szövetsége, és személy szerint *Mullerat* elnök folytatta e témakörben a legalaposabb vizsgálatokat. *The Multidisciplinary Practice of Law in Europe*. 50. *Journal of Legal Education*. 481. 2000. Az USA területén, az európai folyamattal ellentétben, a jogi szakmai csoportok hatoltak be a nem jogi tevékenységek szférájába. Ld.: Howard Abadinsky: *Law and Justice. An Introduction to the American Legal System*. i.m. 109-114. p.

⁴¹⁵ *Ramón Mullerat* i.m. 481-482. p.

⁴¹⁶ A bírói pálya egyértelmű függetlensége mellett rendkívüli a jelentősége az ügyvéd részéről a védői módszerek megválasztásának szabadságában, vagy a szerződési szabadságban megtestesülő szakmai függetlenségnek, noha *Sandra Day O'Connor* főbíró véleménye szerint mindez „állandó harcot jelent a

Az európai kontinensen az 1990-es évek elején kezdődött, a regionális kamarákon belül, illetve uniós szinten lefolytatott multidiszciplinaritás körüli viták az 1997-es Európai Ügyvédi Kamarák Szövetségének berlini konferenciáján csúcsosodtak ki, s a konferencia záródokumentuma ugyan látszatra rendezte a problémát, ám a vita – különösen, ha tekintetbe vesszük a nemzeti szabályozások privilégiumát - korántsem csitult el: a dokumentum szerint „a multidiszciplináris praxis jogászok és nem jogászok között megengedhetetlen”,⁴¹⁷ ám az európai országok egy része mégis más szabályokat alkalmaz. A partikuláris szabályozásokat megvizsgálva megállapítható, hogy a kontinens országai - Franciaországot és Németországot kivéve - bizonyos megszorításokkal a kooperatív tevékenységen kívül az interprofesszionális együttműködést általában tilalmazzák. (Semmilyen formában nem engedélyezik a kooperációs társulásokat Portugáliában, Dániában; nagyon erős megszorításokkal, illetve csupán kooperatív formában lehetséges Hollandiában, Belgiumban, Spanyolországban; Németországban az érdekkonfliktus tiltása mellett elviekben megengedett, ám a gyakorlatban elenyésző az ilyen tevékenységet folytató társulások száma és nagysága; Franciaországban a bíróság pedig felülbírálta az Ügyvédi Kamara tiltó rendelkezéseit és 2001-től az interprofesszionális tevékenység megszorításokkal, de megengedett. A francia ügyvédség a Harmadik Köztársaság idején megnyílt állami szerepvállalás lehetőségét kihasználva egyre aktívabban vett részt a politikai, adminisztratív szférában, és a '70-es évektől – teret adva a könyvelői, jogtanácsosi professziónak - egyre inkább kivonult a gazdasági életből.⁴¹⁸) Magyarországon a vonatkozó jogszabály – az ügyvédi hivatás függetlenségének törvényi deklarálása mellett – kimondja, hogy ügyvédi irodákat kizárólag ügyvédek alapíthatnak és működtethetnek;⁴¹⁹ tehát jelenleg a multidiszciplinaritás a magyar jogi praxisban explicite nem megengedett.

Sokkal kérdésesebb a helyzet a *common law* jogterületein, mivel ezekben a régiókban kitartó küzdelem folyik az interprofesszionális tevékenység engedélyezéséért, s ennek eredményeképpen Kanadában, Angliában (a *solicitor* szférában) gyakorlatilag felszabadították a ko-

gazdasági önértékkel”. Az érdekek szempontjából a multidiszciplinaritás talaján előretörő könyvelői professzió képvisel gyökeresen eltérő értékeket: míg a könyvelő a közérdek figyelembevételével tevékenykedik, az ügyvéd kizárólag a fél érdekeit köteles szem előtt tartani. Uo. 482-483. p.

⁴¹⁷ Uo. 485. p.

⁴¹⁸ A luxemburgi székhelyű Elsőfokú Bíróság a multidiszciplinaritás megnyitására irányuló keresetet 1997-ben az „a közérdek igazságszolgáltatáshoz való jogára és a demokrácia védelmére” történő hivatkozással elutasította. Vö.: Ramón Mullerat i.m.; Phoebe A. Haddon: The MDP Controversy: What Legal Educators Should Know. 50. Journal of Legal Education. 504. 2000.; Robert W. Gordon: Modes of Legal Education and the Social Conditions that Sustain Them. <http://islandia.law.yale.edu/sela/gordone.pdf>. 2004.

⁴¹⁹ Ld.: 1998. évi XI. tv. Az ügyvédekről. 3.§ (1) és 67.§-83.§.

rábban „zárt” jogász tevékenységet. Az Egyesült Államokban az Ügyvédi Kamarák Szövetsége (ABA) bizottságot hozott létre a kérdéskör vizsgálatára, és előírányozta a Bizottságnak, hogy tegyen javaslatot a professzionális tevékenység szabályozására. A Bizottság javaslata szerint a multidiszciplináris praxis további tilalma fenntarthatatlan, s a Kamarának ennek érdekében a tagállami törvényhozásokra nyomást kell gyakorolnia; a kamarai döntéshozó szerv (*House of Delegates*) azonban heves viták után fenntartván a jogászság (és a jogi praxis) autonómiáját, elutasította a Bizottság 2000. őszén született végső javaslatát.⁴²⁰ A jogi piacon a szakmák közti együttműködés legelterjedtebb Ausztráliában, ahol az eredeti jogász elsőbbséget előrevetítő elképzelésekkel szemben a legnagyobb pénzügyi társaságok dominanciája realizálódott.⁴²¹

Felmerül a kérdés, hogy mi indukálja az egyes régiók, illetve országok közti rendkívüli eltérést; vajon a jog, a jogrendszerek diverzitása okozhatja ezt, vagy esetleg egészen más (például társadalmi, jogásztársadalmi) okai lehetnek? Az eltérés okai egyfelől - a francia minta alapján, ahol a vezető öt nagy ügyvédi és könyvvizsgálói cég (*Big Five*) mindegyike megtalálható - egyértelműen gazdasági eredőkre vezethető vissza, másfelől azonban magában a jogászképzésben keresendő: angolszász jogterületeken az integrált tematika alapján és a relatíve gyenge keretek között történő jogi oktatástól kevésbé „idegen” a professziótól távolabb eső, ám azzal összefüggő tárgyakat tartalmazó struktúra, illetve tananyag. Továbbá a gazdasághoz kapcsolhatóan az amerikai típusú piacorientált felsőoktatási és jogászképzési rendszernek köszönhetően a pluridiszciplináris szemléletmód az oktatásban könnyebben előretör, mivel az intézmények a tudományos értékekhez, vagy az osztályokhoz kevésbé, a praxis követelményeihez azonban jobban kötöttek, mint ahogy a *New York Times* egyik cikkében is olvasható: „Amerika gazdasági társaságai manapság sokkal szélesebb feladatkörben kínálnak a jogászok számára munkát, mint azt régen tették”.⁴²² Végül pedig az amerikai jogi gondolkodásban a jog intellektuális autonómiája kevésbé preferált nézőpont, s így sokszor a jogi gon-

⁴²⁰ A szakmák közti együttműködés tekintetében *Michigan*, *Minnesota* és *Colorado* államok törvényhozó szervei követvén legfelső bíróságaik döntéseit, engedményeket tettek. Vö.: Phoebe A. Haddon i.m., különösen az 504-507. p.

⁴²¹ David Weisbrot i.m. 33. p.

⁴²² Ld.: Mary C. Daly: What the MDP Debate Can Teach Us About Law Practice in the New Millenium and the Need for Curricular Reform. 50. *Journal of Legal Education*. 521. 2000. 537. p. Az 1999-ben jogvégzettek 60%-a már nem olyan munkakört végez, ami klasszikusan joginak mondható, vagy jogi diploma szükségeltetik hozzá (menedzser, tanácsadó, piackutató, etc.) *National Association for Law Placement* jelentése. Uo. 537. p.

dolgozás szellemi bázisát más területek biztosítják.⁴²³ Ehhez kötődően *Mary C. Daly* a következőképpen értékeli az USA jogászságában történő folyamatokat: a hagyományos lokális és elit jogi fakultások, illetve az ebből eredő jogásztársadalmi rétegződés okozta feszültséget, kiegészítette a „multidiszciplináris verseny” okozta presszió, amit a nem a tradicionális jogi szférában tevékenykedő társaságok konkurenciája okoz. Ráadásul a konkurens extraprofesszionális intézmények jogi tevékenységük ellátásához a fakultások hierarchiájának alsóbb szintjeiről biztosítják rekrutációjukat, ami felboríthatja a bevett rétegződést.⁴²⁴ S végül az angolszász jogásztársadalmi attitűd alapján elmondható, hogy a jogászság sokkal inkább a problémák feloldására orientálódik, mintsem a döntéshozatalt, mint szinte kizárólagos konfliktusmegoldó tényezőt tartja feladatának, ahogy ezt *Thomas D. Morgan*, az Amerikai Jogi Karok Szövetségének egykori elnöke mondta: „a jogászság szakismerete egyre inkább probléma-megoldási képességében realizálódik, ami *egyszerűen interdiszciplináris képzéssel érhető el.*”⁴²⁵ (A praktikumban a jogászok és a kliensek relációjában az interdiszciplináris tudást igénylő problémák hangsúlyosabbakká váltak, s ez a jogász szakma irányába fokozatosan társadalmi elvárásként realizálódik.)

Európa jelentős részében a jogi oktatásban hagyományosan a szaktudáson túl szélesebb – történeti, társadalmi - tudásalap áll rendelkezésre, ezért ott szükségtelen az ilyen irányú reformtörekvés, így ezért ez nem, vagy csupán jelentéktelen mértékben kaphat hangot. Továbbá az erős tudományos fogalmi határok - illetve ezzel párhuzamosan a viszonylag nagy múltú képzési intézmények oktatói szférája - *sokkal hatékonyabban ellenállnak a különböző diszciplinák közeledésének, vagy hagyományos fogalmi keretekbe való involválásának.* Bár például Németországban az 1960-as évek végén történtek kísérletek a jogász- és társadalomtudományi képzés integrálására (*Integration von Rechts- und Sozialwissenschaften*), mivel a társadalomtudományok (és különösen a szociológia) közreműködhetnek a jogalkotásban, vagy a bizonyítási eljárás során a társadalomtudományi információk az állítások verifikálásában, vagy a bizonyítás módszerében (például interjútechnikák) nyújthatnak segítséget, s úgy tűnt, hogy az integrációval a jogi praxis is pozitív irányba reformálható. Azonban a jogi praxis és a társadalomtudományok közti diszkrepancia jóval nagyobbnak tűnt: például kérdéses, hogy a társadalomtudományi teóriák eléggé bizonyítottak-e ahhoz, hogy előnyt élvezzenek a bírói

⁴²³ Lőrincz Lajos: A hazai jogászképzés aktuális kérdései. A magyar jogászképzés néhány gondjáról. In: Takács Péter (szerk.) i.m. 339-349. 344. p.

⁴²⁴ Vö.: *Mary C. Daly: The Structure of Legal Education and the Legal Profession, Multidisciplinary Practice, Competition, and Globalization.* 52. *Journal of Legal Education.* 480. 2000. 480-490. p.

⁴²⁵ *Mary C. Daly* i.m. 544. p.

tapasztalattal szemben; vagy a társadalomtudósok rendelkeznek-e az adott problémakörrel releváns adatokkal, és azok meggyőzően prezentálhatóak-e; vagy míg a jogi praxis kötve van a hatályos normákhoz, addig a társadalomtudomány ilyen kötöttségektől mentes.⁴²⁶ Összességében elsősorban az *értékek* és *fogalmak* distanciái miatt az integrációs törekvések végül nem realizálódtak.

Bár az Amerikai Ügyvédi Kamara kiállt a jogászi pálya autonómiája mellett, mégis egyre erősebb a jogászságon belül az oktatáson keresztül az „áttörésre” vonatkozó követelés, azonban ez nem feltétlenül jelenti a deprofesszionalizációt, ugyanis a kezdeményezések nagyobb része inkább csak a szakismeretek átadása melletti szélesebb körű, az adekvát tájékozódási képességet elősegítő, marginálisabb – a magyar jogi oktatáshoz hasonló - tudásátadást (közgazdaságtan, pszichológia, menedzsment, informatika, etc.), illetve hétköznapi-gyakorlati tudáselemek ismertetését célozza meg. Az egyre erőteljesebb követelések a problémamegoldó képesség színvonalának növelése és a praxishoz való közeledés érdekében olyan új tárgyak, mint a termékfelelősség, értékpapírokra vonatkozó szabályok, jövedelemadóira vonatkozó ismeretek bevezetését tartják szükségesnek.⁴²⁷ A közérdek szempontjait szem előtt tartva, mivel az ügyfelek problémái multidimenzionális szinten jelennek meg, a multidiszciplinaritás elkerülhetetlen, éppen ezért a jogászság közszférában és a társadalomban játszott fontos szerepéből adódó felelősségtudat oktatását, a deprofesszionalizáció elkerülése érdekében, a szakma történetének ismertetésén keresztül a professzionális értékek átadását sürgetik.⁴²⁸ Továbbá a problémamegoldó készség javításához nélkülözhetetlen kreativitás, „józan ész” (*common sense*), praktikus ismeretek fontosságára, illetve néhány kiegészítő, akár a praxisban a szakértők értékelésében segítséget adó diszciplináris tudás fontosságára hívják fel a figyelmet.⁴²⁹ Az interprofesszionális tevékenységgel kapcsolatban amerikai ellenvélemények is megfogalmazódnak, s a jogászképzésben az etikai értékek erőteljesebb érvényesítésében lát-

⁴²⁶ A jogi praxis és a társadalomtudomány összefüggéseinek problémáiról részletesebben ld.: Hubert Rottleuthner: *Rechtstheorie und Rechtssoziologie*. Karl Alber Verlag. Freiburg, München. 1981. 203-215. p.

⁴²⁷ A vitát sokszor összekötik a rendkívüli zártságot mutató Kamara pozíciójának meggyengítésével, s a vita látszata alatt valójában az akkreditációs problémák állnak, ld.: Herb D. Vest: *Felling the Giant: Breaking the ABA's Stranglehold on Legal Education in America*. 50. *Journal of Legal Education*. 494. 2000.

⁴²⁸ Phoebe A. Haddon i.m. Bár multidimenzionalitásra vonatkozó álláspontja meglepő, hiszen maga is hivatkozik azokra a jogszociológiai kutatásokra, melyek szerint az MDP igénybevétele az ügyfelek egyharmadánál, a gazdasági társaságok egyötödénél merül fel. Sean Eaglesham: *Financial Groups Support Multi-Disciplinary Firms*. *Financial Times*. London. 1999. szeptember 6.; továbbá Illinois CPA Society. Center for Corporate Financial Leadership. www.icpas.org/icpas/business/MDP.html.

⁴²⁹ Mary C. Daly i.m.

ják a professzió és egyben a köz védelmét, ahogy az ABA elnöke fogalmazott: „a multidiszciplinaritás a globalizáció eredménye ... s mi nem tudjuk megállítani a piac erejét, ami a pénzügyi és jogi szférát egymáshoz közelítette, de ha cselekszünk, képesek vagyunk ezeket az erőket alakítani”.⁴³⁰ S a témához kapcsolódóan, egyben a következő kérdés bevezetőjeként egy utolsó mondat: a multidiszciplinaritás nemcsak azt jelenti, hogy a jog világába hatolnak más professziók, értékek, normák, hanem azt is, hogy *a jog is behatol más olyan világokba, ahol korábban jelenléte elképzelhetetlen volt.*

Az autonómia problémakörén túl, bár azzal összefüggésben egy talán rendkívül „élesnek” tűnő megállapítással lehet folytatni: „*a világ túlszabályozottá vált*”.⁴³¹ Ez jelenti – egy kissé leegyszerűsítve, ám a továbbiakban részletesen kifejtve - egyfelől a jogszabályok megsokszorozódását, másfelől a jogásztársadalom létszámának és természetesen társadalmi súlyának a növekedését. *Marc Galanter* alapján ezt kissé komplexebben megvilágítva a következőket lehet megállapítani: 1. a jogászok és más a jogi professzióhoz köthető szereplők számának és produktivitásának; 2. a jogi eljárások sokasodásának (sűrűségének); 3. a jogszabályok mennyiségének és komplexitásának; 4. az autoritativ szabályok mennyiségének; 5. a jogról való információk mennyiségének és a hozzáférhetőség könnyebbé válásának növekedését.⁴³²

Az elsődleges „jogásznagyhatalom” az Egyesült Államok jogászságának számbeli növekedése már közhelyszerű, mégis érdemes legalább egyszer ismét felidézni: 1960-ban 285,933 1985-ben pedig már 655,191 jogász praktizált, ami 129 százalékos növekedés. Ugyanez a növekedés figyelhető meg Ausztráliában is: 1961-ben 6636 1985-ben 21,640, és 1999-ben 35,340. Ennél is meglepőbb, hogy egy teljesen eltérő, s a jogot háttérbe szorító jogi kultúra, a kínai jogászság növekedése: 1977-ben 7000 1988-ban már 20,000 végül 1999-ben 150,000 a praktizáló jogászok száma; és a sort lehetne folytatni Kanada, Európai Unió, etc.⁴³³ Ez természetesen magával vonta a jogásztársadalom korstruktúrájának megváltozását: a drámai növekedés az utóbbi évtizedben következett be, vagyis a fiatal, frissen végzett jogászok száma emelkedett, így egyúttal a jogásztársadalom átlagéletkora csökkent. E látszólag érdektelen

⁴³⁰ Philip S. Anderson: Facing Up to Multidisciplinary Practice. 50. Journal of Legal Education. 473. 475. p.; az etikai normák tekintetében ld.: Margaret Milner Richardson: Changes, Choices, and Challenges for the Legal Profession. 50. Journal of Legal Education. 477. 2000.

⁴³¹ Richard Haigh: Of Law, Lawyers, Globalisation and Millenia. 4. Deakin Law Journal 93. 1997-2000. 93. p.

⁴³² Marc Galanter: Law Abounding: Legislation Around the North Atlantic. 55. Modern Law Review. 1. 1992.

⁴³³ Ld. Richard Haigh i.m. 94. p.

tény mégis némiképp fontos lehet: a jogásztársadalom meglévő, hagyományos attitűdjeire kevésbé szocializált jogászréteg a tradicionális megoldások helyett egészen más kérdéseket preferálhat egy kialakult szituációra való reagálásnál, s ez akár drámai változásokhoz vezethet, melyek esetleg e nélkül nem következtek volna be. Mindehhez szorosan kapcsolódik, hogy a jogásztársadalom részesedése a nemzeti jövedelemből szintén emelkedett, 1960-hoz képest 1985-ben a jogi jellegű szolgáltatásokból eredő nettó nemzeti össztermék (GNP) összege megduplázódott.

A fentiek mellett a jogász tevékenység jellege is jelentős változáson ment keresztül: az utóbbi három-négy évtizedben a nagy ügyvédi cégek térnyerése figyelhető meg. Az Egyesült Államokban – ahol az ilyen típusú cégeknek egyébként is nagy hagyományai vannak – az 50 jogásznál többet foglalkoztató cégnél kevesebb, mint 3,000 jogász dolgozott, napjainkban pedig a 200 ügyvédnél többet foglalkoztató cégnél 35,000 jogász dolgozik. Mellesleg az ilyen nagyobb cégek abszolút számban is emelkednek, illetve a jogásztársadalom összevételéből az ilyen cégekre egyre nagyobb arány jut.⁴³⁴ S a globalizáció itt még inkább feltűnő adatokat produkál: a nemzetközi ügyvédi irodák száma 1965-ben gyakorlatilag nulla volt, 1995-ben már 5,000 ilyen ügyvédi céget regisztráltak.⁴³⁵

A fentiek után már egyáltalán nem csodálkozhatunk, hogy a jogalkalmazásban a jogi ügyek, eljárások száma is jelentősen megnövekedett, noha hangsúlyozandó: a jogi ügyek számának alakulása nemcsak következménye, hanem egyúttal oka is a jogásztársadalom méretében bekövetkező változásoknak.⁴³⁶ Csak egy példa: az Egyesült Királyságban a megyei bíróságok előtti ügyek száma 1963-ban 1,521,594 volt, míg 1988-ra 2,285,125-ra emelkedett; ugyanezen periódus alatt a felsőbíróságok előtti esetek száma 140,003-ról 262,761-re nőtt. Mindehhez hozzátehető, hogy a közigazgatási hivatalok előtti ügyek száma hasonló mértékű növekedést mutat. Mellesleg igen tanulságos, hogy, ha az ügytípusokat tekintjük, a legnagyobb emelkedés a kötelmi jogi ügyekben (szerződések, szellemi alkotásokra vonatkozó kö-

⁴³⁴ Ilyen nagy ügyvédi cégből 115 található az Egyesült Államok területén. Richard Haigh i.m. 95. p.

⁴³⁵ Roman Tomasic: *Globalization and the Transformation of Commercial and Legal Practice in the Asia Pacific: Opportunities and Challenges for Australian Commercial Lawyers and Their Clients*. 10. *Corporate and Business Law Journal*. 69. 1997.

⁴³⁶ Ennek részletesebb elemzését, illetve a társadalmi okok feltárását ld.: Pokol Béla: *jogszociológiai vizsgálódások*. Rejtjel Kiadó. 2003. Budapest.

telmek) figyelhető meg (232 százalék), vagyis ez nemcsak a jogi, hanem a gazdasági változásokra is rámutat.⁴³⁷

A jogszabályok mennyiségének és az egyes szabályok tartalmának bővülése szintén szembevetendő körülmény. Ez a kontinentális jogrendszerekben nem okoz különösebb feltűnést, hiszen a tradíciótól nem áll távol új szabályok meghozatala, még akkor sem, ha ez esetlegesen a korábbi gyakorlattól eltérő mennyiségben történik, továbbá csupán a *weberi* racionalizáció újabb fokának is tűnhet. Ugyanakkor semmivel sincs kisebb jelentősége, mint a nem kontinentális rendszerekben, mégis sokkal inkább a *common law* országokban okoz nagyobb feltűnést, hiszen ez abban a jogi kultúrában nemcsak pusztán mennyiségi növekedést jelent, hanem arányeltolódást is: az elsődleges jogforrások (pl.: esetjog) fokozatosan alárendelt szerepbe kerülnek a másodlagos jogforrásokhoz képest, vagyis alkalmazásuk tekintetében fordított arányosság állapítható meg, ami korábban elképzelhetetlen volt a *common law* jogászok gyakorlatában. Csak példaként említhető, hogy a kanadai „törvénykönyvek” (*Revised Statutes of Canada*) száma az 1970-es kilencről 1985-re 13-ra emelkedett, vagy az Egyesült Királyságban az éves törvénygyűjtemény (*statute book*) 1950-ben 745 oldalt tett ki, míg 1980-ban már 1,525 oldalt számolt, de talán az ausztrál példa a legkirívóbb: 1973-ban 221 nemzetközösségi törvény (*Commonwealth Act*) lépett életbe 1,624 oldallal, 1991-ben ugyan csak 216 ilyen jogszabály látott napvilágot, ám terjedelmük elérte a 6,905 oldalt. (Ugyanakkor szükséges hangsúlyozni, hogy például az ausztrál felsőbíróságok publikált döntéseinek átlagos hossza szintén óriási növekedésen ment keresztül.)⁴³⁸

Az autoritással bíró szabályok sűrűségének növekedése szintén megfigyelhető mind a kontinentális, mind a *common law* országokban, ám itt is az előzőekben kifejtettek irányadóak, vagyis mindez szembetűnőbb az utóbbi jogi kultúrában. Míg a kontinens országai esetében a jogforrási hierarchia magasabb szintjén megjelenő szabályok mellett az alacsonyabb szintű, partikuláris szabályozások megszokottak voltak, addig a *common law* területeken a kormányzat illetően jogalkotása – ha ugyan létezett is – messze alulmaradt a kontinenshez képest, to-

⁴³⁷ „Egyre népszerűbb az üzleti vállalkozások körében a jogi eljárások igénybevétele, vagyis a jogalkalmazás igénybevételének emelkedése az üzleti stratégia, és struktúra része. A jogi ügyek összességének eme tekintélyes része sokkal komplexebbé és kockázatosabbá teszi a jogalkalmazást, és egyúttal sokkal több jogászra is van szükség.” Report on Gender Bias in the Legal Profession. Ministry for the Status and Advancement of Women. New South Wales. 1995. Law Society of New South Wales. Profile of the Solicitors of New South Wales. Research Report. No. 2. 1998. In: Richard Haigh i.m. 95-96. p.

⁴³⁸ Legalábbis azok a felsőbírósági döntések, amelyeket a *Commonwealth Law Reports*ban tettek közzé. Richard Haigh i.m. 96. p.

vábbá az ún. (köz)igazgatási jog (*administrative law*) csak az utóbbi néhány évtizedben fejlődött ki teljes, végeredményben a kontinens jogi kultúrájához némiképp hasonlatos valójában. Manapság pedig teljesen természetesen használják nemcsak a kifejezést, hanem az ezzel a kifejezéssel takart szabályokat is: büntetés-végrehajtásra, szociálpolitikára, egészségügyre, környezetvédelemre, etc. vonatkozó szabályozások. Mi több más olyan társadalmi intézmények, melyek korábban esetlegesen morális szabályokkal vagy szokásokkal voltak lefedve szintén kvázi pozitívalódott normák formájában szabályozottak, s ez még akkor is lényeges momentum, ha az említett szabályokat nem állami autoritás hozta létre vagy éppen államilag nem feltétlenül kikényszeríthető (ilyenek tekinthető a művészetek bizonyos ágai, sport, etc.). Mindehhez hozzátehető az a már sokat elemzett tényező, hogy a magánszféra (gazdasági társaságok, jogi személyek, etc.) egyfelől szintén egyre inkább tárgyát („célpontjait”) képezik az állami szabályozásoknak, másfelől az említett szervezetek is a jogszabályokhoz hasonló belső normákat alkotnak, melyek nagyon sok tekintetben a tradicionális normákhoz hasonlatosak. Ez utóbbi tényezőt a szakterminológia a *szervezetek jogaként* említi, s mennyiségükben és a magatartások befolyásolása tekintetében egyre erőteljesebb jelentőségre tesznek szert.⁴³⁹ S, hogy a globalizáció se merüljön feledésbe mindez érvényes a transznacionális vállalatokra is, melyek normáit így még a nemzeti szabályok sem feltétlenül tudják felülbírálni, megváltoztatni.

Végül csak néhány szóban megemlítve a laikus jogi kultúrát érintő informatív joghoz jutás kérdését. Ausztráliában 1980-ban 25 jogi folyóirat létezett, ez a szám napjainkra 40; mindehhez nem számítjuk hozzá a tömérdek jogi tárgyú, vagy jogi jellegű írásokat is tartalmazó újságot, pamfleteket, továbbá az Internet lehetőségei óriási - talán informatikai mértékegységekkel is csak becsülhető - mennyiségű jogi adatot, ismeretet tartalmaznak. E miatt már egyes szakértők a jog demokratizálódásáról beszélnek, ami nem jelent mást, mint, hogy a jog – mindenféle speciális szakértelem, képzés nélkül - elérhető bárki számára (feltétele csupán egy számítógép); a kliensek jogról való tudása megnőtt, vagyis „mindenki egy kicsit jogásszá válik, *Warhole* szavaival legalábbis tizenöt percre”.

Mindezek után két példával illusztráljuk a jogásztársadalomban a globalizáció hatására bekövetkezett, illetve valószínűsíthetően bekövetkező változásokat. Ez a két példa Kanada és Ausztrália. Hogy miért épp e két ország szolgálhat tanulságként? 1. Mindkét ország a *common law* jogi kultúrához tartozik, vagyis ahogy már az előbbieken is említésre került,

⁴³⁹ „Az egykor kizárólag, majd később elsősorban egyénekhez szóló jog egyre inkább a szervezetek felé fordul.” Kulcsár Kálmán: A jogszociológia alapjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1976. Budapest. 188. p.

ebben az esetben szembetűnőbbek a jogban bekövetkezett változások, s ezt jogásztársadalmuk is könnyebben érzékelhette. 2. Ez a változás annál is szembetűnőbb, mert e két ország közelebb áll az angol joghoz, mint az USA jogához, vagyis még kevésbé megszokott a törvények alkalmazása. 3. Mindkét országban elsősorban a gyakorlati jogászság képezi a jogásztársadalom mértékadó rétegét; a jogi szakmák közti mobilitás kizárólag a praxisból más intézmények irányába történik, ez pedig realizálja a praxishoz közeli értékek érvényesülését ezekben az intézményekben is (például jogi karok, jogtudomány). 4. Mindkét ország a globalizáció elővasának tekinthető, s ez nemcsak gazdasági értelemben igaz, hiszen ilyennek tekinthető az USA vagy az EU is, hanem e két állam társadalma éppen komolyabb tradícióinak híján sokkal nyitottabb a gazdaság kihívásaira. (Például látható volt az MDP kapcsán, hogy az EU országainak, illetve az USA jogásztársadalma sokkal zártabb.) 5. Végül Kanada abból a szempontból is érdekes, hogy kétféle jogrendszert foglal magába, így még inkább tanulságul szolgálhat a kontinentális jogászság számára is.

Kanada esetében - elsősorban a kevert jogi kultúra, a speciális provinciális viszonyok, az ország decentralizált volta miatt - igazán nem lehet beszélni a kanadai jogásztársadalom történetéről, inkább egyes provinciák társadalmának alakulásáról, mégis bizonyos általános kép adása megengedhető, és példákkal illusztrálható. A második világháború után a jogásképzés területén történt egy érdekes eset, az „Észak Harvardjának” nevezett 1889-ben alapított Ontario-i York Egyetem Jogi Karán (*Osgoode Hall Law School, Ontario*). A jogi kar tanmenetét a Felső-Kanadai Ügyvédi Kamara határozta meg, s ez a tanmenet akkor már nem felelt meg a kor társadalmi és gazdasági kihívásainak, mellesleg a kar egyéb problémákkal is küzdött: tanteremhiány, főállású oktatók hiánya, könyvtári problémák, etc. Az oktatók kezdeményezték a problémák orvoslását, azonban a konzervatív kamarai testület ettől mereven elzárkózott, s ekkor az oktatók egyszerűen „átigazoltak” a Torontói Egyetem Jogi Karára (*School of Law University of Toronto*) és onnan folytatták támadásaikat korábbi karuk és működtetőik ellen. Az eset - legalábbis a felsőoktatásban - megdöbbentő volt; kilenc év után 1958-ban sikerült a provinciában a *Law Society* monopóliumát megtörni, s a kurikulum, illetve pedagógiai módszereket saját kezükbe venni.⁴⁴⁰

A fenti történet önmagában semmitmondó, hatásában azonban a későbbiekben messze túlmutatott közvetlen környezetén, s ez nemcsak térbeli szempontból igaz, hanem a jogásztársadalom minőségének meghatározására is érvényes; csak ahhoz, hogy a történet teljes legyen

⁴⁴⁰ Vö.: H. W. Arthurs: The Political Economy of Canadian Legal Education. 25. *Journal of Law and Society*. 14. 1998. 14-16. p.

szükséges tudni annak körülményeit. Az 1950-es, 1960-as évek Kanada történetében egyfajta fordulópontot jelentettek. Ezen időszakban a külföldi gazdasági beruházások ugrásszerű megnövekedése volt megfigyelhető, egy új bevándorlási hullám kezdődött, az előbbiekkal párhuzamosan erőteljes urbanizáció, és iparosodás vette kezdetét, mely állami támogatásokat is élvezett, továbbá az általános trendnek megfelelően a *welfare state*, illetve az államilag szponzorált kulturális élet kialakulása is erre az időszakra tehető. Ekkorra tehető a jogászság térnyerésének kezdete, egyúttal olyan új jogszabályok meghozatala, melyek az állami beavatkozást erősítették az élet szinte minden területén. S most visszakanyarodva a jogi oktatásra: a jogi akademikusok olyan új generációja diplomázott, kik fokozatosan kiszorítva a gyakorlati szakembereket, reformokat, új tanmenetet és pedagógiát sürgettek a korábbi hagyományos oktatásban. Befolyásuk pedig évről évre nőtt, amit megmutat az a korábban elképzelhetetlen tény, hogy 1973-ban a Kanadai Legfelsőbb Bíróság elnöke, Kanada igazságügy minisztere, mi több

Miniszterelnöke is korábbi egyetemi professzor volt.⁴⁴¹

Az Osgood-i iskola esete messzire visszhangzott; Ontario jogásztársadalma volt a legnagyobb és legbefolyásosabb Kanada szerte, így az eset precedenst teremtett a többi provincia számára is, továbbá ebben az időszakban kezdődött a jogi karok proliferációja is. A kurrikuláris reformok egy része az interdiszciplinaritás irányába is elkezdődött, ám ezeket a próbálkozásokat kezdetben derékba törte az úttörőkkel szembeni kollegiális és hallgatói elidegenedés, illetve a praxis ellenállása. S ekkor egy másik tényező is közbeszólt: az Egyesült Államok hatása, ahol az ilyen irányú kezdeményezések az egyetemeken, annak ellenére, hogy a praxis mereven elzárkózik ezek támogatásától, nagyobb sikert értek el. A kezdeményezések egyre erősebb amerikai intellektuális támogatást kaptak, nem is beszélve az USA közvetlen kulturális hatásáról, s elsősorban az angol nyelvű provinciákban fokozatosan csökkent a kulturális különbség az egészen más történeti gyökerekkel, társadalmi problémákkal, politikai intézményekkel rendelkező szituációból táplálkozó USA-beli és kanadai egyetemek között.⁴⁴² Persze a történetnek még mindig nincs „vége”. Ahhoz, hogy teljessé váljon, el kell jutni napjaink eseményeihez. A globális gazdaság és vele párhuzamosan a jóléti állam visszaszorulása Kanadát is érinti. Az egyetemek, így a jogi karok szempontjából a globalizáció az állami támogatás csökkenését és a költségterítés növekedését jelentette: 1981-82 és 1995-96 között az állami garancia az egyetemi költségvetés 72,6%-ról csökkent 61,1%-ra, míg tandíj 9,6%-ról

⁴⁴¹ Uo. 16-17. p.

⁴⁴² Uo. 27-28. p.

16,8%-ra nőtt.⁴⁴³ A jogi karok – mivel az egyetemeken belül eleve kisebb szervezeti egységnek számítanak – pozíciójuk megőrzése végett kénytelenek a tudományos kutatásokra fordítani figyelmüket, így szükségképpen előtérbe került és kerül az interdiszciplinaritás, s így végül a diplomázottak - anélkül, hogy ez tudatos tervezés eredménye lett volna - már megfelelnek a globális kihívásnak.

A globális kihívás pedig a gazdasági liberalizáció, illetve a hatalmas technikai kapacitások, továbbá a nemzetközi vállalatok elvárásai, melyek leszűkítik, csökkentik a helyi gazdasági entitások mozgási lehetőségeit, autonómiáját. S ez a jogászság szempontjából két ponton is lényeges: egyrészt az ügyvédi irodák is tekinthetők (bizonyos szempontból) gazdasági entitásoknak,⁴⁴⁴ vagyis az autonómia leszűkülése rájuk is vonatkozik, másrészt a jogászság tevékenysége elsősorban a gazdasághoz kapcsolódik, így az ott bekövetkezett váltás rájuk nézve közvetlen kihatással van. Napjaink folyamatait tekintve, illetve ezek alapján prognosztizálva következő kép tárul elénk. 1. Az elit és nagy ügyvédi irodák előtt két lehetőség van: az egyik, hogy integrálódnak valamilyen nagy, transznacionális ügyvédi cégbe, a másik pedig, hogy valamilyen multidiszciplináris vállalkozást hoznak létre, illetve a még viszonylag kis számú, ám annál nagyobb ilyen típusú cégekbe integrálódnak. (Különben már nem tudják fenntartani bevételüket, szakmai kvalitásukat, szakmai befolyásukat, sőt önálló entitásukat sem.) 2. A kisebb, vagy közepes ügyvédi irodák tovább folytatják eredeti tevékenységüket, vagyis képviselik a kisebb vagy közepes nagyságú vállalatokat, ám semmi kétség, hogy a képviselt cégeket előbb-utóbb szintén bekebelezik olyan nagyobb vállalatok, melyeket a nagyobb irodák képviselnek. 3. Az egyéni ügyvédi irodák, illetve a kis ügyvédi cégek pedig feltehetően feloldódnak a jogi szolgáltatásokat is végző társaságok komputerizált világában, vagy – ami a legrosszabb – fölöslegessé válnak, mivel bizonyos egyszerűbb jogi kérdések a már említett „jog demokratizálódása” folytán a kliensek által is megoldhatóak, s ennek következtében megszűnnek létezni a jogi piacon.⁴⁴⁵ Tehát a végkimenetel könnyen megjósolható. Az utóbbi két esetben tartozó jogászréteg vagy jelentősen veszít létszámából és így súlyából, rosszabb esetben eltűnik, vagy integrálódik a számban és méretben egyre növekvő globális irodák valamelyikébe, bár feltehetően a két lehetőség párhuzamosan fog történni; az ügyvédség első kategó-

⁴⁴³ Centre for Education Statistics. Statistics Canada. H. W. Arthurs i.m. 28. p.

⁴⁴⁴ Ez csak „bizonyos szempontból” igaz, hiszen egy gazdasági társasághoz képest az ügyvédségnek, illetve az irodáknak egészen más, egyben sokkal szigorúbb szakmai, etikai követelményeknek kell eleget tenniük, továbbá rengeteg más olyan szabályozás, és tilalom vonatkozik rájuk, melyeket a gazdasági szereplőknek nem szükséges követniük.

⁴⁴⁵ H. W. Arthurs i.m. 29-31. p.

riába tartozó része pedig akár integráció, akár önerő folytán, de maga is a globális világ részévé válik. Ez az első réteg már többé-kevésbé a multidiszciplinaritás kategóriájába tartozik, s itt visszakanyarodva a fenti egyetemi történethez, látható, hogy már eleve olyan frissen diplomázott jogászcsoportból kerülhet ki a rekrutációs bázis, melyek ilyen tudással vannak felvértezve, és ennek megfelelően szocializálódtak, vagyis számukra teljesen természetes lehet a korábbi szakmai keretek szétfeszítése.

S összegzésképpen elmondható, hogy a kanadai jogászság története talán nemsokára fordulóponthoz érkezik: a jogásztársadalom feltehetően fokozatosan levetkőzi azokat az előjogokat, tiszteletet, és professzionális zártságot (ne feledjük a kanadai jogászság az angolhoz hasonlóan szigorúan zárt kasztot alkot), melyet korábban élveztek, ugyanakkor bizonyos értelemben nagyobb költséghatékonyságot fognak felmutatni, és egyúttal többet investálnak saját tevékenységük fejlesztésébe. Jelentőségéből egyre inkább veszíteni fog a közös professzionális kultúra, s ezzel összefüggésben a jogászság struktúrája is megváltozik: az egyes rétegek közti szakadék egyre nagyobb lesz, s egyre kevésbé válik átjárhatóvá, egyre élesebb határok fognak húzódni a jogászságon belül,⁴⁴⁶ mely határvonalak ugyan semmilyen formalitással nem bírnak, mégis sokkal merevebbek lesznek, mint bármilyen szakmai vagy képzési kontrol.

Ausztrália jogásztársadalma tökéletesen leképezi az angol „osztott mintát”, bár a XVIII.-XIX. században Angliához képest a barristerek aránya az összjogászsághoz mérten alacsonyabb volt, következésképpen még inkább érvényesült a jogászság ezen felső rétegével szembeni reverencia. Ezt a zártságot tovább fokozta a professzionális immobilitás, vagyis a jogászok nagy többsége ugyanabban az államban végezte jogi tanulmányait, ahol később élete végéig praktizált, sőt sokkal inkább választották az angliai tanulmányutat, mintsem egy szomszédos államban kelljen a jogi végzettséget megszerezni.⁴⁴⁷

Nos az ausztrál történet szintén az 1950-es évek végén 1960-as évek elején kezdődött. Erre az időre tehető az egyébként Kanada esetében is említett direkt beruházások megnövekedése, az elsősorban brit és USA-beli cégek megjelenése és az ausztrál üzleti élet, s a két nagy pénz-

⁴⁴⁶ Uo. 30-31. p.

⁴⁴⁷ A jogászság 10%-a volt a *Bar* tagja, ennek a 10%-a, vagyis a teljes jogásztársadalom 1%-a Queen's/King's Counsel. Ld.: David Weisbrot: What Lawyers Need to Know, What Lawyers Need to Be Able to Do: An Australian Experience. In: Pamela Lysaght, Amy E. Solan, Bradley G. Clary (ed.): Erasing Lines. Integrating Law School Curriculum. Association of Legal Writing Directors. West. 2002. 21-50. 25. p. Még 1975-ben is például az Új Dél Wales államban praktizáló barristerek 94,7%-a, a solicitorok 93,5%-a diplomázott ugyanott, az ott praktizálók csupán 3%-a végzett Camberrában, a többi pedig az Egyesült Királyságban végezte tanulmányait. Uo. 25. p.

ügyi központ (*Sydney* és *Melbourne*) felvirágzása. Történetünk pedig a politika szférájában játszódik. 1972-ben hosszú konzervatív kormányzás után *Gough Whitlam* miniszterelnök vezetésével munkáspárti kormány került hatalomra, s noha a kormány 1975-ben leköszönt mégis olyan mélyreható változásokat vitt végbe az ausztrál jogi életben, mint korábban a földrész történetében egyetlen társadalmi változás, vagy politikai mozgalom sem. A kormány a már meglévő Ausztrál Felsőbíróság (*High Court of Australia*) mellett, pontosabban a fellebbviteli rendszert tekintve alatta, létrehozta a szövetségi bírósági rendszert (Ausztrál Szövetségi Bíróság, Családjogi Bíróság, Közigazgatási Bíróság). A jogi nacionalizmus egyik megnyilvánulási formájának tekinthető, hogy megszüntették az Ausztrál Felsőbíróság előtti esetekben született döntések fellebbezési lehetőségét a *Commonwealth* legfelsőbb döntési fórumához a *Judicial Comitee of the Privy Council*-hoz. Az emberi jogok és a piaci viszonyok kiszámíthatósága, illetve a kormány hatalmának ellenőrzése végett egy sor állami szervezetet alapítottak, ilyen volt például az Ausztrál Jogi Reformbizottság, az Ausztrál Kriminológiai Intézet, a Nemzetközi Ombudsmann Iroda, Emberi jogi Bizottság, Piaci Bizottság, etc. Ausztrália aláírt egy sor nemzetközi szerződést többek között emberi jogi, munkajogi és szociális biztonságra vonatkozó szerződéseket. A kormány több szociális intézkedést is bevezetett, illetve szociális téren megnőtt az állami beavatkozás mértéke; s ezzel összefüggésben a joghoz jutás esélyeit is megnövelte: létrehozta az Ausztrál Jogsegélyirodát, a Közösségi Jogi Központot és az Őslakosok Jogsegélyszolgálatát.

Ezeknek az intézkedéseknek komoly hatása lett az ausztrál jogászságra. A joghallgatók, illetve a végzett jogászok száma drámai módon megnövekedett: a háború előtt 1750, 1968-ban 1600, 1977-ben már 1000, s 1985-ben már csupán 750 lakosra jutott egy jogász, a joghallgatók száma az 1950-es adathoz képest 1965-re megduplázódott, 1980-ra pedig megtriplázódott, egyúttal a jogi karok száma a kétszeresére növekedett (6-ról 12-re). Az ügyvédi irodák, noha számuk természetesen növekedett, ausztrál hagyományoknak megfelelően lokálisak maradtak, vagyis nem olvadtak össze nagy ügyvédi cégekké, s 1980-ig egyetlen olyan cég sem létezett, melynek mindkét üzleti központban lett volna irodája; a kooperációt egyszerű együttműködési szerződésekkel oldották meg, de a függetlenségük töretlen maradt.⁴⁴⁸

Az 1980-as évektől folytatódott az a folyamat, melyeket a fenti kormányzati intézkedések elindítottak, illetve egy sor további intézkedés, mint például a kompetíciós törvény, immáron fokozatosabban, de mégis gyökeres változásokat hozott. A jogászságra is érvényessé tették a

⁴⁴⁸ Uo. 26-28. p. Mellesleg a jogászság háromnegyede Új Dél Walesben van ahol az összpopulációnak csupán a 60%-a él, beleértve az Ausztrál Főváros Területének enklávéját Canberrát is. Uo. 29-30. p.

gazdasági vállalkozásokra vonatkozó szabályokat, mint a hirdetési, reklámozási tilalom megszüntetése, vagy az ingatlanközvetítés megengedése, melyek látszólag pusztán az ügyvédség bevételi lehetőségeinek növelésére irányultak, ám igazi hatása az ügyvédség – elsősorban a *solicitorok* - tradicionális monopóliumának megtörése, aminek következtében a jogászságra már inkább, mint üzletemberekre, s nem, mint hivatást üzőkre tekinthetnek. A *solicitorok*nak megengedték a képviselést és fellépést minden bíróság előtt, így a *barristerek* is versenyhelyzetbe kerültek, noha az is igaz, hogy a gyakorlatban a felsőbbbíróságok előtt továbbra is kizárólag a *bar* tagjai lépnek fel, illetve Új Dél Wales, *Victoria* és *Queensland* államokban továbbra is *de jure* és *de facto* osztott jogászi rétegek működnek. A jogászság létszáma mintegy természetszerűen tovább nőtt, s napjainkra 10,000 főt számláló „populációról” beszélhetünk, ami 600 lakost jelent egy jogászra. A kliensek, elsősorban a nagyobb gazdasági társaságok egy-két évtizede még hagyományosnak mondhatóan jogi ügyeiket meghatározott ügyvédekkel, irodákkal végeztették, vagyis lojalitásukhoz kétség sem fért, azonban manapság ez a lojalitás megtörni látszik, s a társaságok létrehoznak saját szervezetükön belül olyan „jogi osztályokat”, melyek elvégzik ugyanezt a munkát. Sőt mi több nemcsak az adott társaság ügyeit kezdik vinni, hanem maguk is kvázi ügyvédi irodaként kezdenek működni, jogi ügyeket, gazdasági ügyeket visznek, csak a tradicionális ügyvédi irodákkal szemben sokkal nagyobb anyagi bázisra támaszkodhatnak.

Az ausztrál ügyvédi irodák megkezdtek globális tevékenységüket: a korábban csak egyetlen városban székhellyel bíró irodák megjelentek először Óceánia területén majd fokozatosan kiterjesztették működési körüket Ázsiában (Peking, Hong-Kong), Európában (Párizs) és Amerikában (*New York*) is. Sőt kiépítettek már virtuális jogi szolgáltatási rendszereket, melyek a globális pénzpiaci szemléletnek megfelelően, kihasználva az időzóna különbségeket hirdethetik: „míg az ottaniak alszanak, a mi jogászaink dolgoznak”.⁴⁴⁹ Vagyis az ausztráliai jogászság inkább a globális jog, sőt a globalizáció „éllovasainak” tekinthető, s valóban az ottani jogi kultúra mára már egy nemzetközi és komparatív szemléletet tett magáévá. Ennek megfelelően megfigyelhető, hogy az ottani joghallgatók és frissen végzett jogászok többé-kevésé ismerik és képesek is alkalmazni az európai, új zélandi, kanadai, angol jogot, továbbá ezt a szemléletet mi sem mutatja meg jobban, mint hogy az ausztrál bíróságok döntései során rutinszerűen példálózunk más saját jogrendszerükkel összehasonlítható esetekkel. A jogi ka-

⁴⁴⁹ A fenti mondat angolul inkább hasonlít egy valódi reklámszövegre. A mondat angol csengését meglehetősen nehéz lenne tökéletesen magyarul visszaadni. („*Our Lawyers are working while your lawyers are sleeping*”) Uo. 31. p.

rokon pedig szinte kizárólag a gyakorlati szféra tagjai oktatnak, vagyis az oktatásban a praxis elvárásai érvényesülnek, s ezek az elvárások immáron globálisak és interdiszciplinárisak.⁴⁵⁰ Egyúttal az ügyvédi irodák szerkezete is megváltozott: míg 1980 előtt nem létezett igazán nagy ügyvédi iroda, s a nagyobbak is legfeljebb 20 „alkalmazott ügyvéddel” rendelkeztek, manapság már 64 száz ügyvédnél többet foglalkoztató cég tevékenykedik. S még egy mutató: a világ legnagyobb huszonkét ügyvédi irodájából hat ausztrál székhelyű.⁴⁵¹

Mindezek alapján mára a jogásztársadalomban kialakult az a szituáció, amit talán úgy jellemezhetnénk, hogy két professzió története. Az egyik professzióba tartoznak a kis ügyvédi irodák, illetve egyéni ügyvédek, kik – a jogászság nagy létszáma, és az extraprofesszionális kihívások miatt - magas kompetíciós körülmények között praktizálnak. A másik szakmai körbe tartoznak a nagy, többnyire multidiszciplináris cégek jogászhai és a *Bar* tagjai, akik a legnagyobb cégeket, és kormányzati szerveket képviselik, s tevékenységüknek szükségképpen globális és multidiszciplináris felhangjai vannak, illetve ők bírnak a leginkább befolyással a jog és a jogászság attitűdjeinek, illetve a professzionális jogi kultúra az alakulására.⁴⁵²

A két fenti történet alapján felmerülhet a kérdés: miért reagált két nagyon hasonló szerkezettel bíró jogásztársadalom eltérően a globális kihívásokra? Ez annál is inkább érdekes, mivel nemcsak arról van szó, hogy mindkét jogászság a *common law*-t alkalmazza, hanem arról is, hogy mindkettő szerkezete és szemlélete közös, angol gyökerekre vezethető vissza. A válasz nem is olyan egyszerű, és több probléma együttes eredőjeként aposztrofálható problémáról beszélhetünk. 1. Kanada földrajzi értelemben közelebb van az USA-hoz, vagyis ez közvetlenebb gazdasági, kulturális, etc. hatást eredményez. Így az amerikai jogászság dominanciája vitathatatlan, vagyis sokkal inkább érvényesül az a hatás, amit a globalizáció szó helyettesítőjeként szoktak mondani: amerikanizáció.⁴⁵³ 2. Az egyetemek szerepe ebben a kérdésben ki-

⁴⁵⁰ Az ausztrál szakirodalom a leggazdagabb a különböző diszciplinák integrációjának kérdésében.

⁴⁵¹ Ez azért is érdekes mert például egyetlen „mega-iroda” található Kanadában, s csak három az Európai Unióban. Uo. 32. p.

⁴⁵² Uo. 33-34. p.

⁴⁵³ A globalizációt sokan az amerikai kultúra elterjedéseként aposztrofálják, ám ennek a szemléletnek a kritikájáról is lehet olvasni. Némely tanulmány például hangsúlyozza, hogy nem lehet a globalizációt amerikanizációként leírni: jelen történelmi pillanatban a gazdasági, illetve az ennek megfelelő politikai hatalom valóban az Egyesült Államok területére koncentrálódik, ám történelmi távlatokban más régiók is biztosíthatják a szükséges egyensúlyt. Álláspontja szerint a kontinentális, római-germán jogkör sokkal alkalmasabb az ökonomiai trend kiszolgálására, mivel a római jog eleve a gazdasági kapcsolatok jogaként fejlődött ki. Ld.: Saúl Litvinoff: *Global Law in the Perspective of the Bijural Curriculum*. 52. *Journal of Legal Education*. 49. 2002. 52-53. p.

emelkedő. Minél kisebb tradícióval rendelkezik az intézményes felsőfokú jogi oktatás, annál nagyobb a praxisból a fakultásokra történő mobilitás, ez pedig a jogi karokon realizálja a praxishoz közeli értékek érvényesülését; ezzel ellentétesen a jogi felsőoktatás hagyományai distanciateremtő erővel bírnak.⁴⁵⁴ A kanadai jogi karok – noha nem európai mércével mérve – nagyobb tradícióval bírnak, így kialakult egy olyan professzionális kaszt, nevezetesen az egyetemi oktatói gárda, melyet nevezhetünk elméleti jogászoknak is, kik önálló értékekkel rendelkeznek, egyúttal a praxis elvárásai is kevésbé érvényesülhetnek. Látható is volt, hogy a kanadai fakultások sokáig ellenálltak a különféle nyomásoknak, és még napjainkban sem olyan egyértelmű a gyakorlattal való azonosulás, mint az Ausztráliában tapasztalható, ahol az egyetemek fel alig több mint egy évtizedes múltra tekinthet vissza. Ausztráliában az egyik legszélesebb az „új” és egyben gyakorlatorientált oktatási programok skálája, természetesen más kurzusok rovására, melyek egyértelműen a praxis elvárásaiból erednek.⁴⁵⁵ 3. A kanadai jogászság egyrészt az Egyesült Államok közelsége és jogászságától való distanciájának megtartása miatt, másrészt a kevert jogrendszerből következő kétféle – kontinentális és *common law* - szemléletű jogásztársadalma okán sokkal erősebb csoportintegrációs erővel rendelkezik, mint ausztrál kollégáik. S ez éppúgy igaz a kontinentális jogi kultúrájú területekre, éppen a *common law* környezet miatt, mint az angolszász kultúrájú területekre a kontinentális „veszély” miatt.⁴⁵⁶ Ausztráliában ilyen integratív tényező nem létezett, vagyis az ottani jogászság legalábbis kulturális értelemben kevésbé „erősítette be” magát, így nyitottsága miatt nemcsak, hogy asszimilálta a globalizáció értékeit, de maga állt az élére, más szavakkal az ún. „önkéntes mobilitást” választották, mely kétségtelenül a globális elit világához tartozik.⁴⁵⁷

De végső soron nem azért választottuk a két példát, hogy pusztán egymással összehasonlítsuk, hanem azért, mert bármilyen sikertörténetről, vagy az ellenkezőjéről beszélünk, talán lehetséges az „ellenkező előjelű trendekből” közös konklúziókat levonni. Elsőként a jogásztársadalom tagjává válás formai követelményében bekövetkező probléma ötlük szemünkbe,

⁴⁵⁴ Ennek bővebb elemzését ld.: Nagy Zsolt: A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései. PhD disszertáció. Szeged. 2005. 138-144. p.

⁴⁵⁵ Ennek okairól bővebben ld.: David Weisbrot i.m. 42. p.

⁴⁵⁶ A jogi asszimilációtól való félelemre ld.: Price v. Mercier Case (1891. 18. Supreme Court 303. at 324.); továbbá ld.: Monaghan v. Horn 1882. 7. Supreme Court Reports. 409. A későbbi jogszolgáltatási irány megváltozására pedig ld.: Pierre-Basile Mignault: L’avenir de notre droit civil. In.: David Howes: Maladroit or Not? Learning to Be of Two Minds in the New Bijural Law Curricula. 52. Journal of Legal Education. 55. 2002. 55-57. Vö.: Nagy Zsolt i.m. 121-125. p.

⁴⁵⁷ A globalizáció tükrében a kulturális erőd szinonimájának kifejtésére, továbbá a mobilitás különféle formáira ld.: Zygmunt Bauman i.m. 187-193. p., illetve 121-157. p.

vagyis a jogászképzés kérdése. A hallgatói mobilitás egyszerűen összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint ezelőtt néhány évtizeddel, továbbá az egyetemek közötti kooperatív megállapodások és tényleges kooperációk is sokkal erősebbek. Mindezek alapján megkockáztatható az a kijelentés, hogy maguk az egyetemek is egyfajta multinacionális vállalkozásokká alakultak. Mindezzel összefüggésben a hallgatók évről évre egyre inkább multinacionális értelemben sajátítják el a jogi ismereteket, egyre inkább figyelemmel vannak az eltérő jogi kultúrára, noha ennek eredményességéről még erőteljes viták folynak. Ugyanakkor tagadhatatlan a jogi oktatási rendszerek distanciáinak legalábbis részleges csökkenése, mely egyértelműen globális kérdés, s ezt bizonyítja *Antonio Garcia Padilla* jogszociológiai vizsgálata, miszerint a tradicionális civil jogi és *common law* oktatás fokozatos közelítése figyelhető meg.⁴⁵⁸ A jogi oktatásban az utóbbi három évtizedben a tárgyak szerkezete, azok tartalma ugyan sok mindenben változott, ám korántsem annyira, amennyire a jog természete megváltozott, s itt nem elsősorban új jogágaknak megfelelő új kurzusok jelentik a fő problémát. Ugyanis a kontinentális jogrendszerben, még ha az implicit is, de egyre erősebb tényezőként van jelen a precedenskövetés (elég csupán az európai bírói gyakorlatra gondolni), a *common law* rendszerben pedig az adminisztratív-törvényi szabályozás. Ez a két rendszer közeledését is jelent(het)i, ám a jogi oktatás mindkét kultúrában kevésbé reagált erre a jelenségre. Egy már korábban elemzett problémakör a jogászképzésre különös hatással van: a professzionális zártságon több tényező is rést üt. Ilyennek tekinthető a különböző kvázi professzionális képzési rendszerek vagy a „jogi önsegélyezés” különböző válfajai; vagyis immáron sokkal inkább hangsúlyozni szükséges az oktatásban azokat a képzési módszereket, melyek képessé teszik a végzett teljes értékű jogászokat a jog igazi nüanszainak megértésére, alkalmazására, napjaink komplex jogi problémáinak egyértelmű felmérésére.⁴⁵⁹

Ugyan egy kicsit más téma, de az előző mondattal szoros összefüggésben van, hogy számos ok miatt a jogászság jogalkalmazási kvalifikációja csökken. Itt nem arról van szó, hogy

⁴⁵⁸ A kontinentális jogászképzési rendszerekben egyre növekszik a privát intézmények súlya, reputációja, és a korábbi oktatási monopóliumok megtörni látszanak, az utóbbi években ugyanakkor – az angolszász elitegyetemekhez közelítve – a hallgatói kvalitások emelkedése és párhuzamosan a létszám csökkenése is megfigyelhető. Az angolszász rendszerekben éppen fordítva: az állam által támogatott egyetemek szignifikáns erősödése figyelhető meg, és az oktatási intézményekben egyre inkább a kvantitatív szempontok érvényesülnek. Mindkét jogrendszer képzési módszerei fokozatosan közelednek egymáshoz, illetve a két rendszer között egyre nagyobb az intellektuális transzport, továbbá a kontinentális jogi felsőoktatás – az angolszászhoz hasonlóan – egyre tágabb keretek között biztosítja a tudás elsajátításának lehetőségeit. Antonio Garcia Padilla: Perspectives on the Internalization of Legal Education. 51. Journal of Legal Education. 350. 2001. 350-354. p.

⁴⁵⁹ Richard Haigh i.m. 100-101. p.

rosszabb jogászok lennének napjainkban, mint korábban, hanem, hogy a jogi komplexitás és a jogásztársadalom folyamatos növekedése egyre kiismerhetetlenebb jogi összevisszaságot, „jogi gordiuszi csomókat” eredményez, melyeket – „kard nélkül” - kibogozni sok esetben lehetetlen. Minderre mind a gazdasági társaságoknak, amiknek érdeke a kiváló szakmai felkészültség, mind a jogi oktatásnak, aminek érdeke a professzionális megbízhatóság, szükséges kooperálni, s – akár külön képzési módokkal, programokkal, akár a szakmai tapasztalatcsere, a szakmai ágak közti szélesebb diskurzussal – megteremteni a megfelelő professzionális feltételeket.

S az előbbieket annál is inkább fontosak, mivel bármelyik globális történetet nézzük talán a legfontosabb dolog ami szembetűnik, az a professzionális jogi kultúra jogszemléletének egy igen érdekes kérdésben történő átalakulása: angolszász viszonylatban az ésszerűség (*common sense*), illetve kontinentális értelemben az igazságra, kiszámíthatóságra való törekvés tradícionális felfogásában történő változás. A középkorban a képzés a filozófiai, a jog szempontjából erkölcsfilozófiai diskurzus realizálásának, illetve annak hallgatók irányába történő közvetítésének színhelyei, „szentélyei” voltak, a praxis a pozitív szabályok alkalmazását is ennek fényében végezte. A korabeli jogtudósok (*doctorok*) a jogra nem, mint igazgatási eszközre – mivel ez a korabeli elvek szerint a királyi, császári hatalomhoz kötött közigazgatás szervezétére tartozott –, hanem, mint az „igazság”, „az igazságra való törekvés művészetének” tekintett, a filozófiához, teológiához közel álló tudományra tekintettek.⁴⁶⁰ Nos természetesen a jogpozitivisták szemléletét ezt némileg megváltoztatta, ám a jog kiszámíthatósága, az elsősorban a jogdogmatika biztosította kalkulálhatósága, előre kalkulálhatósága elsődleges szemponttá vált, s ezt napjaink jogelméletei is elsődleges szempontként kezelik. A laikus jogi kultúra a jog fontosságának megnövekedésével éppen nagyobb vagy a megszokottnál alacsonyabb szintű reverenciát tanúsíthat a jogászság iránt, de bárhogy is alakul ez a szemlélet egyetlen dolog bizonyos: a jog kiszámíthatóságának csökkenése, bizonytalanságának megnövekedése.⁴⁶¹ S a különféle jogalkalmazási szereplőknek (elsősorban a globális vállalatoknak) a versenyben való minél hatékonyabb érvényesülés miatt legfőbb érdeke a jogforrások, és a jogalkalmazás fölötti kontrol kialakítása a. Vagyis innentől kezdve a jogra már nem, mint az igazságosság

⁴⁶⁰ Általában Európában a római jog, mint általános „igazságossági princípiumok gyűjteménye” vált előbbutóbb az alkalmazás racionális alapjává; a római, pozitív joganyag természetjogi felhangokkal dúsítva, elég flexibilisnek mutatkozott, hogy generális, több kultúrára, jogi kultúrára alkalmazható elvek gyűjteményévé váljon. Vö.: Kulcsár Kálmán: Politikai és jogszociológia. Kossuth. 1987. 86-87. p. Ennek részletes kifejtését ld.: Nagy Zsolt i.m. 43-48. p., különösen a 44. p.

⁴⁶¹ Vö.: Balázs Fekete i.m. 13. p.

pozitív vagy elvszerű letéteményesére tekint a jogászság, hanem egyszerű fegyverre, mely az elsőbbség érdekében bevethető, használható vagy éppen semlegesíthető.⁴⁶²

A jog kevésbé flexibilis világában, a jogásztársadalom attitűdjeiben korábban elképzelhetetlen változásokat mindenképpen megfelelően jellemzik *Marc Galanter* szavai: „A jog világának szereplői számszerűségükben megnövekedtek, rétegeik sokszínűségében gazdagabbakká váltak, ehhez kapcsolódóan a jogelvek megsokasodtak, a jogról rendelkezésre álló információ, a jogi szolgáltatások, a jogászok tevékenysége kitágult – s mindezek megsokszorozták az előre nem látható párhuzamos jogi jelenségeket és ösztönzik mindazokat az elméleti vállalkozásokat, melyek aláássák a hagyományos elméleteket, elveket, szabályokat és gyakorlatot (...) valaki joga egyre inkább véletlenszerűvé, esetlegessé válik.”⁴⁶³

⁴⁶² Richard Haigh i.m. 99. p.

⁴⁶³ Marc Galanter i.m. 14. p.

Abadinsky, Howard: Law and Justice. An Introduction to the American Legal System. Nelson-Hall. Chicago. 1990.

Albertoni, Aldo: Per una esposizione del Diritto bizantino con riguardo all'Italia. Imola. 1927.

Anderson, Philip S.: Facing Up to Multidisciplinary Practice. 50. Journal of Legal Education. 473.

Arthurs, H. W.: The Political Economy of Canadian Legal Education. 25. Journal of Law and Society. 14. 1998.

Astrik, Gabriel: The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy. Interuniversity Exchange between the German, Cracow and Louvain Universities and that of Paris in the Late Medieval and Humanistic Period. Selected Studies. A Parisian Heritage: Opposition between the Faculty of Arts and the Theologians. University of Notre Dame. Notre Dame. Indiana. Verlag Joseph Knecht. Frankfurt am Main. 1992.

Attanasio, John B.: The Brave New World of Multidisciplinary Practice. Foreword. 50. Journal of Legal Education. 469. 2000.

Badó Attila: Bevezetés az USA jogrendszerébe. Acta Juridica et Politica. Tomus LII. Fasciculus 1. Szeged. 1997.

Badó Attila: Eugen Ehrlich és a jogszociológia. In: Szabadválvi József (szerk.): AMABALISSIMUS. A legszretetreméltóbbak egyike. Loss Sándor Emlékkönyv. Debreceni Egyetem. Állam- és Jogtudományi Kar. Debrecen. 2005. 137-150.

Baker, J. H.: An introduction to English legal history. Butterworths. London. 1990.

Baker, J. H.: The English Legal Profession, 1450-1550. W. Prest, Lawyers in Early Modern Europe and America. 1981.

Baker, J. H.: The third university of England. In: The common law tradition. Lawyers, books and the law. The Hambledon Press. London. Rio Grande. Ohio. 2000.

Baker, Joe G. and Jorgensen, Brian K.: Leaving the Law: Occupational and Career Mobility of Law School Graduates. 50. Journal of Legal Education. 16. 2000.

Bauman, Zygmunt: Globalizáció. A társadalmi következmények. Polity Press. 1998. Szukits Könyvkiadó. Szeged. 2002.

Blachstone, William: Commentaries on the Laws of England. In: Mark Warren Bailey: Early Legal Education in the United States: Natural Law Theory and Law as a Moral Science. Journal of Legal Education. 1998. September.

Blackstone, William: Commentaries on the Laws of England. Introduction. Section Third: Of the Laws of England. 69. p. 3§, 70. p. 3§.
www.yale.edu/lawweb/avalon/blackstone/blacksto.htm.

van den Berg, Peter: Lawyers as Political Entrepreneurs? A Historical Perspective on the Contribution of Lawyers to Legal Integration in Europe.

Bónis György: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1972.

Bónis György: Középkori jogunk elemei. Római jog. Kánonjog. Szokásjog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1972.

Bowers, James W.: The Elementary Economics of Bijuralism: A First Cut. 52. Journal of Legal Education. 68. 2002.

Bracton, Henry: De legibus et consuetudinibus Angliae. Cambridge. Massatusets. Harvard University Press. 1968. (G.E. Woodbine ed.) Introduction.

- Braun, Alexandra: Professors and Judges in Italy: It Takes Two to Tango. *Oxford Journal of Legal Studies*. Vol. 26. No. 4. 2006. 665-681.
- Brauneder, Wilhelm: Leseverein und Rechtskultur. Der Juridisch-politische Leseverein zu Wien 1840 bis 1990. Mazsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung. Wien. 1992.
- Bréhier, Louis: A Bizánci Birodalom intézményei. *Bizantinológiai Intézeti Alapítvány*. Budapest. 2003.
- Brunczel Balázs: Globalizáció: mítosz vagy valóság? www.inco.hu/inco7/global/cikk2h.htm.
- Cappeletti, Maura – Merryman, John Henry – Perillo, Joseph M.: *The Italian Legal System. An Introduction*. Stanford University Press. Stanford. California. 1967.
- Coing, Helmut: Die Juristische Fakultät und ihr Lehrprogramm. In: Helmut Coing (hrsg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neuen europäischen Rechtsgeschichte. Erster Band: Mittelalter (1100-1500)*. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München. 1973. 39-128.
- Costonis, John J.: Introduction: Global Law and Law School Curriculum. The LSU Law Center-Canada Bijuralism Conference. November 2001. 52. *Journal of Legal Education*. 1. 2002.
- Critchlow, George A.: Teaching Law in Transsylvania: Notes on Romanian Legal Education. 44. *Journal of Legal Education*. 157. 1994.
- Cruikshanks, Lauchlin Alexander: *The Act of Union: Death or Reprieve for the Highlands? A Study of Socio-Economic Impact of the Union on the Highlands of Scotland, 1707-1745*. Wesleyan University. The Honors College. Middletown. Connecticut. April, 2008.
- Daly, Mary C.: The Structure of Legal Education and the Legal Profession, Multidisciplinary Practice, Competition, and Globalization. 52. *Journal of Legal Education*. 480. 2000. 480-490.

- Daly, Mary C.: What the MDP Debate Can Teach Us About Law Practice in the New Millenium and the Need for Curricular Reform. 50. Journal of Legal Education. 521. 2000.
- David, René: A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1977.
- Deckers, Daniel: Gerechtigkeit und Recht. Eine historisch-kritische Untersuchung der Gechtigkeitslehre des Francisco de Vitoria (1483-1546). Studien zur Theologischen Ethik 35. Universitätsverlag. Freiburg. Schweiz. Verlag Heider. Freiburg-Wien. 1991.
- Dewey, John: Logic: The Theory of Inquiry. Holt, Reinhart and Winston. New York. 1938.
- Dewey, John: Waste in Education. Dewey on Education c. kötetből. Bureau of Publication. Columbia University Press. New York. 1959. In: Ferge Zsuzsa – Háber Judit (szerk.) Az iskola szociológiai problémái. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1974. 35-61.
- Diamond, Stanley: Joguralom vagy a szokás rendje. In.: Varga Csaba (szerk.): Összehasonlító jogi kultúrák. Jogfilozófiák. Budapest. 2000. 157-178.
- Douglas, Davison M.: The Jeffersonian Vision of Legal Education. 51. Journal of Legal Education. 185. 2001.
- Dr. Márton Géza: Visszapillantás jogi oktatásunk utolsó évtizedére. Magyar Jogi Szemle. VIII. évfolyam 6. szám. Budapest. 1927. június. In: Dr. Angyal Pál. (szerk.): Magyar jogi Szemle. VIII. kötet. Budapest. 1927. 225-240.
- Dr. Zlinszky János: A jogi oktatás és a szakvizsgarendszer reformjához. In: Jogászképzés – szakvizsgarendszer – vitafórum. Magyar Jog. 1996. március. 43. évf. 3. szám. 131-133.
- Drosdeck, Thomas: Die herrschende Meinung – Autorität als Rechtsquelle -. Funktionen einer juristischen Argumentationsfigur. Duncker und Humblot. Berlin. 1989.
- Durkheim, Émile: Az öngyilkosság. III. rész. Második fejezet.

- Dvornik, Francis: Photius et le réorganisation de l'Académie patriarcale. *Analecta Bollandiana*. 68. 1950.; Georgina Buckler: Byzantine Education In: H. S. Baynes-Moss ed.: *Byzantium*. Oxford. 1948. 200-220.
- Eaglesham, Sean: Financial Groups Support Multi-Disciplinary Firms. *Financial Times*. London. 1999. szeptember 6.
- Eckhart Ferenc: A Jog- és Államtudományi Kar története. A Pázmány Péter Tudományegyetem kiadása. Budapest. 1936.
- Edrey, Josepf M. and Colombo, Sylviane: Haifa and Its Law School: Toward the Future. 51. *Journal of Legal Education*. 338. 2001.
- Ehrlich, Eugen: Szabad jogtalálás és szabad jogtudomány. In: Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1981. 73-98.
- Ehrlich, Eugen: *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. München. Leipzig. Duncker und Humblot. 1913.
- Ehrlich, Eugen: Szabad jogtalálás és szabad jogtudomány. In: Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1981.
- Engel, David M.: Globalization and the Decline of Legal Conciousness: Torts, Ghosts, and Karma in Thailand. 30. *Law and Social Inquiry*. 469. 2005.
- Falk, Ulrich: *Consilia. Studien zur Praxis der Rechtsgutachten in der früher Neuzeit*. Vittorio Klostermann. Frankfurt am Main. 2006.
- Ferencz Sándor: A középkori egyetem. Egyetem – Universitas – Studium Generale. In: Tóth Tamás (szerk.): *A modern európai egyetemek funkcióváltozásai. Felsőoktatás-történeti tanulmányok*. Professzorok Háza. Budapest. 2001. Budapest. 2001. 33-46.

- Ferge Zsuzsa: Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1984.
- Fichte, Johann Gottlieb: Reden an die deutsche Nation. Alfred Kröner Verlag. Stuttgart. Leipzig. 1938.
- Foster, Nigel G. and Sule, Satish: German Legal System and Laws. Third Edition. Oxford University Press. New York. 2002.
- Foucault, Michel: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Gondolat. Budapest. 1990.
- Frank, Jerome: Law and the Modern Mind. Garden City. New York. 1930.
- Friedman, Lawrence M.: A History of American Law. Second Edition. Touchstone Books. New York. New York. 1985.
- Frivaldszky János: Klasszikus természetjog és jogfilozófia. Szent István Társulat. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest. 2007.
- Fukuyama, Francis: The End of History and the Last Man. Avon Books Inc. New York. New York. 1992.
- Gajzágó László: A nemzetközi jog eredete, annak római és keresztény összefüggései, különösebben a spanyol nemzetközi jogi iskola. Stephaneum. Budapest. 1942.
- Gal, Roger: Histoire de l'éducation. Presses Universitaires de France (P.U.F.) Paris. 1948.
- Galanter, Marc: Law Abounding: Legislation Around the North Atlantic. 55. Modern Law Review. 1. 1992.
- Gessner, Volkmar and Budak, Ali Cem: Emerging Legal Certainty: Empirical Studies on the Globalization of Law. Dartmouth Publishing Company. Aldershot. England. 1998.

Giddens, Anthony: Elszabadult világ. Hogyan alakítja át életünket a globalizáció. Perfekt Kiadó. Budapest. 2000.

Goodrich, Peter and Mills, Linda G.: The Law of White Spaces: Race, Culture, and Legal Education. 51. Journal of Legal Education. 15. 2001.

Gordley, James: Comparative legal research and its function in the development of harmonized law. An American perspective. In: Niels Jareborg (ed.): De Lege. Towards universal law: trend sin national, European and international lawmaking. Iustus Förlag. Uppsala. 1995. 37-53.

Gordon, Robert W.: Modes of Legal Education and the Social Conditions that Sustain Them. <http://islandia.law.yale.edu/sela/gordone.pdf>. 2004.

Gorla, Gino: Die Bedeutung der Praezedenzentscheidungen der Senate von Piemont und Savoy in 18. Jahrhundert – Rechtsvergleichende Bemerkungen. In: Ernst von Caemmerer – Soia Mentschikoff – Konrad Zweigert (hgrst): Ius Privatum Gentium. Festschrift für Max Rheinstein. Band I. J. C. B. Mohr (Siebeck). 1990. Tübingen.

Grice-Hutchinson, Marjorie: The School of Salamanca. Readings in Spanish Monetary Theory. 1544-1605. Oxford. Clarendon Press. 1952.

Grotius, Hugo: A háború és a béke jogáról. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 1973.

H. Szilágyi István: A jogi antropológia főbb irányai. Budapest. 2000.

Haddon, Phoebe A.: The MDP Controversy: What Legal Educators Should Know. 50. Journal of Legal Education. 504. 2000.

Haigh, Richard: Of Law, Lawyers, Globalisation and Millenia. 4. Deakin Law Journal 93. 1997-2000.

Hirst, Paul and Thompson, Grahame: Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance. Polity Press. Cambridge. 1996. 278-279. p.

Holdsworth, William Searle: Some Lessons from our Legal History. 1928.

Holmes, Oliver Wendell: The Common Law. MacMillan. London. Melburne. 1968.

Holmes, Oliver Wendell: The Path of the Law. 10. Harvard Law Reveiw. 457. 1897.

Horwitz, Morton: American Legal Realism. Oxford University Press. New York. 1993.

Howes, David: Maladroit or Not? Learning to Be of Two Minds in the New Bijural Law Curricula. 52. Journal of Legal Education. 55. 2002.

Hussey, Joan Mervyn: The Byzantine Empire in the Eleventh Century: Some Different Interpretations. Transaction of the Royal History Society. 32. 1950.

Hyman, Herbert: Survey Design and Analysis. Principles, Cases and Procedures. The Free Press of Glencoe. 1965. 121-137. p. In: Cseh-Szombathy László – Ferge suzsa: A szociológiai felvétel módszerei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1968. 382-420.

Illinois CPA Society. Center for Corporate Financial Leadership.
www.icpas.org/icpas/business/MDP.html.

Isambert-Jamati, Viviane: Conclusions. Crises de la société crises de l'enseignement. P.U.F. Párizs. 1970. In: Ferge Zsuzsa – Háber Judit (szek.) Az iskola szociológiai problémái. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1974. 365-376.

Jacques Le Goff: Az értelmiség a középkorban. Magvető. Budapest. 1979.

Jan Maclean, A.: The 1707 Union: Scots law and the House of Lords. 4. Journal of Legal History. 50.

Jefferson, Thomas: A Bill for Amending the Constitution of the College of William and Mary and Substituting More Certain Revenues for Its Support. In: Julian P. Boyd ed.: Papers of Thomas Jefferson. Princeton. 1950.

Justinianus császár institúciói négy könyvben. A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Római Jogi Szemináriumának Kiadványa. Újsorozat. 3. szám. Fordította: Ifj. Mészöly Gedeon. Egyetemi Könyvkereskedés. Budapest. 1939. Tankönyvkiadó. Budapest. 1991.

Kant, Immanuel: Történetfilozófiai írások. A fakultások vitája három szakaszban (1794-98). (Mesterházy Miklós ford.) Ictus. 1995-97.

Katherine L. Vaughns: Women of Color in Law Teaching: Shared Identities, Different Experiences 53. Journal of Legal Education 496. 2003.

Kennedy, Paul: A XXI. Század küszöbén. HarperCollins Publishers. 1993. Napvilág Kiadó. Budapest. 1997.

Komar, Brian M.: Text-Books As Authority in Anglo-American Law. 11. California Law Review. 397. 1922-1923.

Kozma Tamás: Tudásgyár? Az iskola, mint társadalmi szervezet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1985.

Kötz, Hein: Die Zitierpraxis der Gerichte. Eine vergleichende Skizze. 52. Rabels Zeitschrift. 664. 1988.

Králik Lajos: A magyar ügyvédség története. I-II. Budapest. 1903.

Kulcsár Kálmán: A jogszociológia alapjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1976.

Kulcsár Kálmán: Gazdaság, társadalom, jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1982.

Kulcsár Kálmán: Politikai és jogszociológia. Kossuth. Budapest. 1987.

- Levack, Brian P.: The formation of the British state. England, Scotland and the Union. 1603-1707. Clarendon Press. Oxford University. Oxford. 1987.
- Levack, Brian P.: The proposed union of English law and Scots law in the seventeenth century. *Juridical Review. The Law Journal of Scottish Universities.* 97-115.
- Litvinoff, Saúl: Global Law in the Perspective of the Bijural Curriculum. 52. *Journal of Legal Education.* 49. 2002.
- Llewellyn, Karl: On philosophy in American law. 82. *Pennsylvanian Law Review.* 205. 1934.
- Llewellyn, Karl: The Normative, the Legal and the Law Jobs. 49. *Yale Law Journal.* 1355. 1940.
- Merryman, John Henry: The Italian Style I.: Doctrine. 1965. 18. *Stanford Law Review.* 39.
- Miller, M. – Roby, Pamela: The Credentials Trap. In: S. M. Miller – Frank Riesman: *Social Class and Social Policy.* Basic Book. 1968. In: Ferge Zsuzsa – Háber Judit (szek.) *Az iskola szociológiai problémái. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.* Budapest. 1974. 109-121.
- Mock, William B. T.: Informing Law Curricula: Modifying First-Year Courses to Reflect the Information Revolution. 51. *Journal of Legal Education.* 554. 2001.
- Monory M. András – Tillmann J. Attila: *Ezredvégi beszélgetések. Bővített kiadás.* Palatinus. Budapest. 2000.
- Mullerat, Ramón: The Multidisciplinary Practice of Law in Europe. 50. *Journal of Legal Education.* 481. 2000.
- Nagy Tamás: Nagy Tamás: *Jog és Irodalom – valami jog van ami irodalom -.* PhD. Értekezés. Szeged. 2007.

- Nagy Zsolt: A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései. A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára. Szeged. 2008.
- Nagy Zsolt: A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései. PhD disszertáció. Szeged. 2005.
- Nagy Zsolt: A jogi oktatás múltjának hagyatéka. Jogelméleti Szemle 2004/2.
- Nagy Zsolt: A magyar jogi oktatás történeti vázlata. Jogelméleti Szemle. 2003/2.
- Nagy Zsolt: Az amerikai jogi oktatás történetének vázlata. Acta Juridica et Politica. Publicationes Doctorandorum Juridicorum. Tomus II. Fasciculus 7. Szeged. 2003.
- Nagy Zsolt: Az angolszász jogi oktatás történeti vázlata. Kézirat.
- Nagy Zsolt: Egyetemi jogászság és joggyakorlat. Jogelméleti Szemle. 2007/2.
- Nagy Zsolt: Hallgatói létszámadatok a jogászképzésben. Kézirat.
- Nagy Zsolt: Jogelmélet és joggyakorlat. In: Nagy Tamás – Nagy Zsolt (szerk.): Jogelmélet és önreflexió. Pólay Elemér Alapítvány. Szeged. 2007. 91-97.
- Neumann, Richard K. Jr.: Women in Legal Education: What the Statistics Show. 50. Journal of Legal Education. 313. 2000.
- Noailles, Pierre – Dain, Alan: Les Nouvelles de Léon VI le Sage. Paris. 1944.
- Obolensky, Dimitri: A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500-1453. Bizantinológiai Intézet Alapítvány. Budapest. 1999.
- Oda, Hiroshi: Japanese Law. Oxford University Press. Oxford. New York. 1999.
- Olivier-Martin, Francois: Histoire du droit Français des origines à la Révolution. Paris. Centre National de la Recherche Scientifique. 1948.

Ostrogorsky, Georg: A bizánci állam története. Osiris Kiadó. Budapest. 2003.

Padilla, Antonio Garcia: Perspectives on the Internalization of Legal Education. 51. Journal of Legal Education. 350. 2001.

Petit, Louis: La réforme judiciaire d'Andronic Paléologue. (1329) Échos de Orient 9. Paris. 1906.

Piaget, Jean: Szociológiai Tanulmányok. Osiris Kiadó. Budapest. 2005.

Pokol Béla: A jog elmélete. Rejtjel Kiadó. Budapest. 2001. A magyar felsőbbírási jogértelmezés. 248-258.

Pokol Béla: A jogelmélet diszciplináris önreflexiója. In: Nagy Tamás – Nagy Zsolt: Jogelmélet és önreflexió. A Pólay Elemér Könyvtára. Szeged. 2007. 1-37.

Novella 6. praefatio: Corpus Iuris Civilis. III. 35-36. In.: Baán István.: Justinianus császár teológiája. Bizantinológiai Intézet Alapítvány. Budapest. 1997.

Pokol Béla: Jhering a modern jogtudomány fordulópontján. Kézirat. 3-5. p.

Pokol Béla: jogszociológiai vizsgálódások. Rejtjel Kiadó. 2003. Budapest.

Pollock, Frederick and Maitland, Frederic William: The History of English Law before the Time of Edward I. Second Edition. 174. 1898.

Pound, Roscoe: An appreciation of Eugen Ehrlich. 36. Harvard Law Review. 129. 1932-1933.

Pound, Roscoe: Introduction to Ehrlich. Fundamental Principles of the Sociology of Law. 36. Harvard Law Review. 130. 1936.

Pound, Roscoe: Justice according to Law. 1:3. The Midwest Quarterly. 223-235.

Pound, Roscoe: *Social Control Through Law*. Transaction Publishers. New Jersey. New Brunswick. 1942. 1997.

Pound, Roscoe: The scope and purpose of sociological jurisprudence. 25. *Harvard Law Review*. 140. 1911-1912.

Redding, Richard E.: „Where Did You Go to Law School?” Gatekeeping for the Professoriate and Its Implications for Legal Education. 53. *Journal of Legal Education*. 594. 2003.

Rédl Károly: A fakultások vitájának előtörténetéhez. In: Tóth Tamás (szerk.): *A modern európai egyetemek funkcióváltozásai. Felsőoktatás-történeti tanulmányok. Professzorok Háza*. Budapest. 2001. Budapest. 2001. 57-72.

Renaut, Alan: *Les revolutions de l'Université*. Colmann-Lévy. Paris. 1995.

Rhode, Deborah L.: Midcourse Corrections: Women in Legal Education. 53. *Journal of Legal Education* 475.

Richardson, Margaret Milner: Changes, Choices, and Challenges for the Legal Profession. 50. *Journal of Legal Education*. 477. 2000.

Ringer, Fritz: *The decline of the German mandarins. The German academic community 1890-1933*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts. 1969.

Ringer, Fritz: *The Fields of Knowledge*. Cambridge University Press, Cambridge, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme. Paris. 1992.

Rosen, Lawrence: A méltányosság és megítélése a modern iszlám jogrendszerben. In.: Varga Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák. Jogfilozófiák*. Budapest. 2000. 324-342.

Rottleuthner, Hubert: *Rechtstheorie und Rechtssoziologie*. Karl Alber Verlag. Freiburg, München. 1981.

Sahlas, Peter J. and Chastenay, Carl: The Evolution of Law and Legal Education. Russian Legal Education: Post-Communist Stagnation or Revival? 194. Journal of Legal Education. 1998.

Schwoerer, Lois G.: The role of lawyers in the Revolution of 1688-1689. In: Roman Schnurr (hrgst): Die Rolle der Juristen bei der Entstehung des modernen Staates. Duncker und Humblot. Berlin. München. 1986.473-498.

Shaffer, Thomas L. and Redmount, Robert S.: Lawyers, Law Students and People. Shephard's Inc. Of Colorado Springs. 1977.

Shakespeare, William: A velencei kalmár. Ford.: Vas István. In: William Shakespeare összes művei. Helikon Kiadó. Budapest. 1992. 847-871.

Shapiro, Martin: Iszlám és a fellebbezés. In: Varga Csaba (szerk.): Összehasonlító jogi kultúrák. Jogfilozófiák. Budapest. 2000. 343-370.

Smith, P. F. and Bailey, S. H.: On the Modern English Legal System. Sweet and Maxwell. London. 1991.

Stolleis, Michael: Grundzüge der Beamtenethik. (1550-1650.) In: Roman Schnurr (hrgst): Die Rolle der Juristen bei der Entstehung des modernen Staates. Duncker und Humblot. Berlin. München. 1986. 273-302.

Summers, Robert S.: Rudolf von Jhering's influence on american legal theory – A selective account. In.: Okko Behrends (hrgst.): Rechtsdenden Theorie und Pragmatic im Dienste Evolutionärer Rechtsethik. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen Philologisch-Historische Klasse. Erste Auflage. Dritte Folge. Band 216. 1996.

Szabadjalvi József: jogbölcseleti töredékek. Bíbor Kiadó. Miskolc. 2004.

Szabó Imre (szerk.): Állam- és Jogtudományi Enciklopédia. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1980.

- Szilágyi Péter: A jogbölcsélettel szembeni kihívások a harmadik évezred kezdetén – Magyarországról nézve. Magyar Közigazgatás. LIV. Évfolyam. 3. szám. 2004. március. 141-147.
- Tabb, Charles J.: Lessons from the Globalization of Consumer Bankruptcy. 30. Law and Social Inquiry. 763. 2005.
- Tanner, J. R. – Bury, J. B.: Cambridge medieval history. IV. The eastern Roman Empire. 717-1453. Macmillan.
- Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások. Gondolat. 1981.
- Tomasic, Roman: Globalization and the Transformation of Commercial and Legal Practice in the Asia Pacific: Opportunities and Challenges for Australian Commercial Lawyers and Their Clients. 10. Corporate and Business Law Journal. 69. 1997.
- Tóth Tamás: A napóleoni egyetemtől a humboldti egyetemig. In: Tóth Tamás (szerk.): A modern európai egyetemek funkcióváltozásai. Felsőoktatás-történeti tanulmányok. Professzorok Háza. Budapest. 2001. Budapest. 2001. 95-148.
- Tóth Tamás: Útkeresés és útvesztés. Diákmozgalmak a mai kapitalista társadalomban. Kosuth Könyvkiadó. Budapest. 1973.
- Twining, William: Globalization and legal theory. Butterworths. London. Edinburgh. Dublin. 2000.
- Valcke, Catherine: Global Law Teaching. 54. Journal of Legal Education. 160. 2004.
- van den Berg, Peter: Lawyers as Political Entrepreneurs? A Historical Perspective on the Contribution of Lawyers to Legal Integration in Europe.
- van der Berg, Peter: Codificatie en staatvorming. De politieke en politiek-theoretische achtergorden van de codificatie van het privaatrecht in Pruisen, de Donaumonarchie, Frankrijk en Nederland, 1450-1811. Wolters-Noordhoff. Groningen. 1996.

- van der Berg: Politics, Peter: principles and the law. Or how a European codification will affect our legal systems. In: Hanse Law School Cahier 2. Bremen/Groningen/Oldenburg. Hanse Law school. 2001. 107-123. http://recht.nl/doc/european_codofocation/doc.
- Varga Csaba: Jogfilozófia, jogelmélet – a teoretikus jogi gondolkodás jövője. In: Nagy Zsolt: Jogelmélet és joggyakorlat. In: Nagy Tamás – Nagy Zsolt (szerk.): Jogelmélet és önreflexió. Pólay Elemér Alapítvány. Szeged. 2007. 39-48.
- Vest, Herb D.: Felling the Giant: Breaking the ABA's Straglehold on Legal Education in America. 50. Journal of Legal Education. 494. 2000.
- Vinogradoff, Paul: Roman Law in Medieval Europe. London. 1909.
- Viscount, Kilmuir Lordkandellár: Justice before the Truth 76. Law Quarterly Review. 41. 1960.
- Watson, Alan: Sources of Law, Legal Change and Ambiguity. 1984. 55. p. Leggi e costituzioni di Sua Maesta. 1770. III. könyv. XXII. rész. 15. cikk.
- Weber, Max: Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1979.
- Weimar, Peter: Die Legistische Literatur als gelehrte Literatur. In: Helmut Coing (hrgst.): Hadbuch der Quellen und Literatur der neuen europäischen Rechtsgeschichte. Erster Band: Mittelalter (1100-1500). C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München. 1973. 129-260.
- Weisbrot, David: What Lawyers Need to Know, What Lawyers Need to Be Able to Do: An Australian Experience. In: Pamela Lysaght, Amy E. Solan, Bradly G. Clary (ed.): Erasing Lines. Integrating Law School Curriculum. Association of Legal Writing Directors. West. 2002. 21-50.
- Went, Robert: Globalizáció. Neoliberális feladatok, radikális válaszok. 1996. Het Spinhuis. Amsterdam. 2000. Perfekt.

Whitman, James Q.: Consumerism Versus Producerism: A Study in Comparative Law. The Yale Law Journal. Volume 117. Number 3. 2007. December. 342-406.

Wiacker, Franz: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung. 2. unveränderter Nachdruck. Vandenhoeck und Ruprecht. Göttingen. 1996.

Willoweit, Diemar: Rat und Recht im Regiment des Grossen Kurfürsten von 1648 bis 1658. In: Roman Schnurr (hrsgst): Die Rolle der Juristen bei der Entstehung des modernen Staates. Duncker und Humblot. Berlin. München. 1986. 797-822.

Felhasznált bírósági döntések

(2004) Queen's Bench 702 at 754 (Jacob J.)

(2005) Fam. 250 at 262 (Thorpe LJ)

Regina v. Shivpuri (1987) Admiralty Court 1 at 23 (Lord Bridge of Harwich) (House of Lords)

Airedale NHS Trust v Bland (1993) AC 789 at 826 (Hoffmann LJ)

Alfred McAlpine Construction Ltd. v Panatown Ltd. (2001) AC 518 (House of Lords)

Bettinson v Langton (2000) Ch 54 at 64 (Robert Walker LJ) (CA)

BGH 2005 október 18. (1 StR 114/05).

BGH 2005. július 8. (2 StR 120/05 – LG Marburg) 2.b. pont

BVerfGE 31, 255 ff. Nr. 23. 7. Juli 1971.

C v C (Ancillary Relief: Nuptial Settlement) (2004) England and Wales Court Admiralty Civ. 1030 (41)

Cass. 16. May. 2000. no. 6323. ügy: Nuova Giurisprudenza civile commnetata 2001. I. 357 at 367.

Gregory v Portsmouth City Council (1997) England and Wales Court of Admiralty Civ. 2645 (Simon Brown LJ).

Hunter v Canary Warf (1997) AC 655 at 694 (Lord Goff of Chiveley) (House of Lords)

JI Macwilliam Co. Inc. v Mediterranean Shipping Company SA (2003) England and Wales Court Admiralty Civ. 556 (155)

Lochner v. New York. 198. US. 76. (1905.)

Luc Thiet Thuan v The Queen (1997) AC 131 at 140-41 (Lord Goff of Chiveley) (Patent Court)

Pan Atlantic Ins'ce Lt. V Pine Top Ltd. (1995) 1 Admiralty Court 501 at 551 (Lord Mustill) (House of Lords)

R v Secretary of State for Transport, ex parte Richmond LBC (1994) 1 Weekly Law Reporting 74 at 94 (Laws J) (Quenn's Bench)

Re OT Computers (in administration) (2004) EWCA Cic. 653 (43); 2004) Ch 317 at 332 (Longmore LJ)

Regina v Court (1987) Queen's Bench 156 at 163 (Ralph Gibson LJ) (CA)

Tribunale di Genova 2002 szeptember 28. Tribunale di Torino 2002 december 30.

Tribunale di Napoli 2002 február 26.

Tribunale di Sanona 1977. február 21.

Tribunale di Velletri 1997. december 3.

Spiliada Maritime Corp. v Cansulex Ltd. (1987) Admiralty Court 469 at 488 (Lord Goff of Chiveley) (House of Lords)

Woolwich Building Society v IRC (1993) AC 70 166 at 168 (Lord Goff of Chiveley) (House of Lords)